

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI**

**ez-ZÂHİDÎ'NİN *el-MÜCTEBÂ* ADLI ESERİNİN
TAHKİKİ**

**HAZIRLAYAN
Mustafa KARACA**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan ÇEKER**

KONYA 2015

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI**

**ez-ZÂHİDÎ'NİN *el-MÜCTEBÂ* ADLI ESERİNİN
TAHKİKİ**

**HAZIRLAYAN
Mustafa KARACA**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan ÇEKER**

KONYA 2015

ÖNSÖZ

Günümüzün anlaşılmasında geçmişimizin bilinmesi, bizlere selefimizden büyük gayretlerle mîras kalan eserler ve bu eserlere öncülük eden âlimlerimizin tanınması ve tanıtılması mühim bir yer tutmaktadır. Çünkü insanoglu varolduğu günden beri hep kendinden önceki birikimleri ve tecrübeleri kullanarak ilerlemiştir. Tarihi sürece baktığımızda insanların kendilerine intikal eden birikimi, yaşadığı ortamdaki uygulamaları ve bu uygulamada yerine getirdiği özgünlüğü bilimsel gelişmelerin temeli olarak görülmektedir.

Bu çalışma; Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına yapılan şerhlerden Zâhidî'ye ait *Müctebâ*'nın tahkîki ve değerlendirmesi üzerinedir.

Akademik tahkîk çalışmalarında adet olduğu üzere, çalışmamız araştırma (dirâse) ve tahkîk olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Daha çok 'fıkıh tarihi' niteliği taşıyan araştırma kısmı bir giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, konuya hazırlık olması için Kudûrî ve *Muhtasar*'ı, İkinci bölümde Zâhidî ve *Müctebâ*'sı incelenecektir. Bunları tahkîk kısmını oluşturan metin izleyecektir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında katkılarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Orhan ÇEKER'e şükranlarımı arz ederim.

MUSTAFA KARACA

Nisan 2015 / Konya

İÇİNDEKİLER GİRİŞ

KISALTMALAR	III
I. Çalışmanın Amacı.....	1
II. Çalışmanın Önemi	3
III. Çalışmanın Yöntemi	6
A. Nüshaları Belirlemede Takip Edilen Yöntem:.....	8
B. Eserin İsmi ve Zâhidî'ye Âidiyyeti.....	9
C. <i>Müctebâ</i> Nüshalarının İçerdikleri Kitab ve Bâblar	10
D. Eserin Mevcut Yazma Nüshalarının Tesbîti	12
E. Metin Tahkîkinde Takip Edilen Yöntem	13

BİRİNCİ BÖLÜM

el-KUDÛRÎ VE el-MUHTASAR'I

I. Kudûrî'nin Yaşadığı Devir ve Muasırı Olan Fukaha.....	17
II. Kudûrî'nin Doğumu ve İsmi.....	18
III. Kudûrî'nin Yetiştirilmesi ve İlmi Yönü	22
IV. Kudûrî'nin Hocaları.....	25
A. Ubeydullah b. Muhammed el-Havşebî	25
B. Muhammed b. Ali Süveyd el-Müktib	25
C. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya el-Cürcânî	25
V. Kudûrî'nin Talebeleri	26
A. Ebubekir Abdurrahman b. Muhammed es-Serahsî.....	26
B. el-Mufaddal b. Mes'ûd b. Muhammed et-Tenûhî.....	26
C. İbn Berhân el-Ukberî	27
D. Hatîb el-Bağdâdî	27
E. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî	28
F. Ebu Abdullâh Muhammed b. Ali Dâmeğânî	28
G. Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ebi'l-Fadl Muhammed es-Serahsî	29
H. Ebû Yûsuf Abdusselâm b. Muhammed el-Kazvînî	30
VI. Kudûrî'nin Vefatı	30
VII. Kudûrî'nin Eserleri	31
VIII. <i>el-Muhtasar</i>	33

A. <i>Şerhleri</i>	46
B. <i>Hâşiyeleri</i>	80
C. <i>Tekmileleri</i>	81
D. <i>Hadîslerinin Tahrîci</i>	84
E. <i>Telhîs ve Muhtasarlari</i>	85
F. <i>Manzûmlari</i>	86
G. <i>Tercümeleri</i>	88
I- Osmanlı Döneminde Yapılan <i>Muhtasar</i> Çevirileri.....	88
II- Latin Harfleri İle Türkçe <i>Muhtasar</i> Çevirileri	89
III- Farsça Yapılan <i>Muhtasar</i> Çevirileri	90
IV- Yanlışlıkla <i>Muhtasar</i> Şerhi Olarak Zikredilen Eserler	90

İKİNCİ BÖLÜM

ez-ZÂHİDÎ VE el-MÜCTEBÂ'SI

I. <i>Zâhidî'nin Yaşadığı Devir ve Muasırı Olan Fukaha</i>	93
II. <i>Zâhidî'nin Doğumu ve İsmi</i>	97
III. <i>Zâhidî'nin Hocaları</i>	100
A. Burhânu'l-Eimme et-Türkistânî.....	100
B. Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî.....	101
C. Burhânuddîn el-Mutarrîzî	101
D. Reşîdüddîn el-Harizmî.....	103
E. Sedîd el-Hayyâtî	103
F. Ebû'l-Meâlî el-Hafsî.....	103
IV. <i>Zâhidî'nin Öğrencileri</i>	104
V. <i>Zâhidî'nin İlmi Yönü ve Seyahatleri</i>	105
VI. <i>Zâhidî'nin Eserleri</i>	108
VII. <i>el-Müctebâ (Şerhu Muhtasari'l-Kudûri)</i>	115
SONUÇ.....	134
KAYNAKLAR	137

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: Bin, İbn.
bkz.	: Bakınız
bs.	: baskı
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Edt.	: Editör
GAL	: Brockelmann, <i>Geschichte der Arabischen Litteratur</i>
GAS	: Sezgin Fuat, <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i>
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ktp.	: Kütüphane
KURAV	: Kur'ân Araştırmaları Vakfı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Madde
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
r.a	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashîh
v.	: Vefat
vb.	: ve benzeri
yy.	: yayım yeri yok

GİRİŞ

I. Çalışmanın Amacı

Bu tezin amacı, Zâhidî'nin¹ (v. 658/1260) *el-Müctebâ (Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî)*'sinin tenkîdli metnini ortaya koymak ve bir araştırma bölümüyle de, eserin yanı sıra müellif Kudûrî (v. 428/1037) ve şârih Zâhidî'yi incelemektir. Bununla beraber bu çalışma ile zengin yazma eser mîrâsımıza da dikkat çekmek amaçlanmıştır. Çünkü Ülkemiz, yazma eserler bakımından en zengin ülkelerden biridir. Buna rağmen bu kültür hazinelerinin modern neşir kurallarına uygun olarak ortaya çıkarılmasına gerekli önem ve değerin verildiğini söylemek mümkün değildir.

Tarihte, 12. asırda Kudûs'te, 13. asırda Bağdat'ta, Hârizm'de, Herat'ta, 15. asırda Endülüs'te,² 20. asırda Bosna'da ve 21. asırda Suriye'de, Irak'ta yağma ve talana tabi tutulan, yakılan kütüphanelerin başına gelenlerin, yarın, kıymetini batılılar kadar dahi idrak edemediğimiz diğer yazma eser kütüphanelerinin de başına gelmeyeceğine dair elimizde bir garanti yoktur. Onun için bu eserlerden neşre layık olanlar, önem sırası göz önüne alınarak bir an önce neşredilmeli, böylece hem ilgili ilim adamlarının istifadesine sunulmalı, hem de bir şekilde yok olup gitmekten kurtarılmalıdır.

Öte yandan, başta Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî gibi sünnî, Zeydî, Caferî gibi şîî mezhepleri olmak üzere diğer mezheplerin temel kaynaklarının çoğunluğu -devlet desteğiyle de olsa- tahkîkli olarak yayınlanmışken, İslâm'ı kabûlünden beri

¹ Tam adı, Şeyh İmâm Allâme Fakîh Zâhid Fehâme Ârifü'd-dekâik Vâkıfû'l-hakâik Hâvî kavânîni şer'î'l-mübîn Ebû'r-Recâ Necmuddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazminî'dir. el-Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numâni'l-muhtâr*, Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, vr. 262 a.

² Nobel Ödüllü Fransız fizikçi Pier Curie Gırnata'da yakılan kitapların günümüze kadar devam eden etkisi hakkında şöyle der: "Kral Şarلمان İspanya'yı Müslümanlardan aldığımda, Gırnata Sarayının meydanında, bir milyon el yazması eseri şenlikler yaparak yaktırdı. Bunlardan bize sadece 30 eser intikal etti. Biz bu otuz eserle atomu parçaladık ve aya çıktık. Eğer o yakılan kitapların yarısı kalsaydı, bugün galaksiler arasında seyahat eder olacaktık." Türk Edebiyat Vakfı – Kurucusu: Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 252, Ekim 1994, s. 13; Ayrıca bkz. Singrid Hunke'nin *Allahs Sonne Über dem Abendland* adlı, "Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi" (çev. S.Sezgin, İstanbul, 1972)

milletimizin çoğunluğunun amel noktasında takip ettiği Hanefî mezhebi kitaplarında bu oranın çok düşük kaldığı görülmektedir. Hâlbuki Hanefî mezhebi, günümüze kadar tâbîlerini kaybetmemiş olan dört Sünnî mezhepten, târîh itibariyle ilkidir. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden itibaren bu mezhep içinde zengin ve istikrarlı bir yazım geleneği oluşmuş; günümüze kadar metîn, şerh, hâşiye, ihtisâr ve talikât türünde on binlerle ifade edilebilecek eser kaleme alınmıştır. Bununla ilgili müsteşrik J. Van Ess'in:

“Dünyada yaklaşık iki milyon Arapça ve Farsça elyazması mevcut. 500.000'den daha fazlası sadece İstanbul'da. Bu metinlerin sadece küçük bir oranı - muhtemelen yüzde altı veya yedisi-basılmış durumdadır ve bilinmektedir. Bunun geri kalanını, eğer katalogları gözden geçirecek kadar sabrınız varsa, isim başlıklarıyla bilebilirsiniz. Fakat bu başlıkların çoğu da bilinmiyor ve muhtevalarından hiç haberimiz yok”¹

tesbiti sayıda mübaleğa olmadığının bir delilidir.

Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin nisbeten az bir kısmı -genellikle tahkîksiz de olsa- yayınlanma şansını bulmuştur. Bu kıymetli mîrâsın büyük çoğunluğu ise kütüphane depolarında, sayıları gittikçe azalan şahsi koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Bilinmeyenler arasında yer alan ve bilinenler arasına girmeyi bekleyen binlerce eser, bilim adamlarının samimi gayretlerini beklemektedir. Şunu da kabul etmek gerekir ki inşâ güçtür. Bu güçlük inşâ esnâsında aslı ya da hakikati nasılsa öyle yakalamada yatmaktadır. Bu zorluk karşısında gösterilen çaba, geniş kültür mîrâsımızın temellerini anlamamız açısından önemlidir. Yaptığımız araştırmalar sonucu gördüğümüz şu ki; henüz ne tam anlamıyla kaynak eserler, ne de tâlî nitelikte diyebileceğimiz ikinci el kaynakların pek çoğu gün yüzüne çıkmıştır.

Hatta Ebû'l-Vefâ el-Afgânî² (v. 1395/1974) gibi birkaç ismin gayreti olmasaydı, neredeyse İmâm Ebû Yûsuf (v. 182/798), İmâm Muhammed (v.

¹ Van Ess, Josef, Abdullah, *İslâm Kelamı'nın Başlangıcı*, trc. Şaban Ali Düzgün, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yayın Tarihi: 2000, XLI/1.

² Allâme Muhakkık Fakîh Seyyid Mahmûd Şâh Kâdirî Hanefî Ebû'l-vefâ el-Afgânî 1310/1892'da Afganistan Kandahar'da doğdu. Hindistan'da zamanının yetkin âlimlerinden hadîs, tefsîr, fıkîh ve kıraât gibi ilimleri tahsil etti. Kurulmasına öncülük ettiği “Lünetü İhyâî'l-meârifî'n-nu'maniyye” de selefin kadîm eserlerinin tahkîk ve tab'ını sağladı. Bu eserlerden bazılarını zikretmek vesile olduğu hizmetin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. İ. Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*, *Kitâbü'r-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi*, *Kitâbü İhtilâfi Ebî Hanîfe ve'bni Ebî Leylâ'sı*; İ. Muhammed'in *Kitâbü'l-Asl*'ın önemli bir kısmını, *Kitâbü'l-Câmiî'l-Kebîr* ve

189/805), Tahâvî (v. 321/933) ve Cessâs (v. 370/981) gibi ilk dönem müelliflerinin eserlerini bile yazmalarından takip etmek zorunda kalacaktık. Bu düşüncelerle, biz de tez çalışması olarak, fıkıh tarihinde önem arz eden Hanefî fıkıh kaynaklarından bir kitâbın tahkîkini seçtik.

Mevcut çalışma, yukarıda belirtilen maksatların elde edilmesine yönelik Hanefî mezhebinde *el-Kitab* diye anılan ve kendisinden sonra asırlarca ders kitabı olarak okutulan, birçok eserin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan *metnü'l-metîn* olarak kabul edilen Kudûrî'ye ait *Muhtasar*'ın güzel, faydalı ve nefis şerhlerinden sayılan, *Reddü'l-Muhtâr*, *Fethu'l-Kadîr*, *Bahru'r-Râik* gibi pek çok klasik eserin kendisinden faydalandığı temel kaynaklardan biri olan Zâhidî'ye ait *Müctebâ*'nın edisyon kritiği ve değerlendirmesi üzerinedir.

II. Çalışmanın Önemi

Genelde İslam Hukuku, özelde yazma eserlerin tahkîki ile alakalı günümüz çalışmalarının önemine meselenin tarihi sürecine göz atmakla başlamak uygun olacaktır. Dünyada, fertlerin öne çıktığı Fransız ihtilalinden, bizde ise Tanzimat'tan itibaren hız kazanan yenilik faaliyetleri hemen her alanda etkisini göstermiş ve bu süreçte hukûkî çerçevede yapılan çalışmalarda da yeni arayışlar başlamıştır. Avrupa'dan etkilenen aydınların çoğalması, Osmanlı devletinin yıkılış döneminde karşılaşılan problemler, aydınları kendi alanlarında yeni arayış ve girişimlere itmiştir.

Cenâiz bahsine kadar şerhini yaptığı *Kitâbü'l-Âsâr*'ını neşretti. Ayrıca İ. Tahâvî'nin *Muhtasar*'ını, İ. Buhârî'nin *Tarîh-i Kebîr*'inin üçüncü cildini, Cessâs'ın *Kitâbü'n-nafakât*'ını, İ. Serahsî'nin *Usûl* ve *Şerhu'z-Ziyâdât*'ını, Zehebî'nin *Menâkıbü'l-İmâm-ı Ebî Hanîfe ve Sahibeyhi*'sini tahkîk etti. Mehdî Hasan'ının, İ. Muhammed'in *el-Hucce alâ Ehli Medine*'sini dört cilt halinde tahkîk ve ta'lik ettiği kitabı ile Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*'ini ve Muhammed b. Yûsuf'un *Kitâb Ukûdi'l-Cümân fî Menâkibi Ebî Hanîfeti'n-nu'mân*'ını tab' ettirmiştir. Bu velûd hayatında zühd ve tevazu içerisinde yaşayan Ebû'l-vefâ, Taberî, Ebû Bekir b. el-Enbârî, Zemahşerî, Nevevî vb. gibi hiç evlenmemiş ve 1395'te irtihal etmiştir. Ebû Gudde, Abdülfettâh, "*el-Ulemâü'l-Uzzâb Ellezîne Âserü'l-ilme alâ'z-zevâc*", Halep, Mektebetü'n-nehda, 1982, s. 123-126.

Maalesef, bu çalışmaların çoğu, iyi niyetle başlasa da muazzam ilim ve kültür mîrâsımızı, biraz da batının karşısındaki psikoloji ile¹ ihmâl, tahkîr ve tahfîf bu aydınların pek çoğunda görülmektedir. Latin harflerinin hayatımıza girmesi ile Osmanlıca ve Arapça'ya olan ilgisizliğimiz² bu mîrâs ile aramızda kapanması güç mesafeler açmıştır. Ahmet Hamdi Tanrıpınar, bu mesafenin sebep olduğu fecâeti şöyle dile getirmektedir:

“Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz. (...) Tarihimize bütünlüğünü iade etmemiz (...) ve mâzî ile alakamızı yeni baştan kurmamız lazım. Mâzîyi ihmal edersek hayatımızda ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkinin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz lazım gelen bir şeydir. Bu devam fikrine bir vehim de olsa muhtacız. Kaldı ki, dün doğmadık. En çetin realitemiz budur. Biz şimdi bir aksülamel devrinde yaşıyoruz. Kendimizi sevmiyoruz. Kafamız bir yığın mukayeselerle dolu; Dede'yi Wagner olmadığı için, Yunus'u Verlaine, Bakî'yi Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya'nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz halde çı çıplak yaşıyoruz.³ Coğrafya, kültür, her şey bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz.”¹

¹ Salim Öğüt bunu eleştirel bir yaklaşımla şöyle dile getirir. “... Bu gerçeği en nahif haliyle farkedendenler sadece ilahiyatçılardır. Zira bu kesim, Batı uygarlığı -daha doğrusu teknolojisikarşısında girdiği komplekse mağlup olmuş, bu yüzden de Batıda olup biten her hadiseyi neredeyse takdis ederek kabullenmiş, kendi değerlerine karşı çok rahat hatta biraz da insafsız ölçülerde geliştirdiği eleştirel yaklaşımı, modern dünya için uygulamakta tutuluvermiştir. Neyse ki Sosyoloji ve Psikoloji gibi disiplinlerde böyle bir tutukluk olmadığı için o alanlarda çalışanlar, işaret etmeye çalıştığımız gerçeği en yalın haliyle ortaya koyabiliyorlar ve özetle çağımız insanın amaçsız, hedefsiz, idealsiz ve bir o kadar da yalnız kaldığını bu durumun ise nasıl mutsuz ve huzursuz bir insan tipi çıkardığı konusunda açık seçik tespitlerde bulunabiliyorlar.” Öğüt, Salim, “Kur'ân-ı Kerim'de mahalli hükümler meselesi üzerine bir değerlendirme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2006, sayı: 8, s. 27, Dipnot: 30.

² Mustafa Kafalı: “Üniversitede Osmanlıca derslerine giriyorum. Yazılılarda bizim Türk gençleri Japon talebelerden kopya çekiyorlar. Japon delikanlı öğreniyor da, bizimkiler dedelerinin diline heves etmiyorlar. Bu da beni kahrediyor.” İlber Ortaylı da: “Moskovalı gençler Osmanlıca'yı öğreniyorlar da bizimkiler öğrenmiyorlar” tesbîtinin dile getiriyor. Kolektif, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Mayıs 2002. İstanbul, Sayı: 5, s. 77.

³ Peyami Safa'da bununla alakalı “Yeryüzünde milli kütüphanelerindeki eserlerin dilini ve harflerini bilmeyen, bunları okumaktan aciz bir tek millet var mıdır? Tarihinden edebiyatından, ilmi, felsefi ve dini eserlerinden, milli kültür hazinelerinden haberi olmayan bir milletin bir toprak parçasında rastgele toplanmış bir kuru kalabalıktan farkı nedir? Avrupalılar okullarında Shakesper'e, Milton'a, Schiller'e, Voltaire'e dair bilgi verirken talebeye bu yazarların okul kütüphanesindeki eserleri de okutulur. Bir kitabın bir parçası değil, tamamı okutulur. Bugün yirmi yaşlarında bir Türk genci Naima'yı, Fuzuli'yi, Cevdet Paşa tarihini orjinalinden okuyamaz. Yeni yazıya çevirisini okusa da anlayamaz. Bu talihsiz delikanlı için Bâki'nin o muhteşem *Mersiye*'si Galib'in o enfes *Hüsni ü Aşk*'i Hamid'in *Tarık Bin Ziyad*'ı simsiyah karanlıklara batmış muazzam abidelerdir. O zavalıcık bu eserlerin arasında, İstanbul'un

Ancak özellikle son yarım yüzyılda insanlarda -bilhassa genç kesimde-² yoğun bir şekilde bu mîrâsa yöneliş, tutkulu bir merakla arayış gözlenmektedir. Bu noktada dinin amelî/tatbîkî sahasını oluşturan fıkıhın ve temel kaynaklarından doğru bir şekilde tahsîlinin önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Yunus Vehbi Yavuz bu ehemmiyeti ve bu mîrâstan hakkıyla istifâde edemediğimizi şu güzel teşbih ile dile getirir:³

“Çok zengin bir fıkıh birikimine sahip olduğumuz halde, bu zenginliğimizin yeterince farkında olmayışımızı esefle belirtmek isterim. Bir bakıma bu, zengin yer altı kaynaklarına sahip olduğumuz halde bunun farkında olmayışımız ya da bunlardan yararlanmayı bir türlü beceremeyişimiz gibidir. Esasen fıkıh anlamak onun değerini bilmek ve onu hayat ile beraber yürüten bir olgu olarak değerlendirmekle olur.”⁴

göklere fırlayan tarihi eserleri arasında iki gözü kör dolaşan bir turist gibi gezip durur. Kendi tarihini, atasını, dilini, edebiyatını bilmez ve sevmez. Yani kendini bilmez ve sevmez.” Safa, Peyami, 1978, “*Osmanlıca-Türkçe-Uydurmaca*”, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 272.

¹ Tanrıpınar, Ahmet Hamdi, “*Huzur*”, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 239-240; Kara, İsmail, “*Şerh ve haşiye meselesine dair birkaç not*”, Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, cilt 15 sayı 28 (2010/1), s. 2.

² Cemil Meriç bu konuda şöyle demektedir: “Tanzimat’tan bu yana, Türk aydınının alinyazısı iki kelimedede düğümleniyordu. Aldanmak ve aldatmak... Genç nesiller Tanzimat’tan beri karşılaştıkları ihaneti görünce bir sığınak aradılar. İslamiyet’i bilmiyorlardı ve tarihlerinden utandırılmışlardı. Oysa dünyanın en büyük medeniyetini kurmuş bir ülkenin çocuklarıydık. Genç nesiller masallarla avutulamazlardı artık. Bu sahte batıcılıktan tiksinişlerdi.” Meriç, Cemil, “*Bu Ülke*”, İletişim Yayıncılık, 2004, İstanbul, s. 51; *Jurnal* adlı eserinde de şöyle diyor: “Ağaç kökü ile yaşar, insan da öyle. Mazi gövdemiz. Maziden koştuk, istikbale bağlanamadık. Ne Avrupa’yız, ne Asya. (s. 239) Bu milletin bütün kütüphanelerini yaktılar. 1929’da ilk mektebi bitiren nesil kendini bir çöl ortasında buldu. Yeniden başladı alfabe ve ölünceye kadar alfabede kaldı. Sonraki nesiller hep aynı yokluk, hep aynı sefalet içinde çırpındılar. 1929’da okuma-yazma bilenler 1930’da analfabet durumuna düştüler. (s. 107) Nesiller arasındaki köprüler uçurulmuş ve hafızadan mahrum bir nesil türetilmiştir. Hafızadan yani kültürden. Milletin ana vasfı: devamlılık. Dilde, terbiyede, gelenekte devamlılık. Altı yüz yıl cerrahi bir ameliyatla içtimai uzviyetten koparılıp atılınca, Türk düşüncesi boşlukta kalmıştır. (s. 47) Bu millet on senede bir değişen hafızasız nesiller amalgamı. (s. 81). Meriç, Cemil, “*jurnal 1*”, İletişim Yayıncılık, 2003, İstanbul.

³ Benzer bir değerlendirmeyi Sanat Tarihçisi Uğurluel şöyle dile getirmektedir: “Ülkemiz, Selçuklu ve Osmanlılardan devraldığı muhteşem bir kültürel eser zenginliğine sahip. Bu zenginliğin farkında değiliz. Bu zenginliğin farkında olmadığımızı Alman Türkolog Annemarie Schimmel, 'hazine üzerine oturan dilenciler' ifadesini kullanarak hatırlatıyor.” Kaynak: [http://www.haber3.com/ugurluel].

⁴ Yavuz, Yunus Vehbi (Editör), 2006, *İslam Fıkıhının Dinamizmi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, KURAV, Bursa, s. 9.

Kendisinden sonrakilerin “Oryantalizmin İslâm hukukuna ilişkin klasik yaklaşımını nihai formuna kavuşturan”¹ diye tanımladıkları Joseph Schacht’ın (v. 1969) bir müsteşrik nazarıyla fikhin önemi hakkındaki sözleri dikkat çekicidir. O, *An Introduction to Islamic Law*² isimli kitabının girişinde, kendisini İslâm dininin açıklaması kabul ettiği fikhî araştırmacısı diye tanımlamaktadır. Schacht, İslâm’ı anlamanın, ancak fikhî idrâkle mümkün olacağını belirtir. Çünkü fikhî, İslâmî hayat şeklinin dış dünyadaki tezâhürü ve bizzat İslâm’ın nüvesidir. Schacht’ın fikhî ilgisi, sadece hukuk bilimine ve tarihine ait endişelerle değil, fikhî kavranmasının İslâm araştırmaları açısından bir zorunluluk ifade etmesi sebebiyledir.³ Hulasa fikhî,

“İslâmın bütün haşmetini veren, canlılığını damarlara aşıl原因, hayat iksirini kafalara yerleştiren, Müslümanın yaşaması ve yaşatması gereken kaideler bütünüdür.”⁴

Bu çalışmada Hanefî fikhînde haklı bir şöhrete mazhar olmuş Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı ve onun şerhi Zâhidî’nin *Müctebâ*’sı imkânlar nispetinde tanıtılmaya çalışılmıştır. Burada bir tez çalışmasının mahiyetine uygun olarak *Müctebâ*’nın edisyon kritiği ve değerlendirmesi yapılmıştır. Ancak İslam hukuku üzerine çalışma yapan araştırmacıların göz ardı edemeyecekleri bir kaynak olan Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı ve Zâhidî’nin *Müctebâ*’sı üzerine daha birçok inceleme yapmaya müsait kıymetli bir eserdir.

III. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamız araştırma (dirâse) ve tahkîk olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Daha çok fikhî tarihi niteliği taşıyan araştırma kısmı bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Kudûrî ve *Muhtasar*’ı, İkinci bölümde Zâhidî ve *Müctebâ*’sı tanıtılacaktır.

¹ Türçan, Talip, *Joseph Schacht ve İslâm Hukuku*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2004, Sayı:4, s. 63-74.

² Eserin tercümesi: Mehmet Dağ - Abdulkadir Şener, 1977, *İslam Hukukuna Giriş*, AÜİFY Ankara.

³ Türçan, Talip, *Joseph Schacht ve İslâm Hukuku*, s. 63.

⁴ İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddû'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-Muhtâr şerhi Tenvîri'l-Ebsâr*, (Tercüme eden: Ahmet Davutoğlu), İstanbul, 1992, Şamil Yayınevi, (Nâşirin Mukaddimesi), s. 6.

Dirâse kısmının hazırlanması esnasında beklediğimizin tersine, Kudûri ve Zâhidî ile alakalı malûmatın kitaplarımızda nispeten az olduğunu gördük. Mevcut bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetinde idi. Kudûrî hakkındaki bilgilerin çoğunun Muhammed Ahmed Sirâc ve Ali Cum‘a Muhammed’in tahkîkiyle 12 cilt halinde yayımlanmış olan *et-Tecrid*’in mukaddimesinde,¹ Abdülfettah Muhammed el-Hulv’ün 5 cilt halinde neşrettiği Kuraşî’nin *el-Cevâhiru’l-Mudiyye*’sinde ve Sâid Bekdaş’ın 6 cilt olarak tahkîk ettiği *el-Lübâb fî Şerhi’l-Kitâb*’da me’hazleri ile beraber toplandığını söylemek mümkündür. Kudûri ve *Muhtasar*’ın tanıtılmasında onların takip ettikleri metodu takip etmeye çalıştık.

Zâhidî hakkında ise matbu tabakat eserleri² ile birlikte yazmalardan ulaşılabilenlere ve Zâhidî’nin eserlerinden Muhammed el-Mısırî’nin tahkîkini yaptığı *er-Risâletu’n-Nâsırıyye* adlı¹ kitaba müracaat ettik.

¹ Çalışmamızda *et-Tecrid*’in Mukaddimesine atıfta bulunurken nâşirler iki kişi olduğundan (*Nâşirlerin mukaddimesi*) ifadesi kullanılmıştır.

² Dirâse kısmında çoğunlukla tabakât kitaplarından istifade edildiği için bunları zikretmekte yarar vardır. Hanefî mezhebinin Tabakât Kitapları: Saymerî’nin (v. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*’i; Abdülkadir el-Kureşî’nin (v. 775/1373) *el-Cevâhirü’l-mudiyye fî Tabakâti’l-Hanefiyye*’si bu konuda yazılan ilk sistemli kitap kabul edilmektedir. Kureşî’den sonra gelen müellifler, ya daha sonra yaşamış âlimleri de ekleyerek onun eserine zeyil mahiyetinde kitaplar yazmışlar veya mevcut kaynaklardan belli ölçülerde çıkarma yaparak yahut ilâvede bulunarak ihtisar ve derleme çalışmalarına yönelmişlerdir. Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: İbn Dokmak, *Nazmü’l-cümân fî tabakâti ashâbi imâmine’n-Nu’mân*; Fîrûzâbâdî, *el-Mirkâtü’l-vefiyye fî tabakâti’l-Hanefiyye*; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim fî tabakâti’l-Hanefiyye*; Kemalpaşazâde, *Tabakâti’l-fukahâi’l-Hanefiyye*; Şemseddin İbn Tolun, *el-Gurefû’l-aliyye fî terâcimi müteahhiri’l-Hanefiyye*; İbrâhim el-Halebî, *Muhtasarü’l-Cevâhiri’l-mudiyye*; Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakâti’l-Hanefiyye*; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâbü’l-alâmi’l-ahyâr min Fukahâi Mezhebi’n-Nu’mânî’l-muhtâr*; Takıyyüddin et-Temîmî, *et-Tabakâti’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*; Ali el-Karî, *el-Esmârü’l-ceniyye fî esmâi’l-Hanefiyye*; Solakzâde Halil Efendi, *Tabakâti’l-Hanefiyye*; Edirnevî Kâmî Mehmed Efendi, *Mehâmmü’l-fukahâ fî tabakâti’l-Hanefiyye*; Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*; Kaynaklarda ayrıca Bedreddin el-Aynî, Şemseddin İbn Acâ el-Halebî, Ebü’l-Fazl İbnü’ş-Şihne el-Halebî ve Kutbüddin en-Nehrevâlî’nin Hanefî tabakâtına dair eser yazdıkları kaydediliyorsa da bunların günümüze ulaşım ulaşmadıkları bilinmemektedir. Hanefî âlimlerine dair umumî tabakât kitapları yanında özellikle Osmanlı muhiti için Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*’si, bunun tercüme ve zeyilleriyle Bursalı Mehmed Tâhir’in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, son dönem çalışmaları arasında da Yusuf Ziya Kavakçı’nın XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde *Mavara al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ahmet Özel’in *Hanefî Fıkıh Âlimleri* ve Recep Cici’nin *Kuruluştan Fatih Devri’nin Sonuna Kadar Osmanlılar’da Fıkıh Çalışmaları* adlı eserleri anılabilir. Hatiboğlu, İbrahim (Editör), 2003, *İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, KURAV, Bursa, s. 370-371.; Güney, Necmeddin, Kudûrî’nin “*Şerhu Muhtasari’l-Kerhî*” adlı

A. Nüshaları Belirlemede Takip Edilen Yöntem:

Yazma eserlerin tahkîkinin yapılmasındaki en önemli aşamalardan birini çalışmaya konu olan eserin mevcut tüm nüshalarının incelenmesi ve tahkîke esas alınacak nüshaların tesbît edilmesi oluşturmaktadır. Müellifin² yazdığı nüshayı bulduğumuzda tahkîkli neşre ihtiyaç kalmamaktadır. Bu nüsha bulunamazsa müellif nüshasına yakınlık derecelerine göre diğer nüshalar gelmektedir. Bunların sırası; musannıfın telîfine nezaret ettiği, müellife okunan ve onun kontrolünden geçen, müellif nüshasından temyize çekilen, müellif nüshasıyla mukabele edilen nüshalardır.

Bu nüshalardan biri bulunamazsa, müellifin devrine en yakın tarihte yazılan nüshalar ve bu nüshalar içinde tamam olan nüshalar tahkîk için tercih sebebidir. *Müctebâ* yazma eser nüshaları bakımından çok sayıda bulunabilen bir kitaptır. Aşağıda da temas edileceği üzerine kendisine hemen bütün Yazma Eser Kütüphanelerinde rastlamak mümkündür. Çeşitli kütüphanelerden edindiğimiz on yedi nüshanın bir kısmının istinsâh kaydı olmakla birlikte büyük bir kısmında ne yazık ki istinsâh tarihi bulunmamaktadır. Yine bu nüshalar içinde müellif nüshası ve sima kaydı (düzeltilmiş nüsha) olan nüsha bulunmamaktadır. Bunların içinde en eski olanı Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi³ Şehit Ali Paşa Koleksiyonu – 822 nolu nüshasıdır ki, hicri 713/1313 yılında istinsâh edilmiştir. Bu bilgi kitabın

eserinin 'siyer' bölümünün edisyon kritiği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi) Konya, 2006 s.2; el'Mektebetü's-şâmîle programının "*Tabakât-u Fukahâi'l Mezâhib-i Erbea*" klasöründe mezheplere göre (Ehnâf, Şafıyye, Mâlikiyye, Hanâbile adları altında) matbu tabakât kitaplarının önemli bir kısmı bir araya getirilmiştir.

¹ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, Muhammed, 1414/1994, Kuveyt, Menşûrâti Merkezi'l-mahtûtât ve't-türâsi ve'l-vesâiki (XXXIX).

² Çalışmada Hem musannıf Kudûri hem şârih Zâhidî'ye atıfta bulunulurken zaman zaman "müellif" kelimesi kullanılmıştır. "Müellif" kelimesi kullanıldığı yerler ve *te'lîfin; tetimme, şerh, ihtisar, telhîs, tertîb, tehzîb, tasnif, haşiye* ve *ta'lik*'ten farkları için bkz. Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah el-İstanbûlî (1067/1657), *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn* (nşr. Şerafettin Yalçkaya, Kilisli Rifat Bilge), I-II, İstanbul 1971, I/ 35.

³ "Kütüphanedeki 106 koleksiyonda toplam 70.000 cilt kadar yazma ve 120.000 basma eser bulunmaktadır. Bunlardan 12.000 cilt kitap Türkçe; 50.000 cilt Arapça; 3.680 cilt ise Farsçadır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesindeki koleksiyonlardan en değerlileri Ayasofya, Bağdadlı Vehbi, Carullah, Damat İbrahim, Esad Efendi, Fatih, Hacı Mahmud, Hamidiye, Kılıç Ali, Laleli, Reisülküttap, Süleymaniye, Şehid Ali ve Yeni Cami koleksiyonlarıdır." <http://www.yazmalar.gov.tr>; <http://tr.wikipedia.org/wiki/> Erişim tarihi: 18.02.2015.

sonunda müstensih tarafından verilmektedir. Bu nüshanın varak sayısı 332 olup müstensihî Mahmûd b. Muhammed Muzaffer el-Hanefî'dir.

Nüsha seçiminde zaman bakımından en eski olanları tercîh ettik. Şunu da belirtmeden geçemeyeceğiz ki, esas aldığımız nüshalarda, nüshanın aşırı yıpranmasından dolayı okunamayan kelimeler dikkate alınmayarak diğer nüshalarla aynı kabul edilmiştir. Ancak bunların sayısı eserin orjinalliğine ciddi bir zarar veremeyecek kadar azdır.

B. Eserin İsmi ve Zâhidî'ye âidiyeti

Kuraşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'sinde *Şerhu'l-Kudûrî*,¹ *Hediyyetü'l-ârifîn*'de *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*,² *Esmâü'l-kütüb*'de *Şerhu'l-Kudûrî*,³ Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ında *el-Müctebâ*,⁴ İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-terâcim*'inde *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*,⁵ *el-Kâmûsü'l-İslâmî*'de *el-Müctebâ*,⁶ Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-Behiyye*'sinde *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*,⁷ *Mevsuatu Alâmi'l-Ulema*'da *el-Müctebâ Şerhu'l-Kudûrî*,⁸ Taşköprîzade'nin *Miftâhü's Saâde*'sinde *Şerhu'l-Kudûrî*,⁹ Kefevî'nin *Ketâib*'inde *Müctebâ* diye meşhur olan *Şerhu'l-Kudûrî*¹⁰ (شرح القدوري وهو) (اشتهر بالمجتبى) olarak geçen eserin Zâhidî'ye aidiyyetinde şüphe yoktur. İslam Ansiklopedi'sinde Zâhidî maddesini hazırlayan Şükrü Özen'in tercîh ettiği gibi,¹¹ biz de zikri geçen bütün isimleri kapsayıcı olmasından *el-Müctebâ Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* ismini tercîh ettik.

¹ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, s. III/460.

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, s. II/423.

³ Abdüllatîf b. Muhammed, "*Esmâü'l-Kütüb el-Mütemmim li Keşfizunûn*", tah. Muhammed et-Tûncî, nşr. Mektebetu'l-Hancı, Mısır, ts., I/234.

⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, V/193.

⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s.73.

⁶ Ahmed Atıyyetullah, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, Kahire, 1979, III/11.

⁷ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 108/109.

⁸ *Mevsûatu Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn*, (Heyet-i İlmiyye, Müdîr; Muhammed Sâlih el-Bâbevey) Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 2006, XI/27.

⁹ Taşköprîzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's Saâde*, (neşr. Ali Dehruç), Beyrut, 1998, II/279.

¹⁰ el-Kefevî, a.g.e., vr. 262 a.

¹¹ Özen, Şükrü, "*Zâhidî*", *DİA*, XLIV/83.

İnceleme imkânı bulduğumuz on yedi nüshadaki mevcut kısımları şöyle bir şemada göstermek mümkündür. Karşısında çarpı işareti olan bölümler nüshalarda vardır. Karşısı boş olan bölümler nüshalarda eksiktir.

C. Müctebâ Nüshalarının İçerdikleri Kitap ve Bâblar

Müctebâ Nüshalarındaki Kitap ve Bâblar																
Ankara Mil. Kütüphanesi	Kastamonu İl Halk Kütüp.	Diyarbakır İl Halk Kütüp.	Konya Yusufpaşa Kıp	İstanbul Millet Kütüphanesi	Manisa İl Halk Kütüphanesi						Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi					Kitap ve Bâblar
					491	492	493	494	495	346	1680-1	427	2479	4065	4066	
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	Kitap الطهارة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب التيمم
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب المسح الخفيف
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الغيض
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الأبخاس
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	كتاب الصلاة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الأذان
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب شروط الصلاة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صفة الصلاة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب قضاء الفوات
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الأوقات
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب التوافل
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب سجود السهو
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة المريض
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب سجود التلاوة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة المسافر
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة الجمعة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة العيدين
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة الكسوف
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الاستسقاء
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب قيام شهر رمضان
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صلاة الخوف
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الجنائز
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الشهيد
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الصلاة في الكعبة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	كتاب الزكاة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة الإبل
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صدقة البقر
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صدقة الغنم
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة الخيل
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة الفضة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة الذهب
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة العروض
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب زكاة الروع
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب دفع الصدقة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب صدقة الفطر
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	كتاب الصوم
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب الاعتكاف
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	كتاب الحج
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X	باب القران

X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب التمتع
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب جنائيات الحرم
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب الإحصار
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب القوات
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب المهدي
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب البيوع
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب حيار الشوط
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب حيار الرؤية
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب حيار العيب
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب البيع الفاسد
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب الإقالة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب المراجعة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب الربا
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب السلم
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب الصرف
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الرهن
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الحجر
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الإفراز
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الإجارة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الشفعة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الشركة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب المضاربة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الوكالة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الكفالة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الحوالة
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الصلح
X	X			X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الهبة
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الوقف
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الغصب
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الوديعة
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب العارية
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب اللقبط
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب اللقطة
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الحنى
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب المفقود
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب الإباق
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب إحياء الموات
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب المأذون
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		كتاب المزارعة
X	X	X		X	X	X		X	X	X	X		X	X	X		باب المساقاة
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الكاح
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الرضاع
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الطلاق
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب الرجعة
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الإيلاء
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب الخلع
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الظهار
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب المعان
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب العدة
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب النفقات
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب الحضانة
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب العتق
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب التديير
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		باب الاستيلاء
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب المكاتب
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الولاء
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الجنائيات
		X	X	X	X		X		X	X	X		X	X	X		كتاب الدييات

		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	باب القسامة
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	باب المعافل
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الحدود
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	باب حد الشرب
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	باب حد القذف
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب السرقة
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الأضحية
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الأضحية
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الإيمان
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الدعوى
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب الشهادات
		x	x	x	x		x		x		x	x	x		x	كتاب الرجوع عن الشهادة
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب أدب القاضي
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	باب القسمة
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب الإكراه
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب السير
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	باب البغاة
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب الحظر والإباحة
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب الوصايا
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	كتاب الفرائض
		x	x	x	x		x		x		x		x		x	باب حساب الفرائض

D. Eserin mevcut yazma nüshalarının tesbîti:

Müessesetü Âli'l-Beyt'in yayınladığı ve 12 cildini Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ilimlerine ayırdığı “*el-Fihrisü’ş-şâmil li’t-türâsi’l-‘Arabiiyi’l-İslâmî el-mahtût: el-Fıkhu ve usûliüh*” adlı muhtasar bir katalog tarzında hazırlanan eserden, GAL, GAS, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi Emekli müdürü Ali Rıza Karabulut’un *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El Yazması Eserler Ansiklopedisi* adlı katalogundan, www.yazmalar.org adresinden, *Kıbrıs İslam Yazmaları Katalogundan*, Şâmile programının *Hızânetü’t-türâs* kısmından ve ulaşabildiğimiz diğer yazma eser kataloglarından *el-Müctebâ* (المجتبى) ve *Şerhu Muhtasari’l-Kudûrî* (شرح مختصر القدوري) adı ile İstanbul ve dış ülkelerin kütüphanelerinde tesbît edilen fakat imkân darlığından incelenemeyen eserin diğer yazmaları şunlardır.¹

İstanbul: Topkapı Sarayı Yazma Eser Kütüphanesi: 1- 3502/A.978, İstinsâh Tarihi: 857/1453, (2. Cilt, 215 varak); 2- 3501/A.977, İstinsâh Tarihi: 950/1543 (387 Varak); 3- 3503/A.985 Müstensih: Ahmet b. Osman. İstinsâh Tarihi: 1004/1596 (360 Varak); Ayasofya Yazma Eser Kütüphanesi 1262 (559 Varak); Esat Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 741/46; Beşir ağa Yazma Eser Kütüphanesi 264; Yenicami Yazma

¹ Müstensih, İstinsah Tarihi, Varak ve Sahife adedi tesbit edilebilenler yazılmıştır.

Eser Kütüphanesi 469; Damat İbrahim Paşa Yazma Eser Kütüphanesi 38, Müstensih: Hamza İstinsâh Tarihi: 864/1459 (1. Cilt, 2178 Sahife); Feyzullah Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 1- 807/730 2- 808/731 Müstensih: Musa b. Hasan. İstinsâh Tarihi: 1053/1643 (414 Varak); Çorlulu Ali Paşa Yazma Eser Kütüphanesi 209 (744 Varak); Damatzâde Yazma Eser Kütüphanesi 905; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi 499; Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi 1- 190/191 2- 340/341 (556 Varak); Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 907; Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi 1/1599; Murat Molla Yazma Eser Kütüphanesi 74/42; Laleli Yazma Eser Kütüphanesi 74/1007; Veliyyüddin Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 1177; 2- 743/45.

Diğer Ülkelerdeki nüshaları. Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-vataniyye 1838-1839 (241 Varak); Zeytûne Medresesi. Rakamü'l-hıfz: 4/220 No: 2334- 2335- 2336- 2337- 2338. 1. Nüsha Müstensih: Muhammed b. Yezid b. Yahya, İstinsâh Tarihi: 842/1438 (222 Varak), 2. Nüsha Müstensih: Abdülcevat b. İbrahim, İstinsâh Tarihi: 1026/1616 (170 Varak), 3. Nüsha Müstensih: Mustafa b. Ali. **Hindistan:** Hüdabaş-Petene kütüphanesi. Rakamü'l-hıfz 19/1602 (387 Varak). **Suriye:** Şâm Mektebü'z-zâhiriyye. Rakamü'l-hıfz: 7147 (442 varak); Halep el-Evkâf 1849/324-325; **Suûdi Arabistan:** Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî. 1- Rakamü'l-hıfz: 299 no: 1262/17590 2- Rakamü'l-hıfz 300 No: 1662/17590; Merkez el-Melik Faysal li'l-buhûs ved-dirasât el-İslâmiye, Riyad. Rakamü'l-hıfz: 14044; **Mısır:** Kahire Ezher Kütüphanesi. Rakamü'l-hıfz: 1- 1262/17590 İstinsâh Tarihi: 1127/1715; 2- 387/7589, Müstensih: Ali b. Mansur. İstinsâh Tarihi: 1127/1715; 3-7089/387 (148 Varak); 4- 1262/17590 (427 varak); Kahire Dâru'l-kütüb. 1- 23521 Müstensih: Yusuf b. Emir. İstinsâh Tarihi: 849/1445; 2- 459/1; 3- 475/459-1 4-476/459-1; İskenderiye Kütüphanesi 1197 (3 cilt halinde); **Irak:** Bağdat Milli Kütüphanesi 391, (744 sahife). İstinsâh Tarihi: 965/1557; Bağdat Kâdiriyye 240 (381 Varak).¹

E. Metin Tahkîkinde Takip Edilen Yöntem

Yazma eserlerin tahkîkinde genellikle iki yöntem takip edilmektedir. Bu yöntemlerden birincisi en eski tarihli olma, eserin yazıldığı alanda söz sahibi birisine

¹ *el-Fihristü's-şâmil: el-Mahtât el-fikhu ve Usûlüh*, I-XII, Amman 2003, IX/65-67.

ait olması, mukâbele edilmiş olması, yazının okunurluğu gibi kıstaslardan biri veya bir kaçısı esas alınarak bir nüshanın esas kabul edilip onun üzerinden diğer nüshalarla karşılaştırma yapmaktır. Diğer yöntem ise, çalıştığımız metni en doğru şekilde ortaya koyabilmek için nüshalardan tercihlerde bulunarak, metni yeniden inşa etmektir. Biz birinci yöntemi benimseyerek Şehit Ali Paşa Koleksiyonu – 822 nüshasını en eski tarihli olması sebebiyle, zor okunan bir hattı olmasına rağmen esas metni oluşturmak için seçtik. Bu nüshanın varak sayısı 332 olup Müstensihî Mahmûd b. Muhammed Muzaffer el-Hanefî olan bu yazmanın istinsâh tarihi (ferâğ kaydı)¹ h. 713/1313'tür. Yani Şârih Zâhidî'den sadece 55 sene sonra yazılmıştır. Bu bilgi kitabın sonunda müstensih tarafından verilmektedir. Buna göre diğer nüshaları bu nüsha ile karşılaştırarak tenkitli metni oluşturduk. Bu nüsha Kitâbü'n-nikâh'a kadar mevcuttur. Şehit Ali Paşa Kütüphanesi – 823'te şerhin ikinci cildi olarak verilen kitap, başka bir müstensih'in daha sonra yazılan kitabının ikinci cildir. 713 tarihli nüshanın ikinci cildini bütün aramalarımıza rağmen bulamadık. Onun için Kitâbü'n-nikâh'tan sonuna kadar olan kısımda, asıl nüshaya en çok mutabakat eden Manisa İl Halk Kütüphanesi Akhisar Zeynelzade Koleksiyon – 346 nüshası asıl kabul edilmiştir. Aşağıdaki maddeler, metni oluştururken esas aldığımız kuralları ihtiva etmektedir:

- 1-) Tahkîkte esas alınan nüsha ile karşılaştırdığımız her bir nüshaya kütüphane bölümünün baş harfleri rumuz olarak verilmiştir. Buna göre Manisa İl Halk Kütüphanesi Akhisar Zeynelzade Koleksiyon – 346 nüshası elif (إ), Feyzullah Efendi Koleksiyon – 808 nüshası fe (ف), Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi – 4065 nüshası kâf (ك) harfiyle gösterildi.
- 2-) Nüshalar arasındaki farklılıkları belirtirken nüshanın rumuzu yazıldıktan sonra iki nokta üst üste konup farklı olan ifadeye yer verildi.
- 3-) Nüshalardan birinde fazla olan ifadeyi belirtmek için, nüshanın rumuzunu yazdıktan (أ، ق، ف) sonra + işareti konarak fazla olan ifadeye yer verildi. Mesela bir nüshada fazla olarak قال kelimesi geçiyorsa bu أ+ قال olarak gösterildi.

¹ Ferâğ Kaydı, ketebe kaydı, istinsah kaydı için bkz. Bilgin, Orhan, “Yazma”, *DİA*, XLIII/372.

- 4-) Eksik olan ifadeyi belirtmek için yine nüshanın rumuzu (أ، ق، ف) yazıldıktan sonra – işareti konarak noksan olan ifadeye yer verildi. Mesela bir nüshada قال ifadesi geçmediyse bu قال: قال şeklinde ifade edildi.
- 5-) Müellifin rumûz olarak atıfta bulunduğu kaynaklar dipnotta tam ismi verilerek gösterildi.
- 6-) Fazla ya da eksik olan bir ifade çok uzun olsa dahi eksik veya fazla olan kısım aynı şekilde dipnotta gösterildi.
- 7-) Şayet metinde konu ile alakalı ayete değinilmişse ayetin hangi surede geçtiği ve kaç numaralı ayet olduğu da dipnotta gösterildi.
- 8-) Hadîslerin kaynakları dipnotta gösterilmiştir. Mevcut kaynaklarda bulamadığımız birkaç hadîsin ise kaynağına ulaşamadığımızı belirttik.
- 9-) Ana metindeki paragraflandırmalar ve ibarelerde gerekli gördüğümüz kelimelerin harekelenmesi tarafımızdan yapılmıştır.
- 10-) Kitabın konu başlıklarının önemli bir kısmı şerhte yer alırken, kitapta olmayan fakat ihtiyaç görülen yerlere *el-Mebsut* ve *Bedâyi* gibi hacimli ve klasik eserlerden istifade edilerek tarafımızdan konulmuştur.
- 11-) Tenkitli metinde geçen şahısların hayatları hakkında da bilgi verilmiştir.
- 12-) Varakların ön yüzü ‘أ/ a’, arka yüzü ‘ب/ b’ harfleriyle gösterilmiştir. Manisa İl Halk Kütüphanesi Akhisar Zeynelzade Koleksiyon – 346 nüshasının varak atlama (geçiş) yerleri, metinde parantez içinde [أ/ب] şeklinde belirtilmiştir.
- 13-) Müellifin başka kaynaklardan naklettiği bilgiler, elden geldiğince kaynaklarından kontrol edilerek, metinlerin geçtiği kaynakların sayfa bilgileri dipnotta belirtilmiştir.
- 14-) Sık karşılaşılmayan garîb lafızlar ve terimler, *Tilbetü't-talebe*, *Lübâb*, *Mebûsût* gibi fıkıh kitaplarına müracaat edilerek dipnotta açıklanmıştır.

15-) Kitapta genellikle istiṣhâd için geçen şiirler, kaynaklar taranarak yerleri gösterilmiştir. Eğer şiirin bir kısmı geçmiş ise eksik kalan kısım tespit edilerek dipnotta gösterilmiştir.

16-) *Muhtasar* metni şerhten ayrı olarak koyu punta ile yazılmıştır.

17-) Kelimelerin yazımında modern imla esas alınmıştır.

Bütün bunlarla beraber, Hatasız bir kitap, sadece Allah'ın Kelamı *Kur'ân-ı Kerîm*'dir. Kitabımızın muhtevâsında, imlâsında bütün dikkatimize rağmen hatalar olabilir/vardır. Asgariye indirmek için gayret bizden, Tevfik ancak Allah'tandır.¹ Haskefî (v. 1088/1677) merhumun dediği gibi,

“Allah, kendi kitabından başka hiçbir kitabın hatasızlığını kabul etmez. İnsâf sahibi, çok savâbın yanında az hatayı affedendir. Kitabın içindeki mühim meselelere muttali olan kimse ağır dolusu, ‘evvel gelen sonrakilere neler bırakmıştır. Bunu tahsil edenin nasibi bol olacaktır,’ diyecektir. Çünkü bu deryadır. Lakin sahili yoktur. Bol ve sürekli rahmet budur.”²

Şafî'nin talebesi Müzenî (v. 264/878) diyor ki: “Şafî'ye *Risale* kitabını seksen defa okudum. Her defasında yeni bir hata bulur, “Getir, dur bakalım. Bunu düzeltelim. Allah, kendi kitabından başka bir kitabın hatasız olmasını murad etmedi” derdi.”³ Bu müktesebâtın teşekkülündeki bütün şerefler, faziletler, hepsi Allah'ın ümmete rahmetinin tecellîsi olarak mevhibesi olan ulemâya, hâssaten fukahâyâ aittir.⁴

¹ وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ Hûd 11/88.

² İbn Âbidîn, a.g.e., s. 27.

³ "Allah (c.c) yalnızca kendi kitabını hatasız kıldı" İbn Âbidîn, a.g.e., s. 19; Benzer bir ifadeyi Hatib Bağdadî, *Mûdhu Evhâmil-Cem' ve't-Tefrik* kitabında Müzeni'den şu şekilde nakletmiştir: " Bir kitap aslıyla yetmiş defa karşılaştırılsa bile, yine o kitapta hata bulunur. Allah, kendi kitabından başka bir kitabın hatasız olmasını murad etmemiştir." Hatib Bağdadî, *Mûdhu Evhâmil-Cem' ve't-Tefrik*, Halep, 1959, Mektebetü'l-medresetü'l-ahmediyye, s. I/8

⁴ Bize ait olan yaptığımız kusurlar, hatalar, nisyanlardır. Eskilerin bir hadiseyi naklederken dedikleri gibi, Râviyan-ı ahbâr, nâkılân-ı âsar ve muhaddisân-ı rûzigâr'ın (haberleri duyuranlar, eserleri nakledenler ve zamanın olaylarını anlatanlar) medihten nasibi yoktur.

BİRİNCİ BÖLÜM

el-KUDÛRÎ VE el-MUHTASAR'I

I. KUDÛRÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİR VE MUASIRI OLAN FUKAHA

Kudûrî'nin yaşadığı IV. ve V. yüzyıllar, Abbâsîlerin ikinci dönemidir.¹ Hılâfette 23. Halife Ebû'l-Kâsım "Mutî'lillâh" (946-975), 24. Halife Abdülkerim "et-Taî Billah" (974/991), 25. Halife Ebû'l-Abbâs "el-Kâdir Billâh" (991/1031) ve 26. Halife Kaim biemrillah (1031/1075) bulunmuştur. Bu dönemin, yetişen âlimlere, yazılan müdevvenata ve ilmi hareketliliğe bakınca, siyasî çalkantılara rağmen ilmi çalışmalar açısından velûd devirlerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu devir hemen bütün ilim dallarında, çağını aşan isimlerin yaşadığı bir dönemdir.

Kudûrî ile muasır olup fıkhıta temayüz edenlerden, mezheplere göre şu isimler zikredilebilir. Hanefîlerden *en-Nevazil*, *Tenbîhu'l-gâfilîn*, *Bustânu'l-Ârifîn* yazarı Ebu'l-Leys es-Semerkindî (v. 373/983); *eş-Şâmil* yazarı Ebu'l-Kasım Beyhakî (v. 402/1011); *el-Fevâid* yazarı Ebu Ca'fer en-Nesefî (v. 414/1023); Hılâf (Mezhepler arası mukayeseli hukuk) ilminin vâzî kabul edilen *Te'sîsü'n-Nazar* ve *Takvîmü'l-edille* sahibi Buhâralı Ebu Zeyd ed-Debûsî (v. 430/1039); Mustagfirî (v.432/1040); İlk Hanefî tabakât eseri kabul edilen *Ahbâru ebî Hanife ve eshabih* müellifi Saymeri (v. 436/1045); Kudûrî'nin hocası Cürçânî'den (v. 398/1008) fıkhı tahsil edenler arasında sayılan, *el-Ecnâs fi'l-furû'* ve *el-Furûk* sahibi Ahmed b. Muhammed en-Nâtîfî (v. 446/1054); Nâsîhî (v. 447/1055); *el-Mebsût*'u² ile Hanefîler

¹ Corci Zeydan Abbasîlerin birinci devrini 750-833 olarak kabul etmektedir. Bu dönemi Ömer Ferruh ise, 750-848 yılları arasındaki önce Fars sonra Türk unsurunun etkisinin görüldüğü dönem olarak belirtmiştir. 2. Dönemde Zeydan'a göre 833-1258, Ferruh'a göre 848-1258 tarihleri arasındadır. Zeydan, Corcî, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I-V, çev. Zeki Megamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976. II/38-43; Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1997, II/34.

² Gelenekte çok sık karşılaştığımız *Muhtasar* ve *Mebsut*'lar arasındaki farkı Bedir Şu şekilde ifade etmektedir. "Hukuk tarihi açısından somut kaynak, esas olarak furu-ı fikh literatürüdür. Ancak bu türün de alt-türlerinden söz etmek gerekir. Bir açıdan furu-ı fikh literatürü *Muhtasar* ve *Mebsût* şeklinde tasnif edilebilir. Muhtasarlara belirli bir mezhebin doktrinini özetlemeyi hedefleyen metinler olup, hukuk tarihinde belirli bir mezhebin hukuk doktrinini genel olarak anlamak açısından önemlidirler ve genellikle bunlardan, çok fazla tarihsel-somut katkı beklenemez. Bu türe Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını (V./XI. yüzyılın başı Bağdat), Mevsîlî'nin *el-Muhtâr*'ını (VI./XII. yüzyıl Bağdat), Tacüşşerîfa'nın *el-Vikaye*'sini (VII./XIII. yüzyıl Buhara)

arasında haklı bir şöhreti olan Şemsü'l-eimme el-Hulvânî (v. 448/1056); Şâfiîlerden Kâdı Ebubekir el-Bâkillânî (v. 405/1014), Kudûrî zamanında Bağdat Şâfiîlerinin başı olan Ebû Hâmid el-İsferâyînî (v. 406/1015); İbn Fûrek el-Esbahânî (v. 406/1015); Ebu İshâk el-İsferâyînî (v. 418/1027); Mâverdî (v. 450/1058) ve Ebû İshak Şîrâzî (v. 476/1083); Mâlikîlerden İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî (v. 389/999); Kadı Abdülvehhab el-Bağdâdî (v. 422/1031) ve Ebu'l-velîd el-Bâcî (v. 474/1081); Hanbelîlerden İbn Batta el-Ukberî (v. 387/997); Ebu Ya'lâ el-Ferrâ (v. 458/1066) ve Zâhirîlerin en önemli temsilcilerinden İbn Hazm (v. 456/1064) bu dönemlerde yaşamıştır.¹

II. KUDÛRÎ'NİN DOĞUMU VE İSMİ

Tam adı Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî el-Kudûrî'dir. Buradaki Ebu'l-Hüseyn² künyesidir³. Adı Ahmed'dir. Babasının adı Muhammed b. Ahmed'dir.⁴ Ebûbekr Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân dedelerinin adıdır. el-Âlim, el-Allâme, el-Bağdâdî, el-Kudûrî, el-Hanefî ise lakablarıdır.⁵ Bazı kaynaklarda künyesi Ebu'l-Hasan¹ şeklinde

ve Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'ini (VII./XIII. yüzyılın sonu Buhara) örnek olarak zikredebiliriz. *Mebûsât* türü ise Muhtasar metinlerde özet olarak ortaya konulan öğretiler, bu öğretilerin alternatifleri ve dayandıkları gerekçeler vs. gibi büyüklüğüne göre ayrıntılar ihtiva eden eserlerdir. Hukuk tarihi açısından anlamlı olabilecek gerçek anlamda tarihsel veri bulma şansımız yüksek olan metinler bunlardır." Bedir, Murteza, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 3, Sayı 5, 2005, s. 50.

¹ Kudûrî ile muasır diğer fukaha hakkında bkz. Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-mukârane: et-Tecrîd* (Neşredenler: Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cum'a Muhammed), I-XII, Kâhire 2004/1424 (*Nâşirlerin mukaddimesi*) I/11-13.

² *Ebu'l-Hüseyn* künyesi *Ebu'l-Hasen*'den daha meşhurdur. Meydanî, Abdülganî el-Ğuneymî b. Talib b. Hammade ed-Dımaşki el-Hanefî, *el-Lûbab fi şerhi'l-Kitâb*, Mektebe Muhammed Ali Sabîh, Kâhire 1961/1381 (*Nâşirin mukaddimesi*) I/4 (Birinci Dipnot).

³ Ebû, Ümmü, İbn ve Bint ile başlayan isimlere kişinin künyesi denir. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, s. 322.

⁴ Fîrûzâbâdî (h. 816/1414), *Mirkâtü'l-Vâfiye ilâ Tabakâti'l-Hanefiye*'sinde fukâhâdan sayarak müstakil bir başlık açtığı babasının tam adını Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân Ebûbekr el-Kudûrî (Vâlidü'l-İmâmı Ebû Hüseyin Sâhibi Muhtasar) olarak verir. Fîrûzâbâdî'nin (H. 816/1414), *Mirkâtü'l-Vâfiye ilâ Tabakâti'l-Hanefiye*'si henüz basılmamış Hanefî tabakat eserlerindedir. Bizim istifade ettiğimiz yazması, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesinde 17186 numarası ile kayıtlı eserin 68/a sayfasıdır.

⁵ Lakap: Künye ve adının dışında sonradan konulan ve övgü/yergi bildiren unvan. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, s. 325.

de kaydedilmiştir. Bu farkın Hasan ve Hüseyin kelimelerinin yazım benzerliğinden (حسن-حسين) kaynaklandığı söylenebilir (tashîf).²

362/973 yılında Bağdat'ta³ sâlih, müttakî, fâzıl ve âlim kimselerin bulunduğu bir evde doğmuş,⁴ 428/1037 tarihinde 66 yaşında vefat etmiştir.⁵ Babası Şeyh Muammed b. Ahmed âlim ve muhaddis idi.⁶

Nisbesinin kökeni konusunda farklı görüşler vardır. Genel kanaat çömlek⁷ manasına olan el'kîdr⁸ (القدر) kelimesinin çoğulu olan Kudûr'a (قدور) nisbet olduğudur.

¹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut 1408/1988, 4/460; İbrahim Rıfat, Hilmizade, *Meşhur Ashap ve Fukaha*, Beyhan yay. İstanbul 1956, s.146; Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/4; el-Kudûrî, *el-Muhtasar*, Fazilet Neşriyat h.1398 (*Nâşirin mukaddimesi*) s. 3.

² “Tashîf, genel kabule göre, bir Arapça kelimenin hareke, nokta veya harflerindeki bozulmalardır.” Dayhan, Ahmet Tahir, “*Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*” (yayımlanmamış Doktora tezi, 2005).

³ “Bağdat'ın Abbasilerce kuruluşuyla birlikte, Hanefî hukuk okulunun ortaya çıktığı Kûfe önemini yitirmiş ve Hanefîlik gerçek anlamda bir ekol haline Bağdat'ta gelmiştir. Abbasilerin ilk döneminde Hanefî hukukçuların ve âlimlerin yönetici ve elit sınıf arasında önemli bir yeri vardır. Yaklaşık 300 yıl süren bu dönemde (Ebû Hanife'den [v. 150/767] Kudûrî'nin [v. 428/1037] ölümüne kadar olan devre) Hanefî hukuk okulunun bundan sonra temelini teşkil edecek olan hukuk literatürü Bağdat'ta ortaya çıkmıştır. Şeybânî'nin kurucu metinleri, Ebû Yusuf'un *Kitabü'l-Harâc*'i, Hilâlürrey'in (v. 245/860) *Ahkâmü'l-vaqf*'ı, Hassâf'ın (v. 261/874) *Kitabü'l-Hiyel*, *Edebü'l-Kâdi*'si ve *Ahkâmü'l-vaqf*'ı, Kerhî'nin ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'ları gibi Hanefî hukuk tarihinin temel eserleri, hep Bağdat'ta üretilmiştir.” Bedir, Murteza, “*Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 3, Sayı 5, 2005, s. 58.

⁴ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/460; Leknevî, Muhammed Abdülhayy b. Muhammed, 1998/1418, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, s. 31; İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa (879/1474), *Tâcu't-terâcim fî men sannefe mine'l-hanefiyye* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dımaşk 1992 s. 98-99; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 36-37; Kudûrî, *el-Muhtasar (Nâşirin mukaddimesi)* 1/3, Meydanî, *el-Lübâb*, 1/4. (*Lübâb*'ın mukaddimesinde İbn Hallikân'ın, İbn Kesîr'in, İbni Tağrîberdî'nin, İbn Cevzî'nin, Leknevî'nin, Sem'ânî'nin ve Hacı Halife'nin *Kudûrî* maddeleri bir araya getirilmiştir.)

⁶ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

⁷ Çömlek (isim) (Aslı Çölmek). Çökelden, yani süzölmüş çamurdan yapılmış toprak kap ve bilhassa ateşe koymaya mahsus olanı, toprak tencere. Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, 1995, Ankara.

⁸ Bazı tefsirlerin nazarla alakalı bahislerinde (Yusuf 67 gibi) hadis olarak zikredilen إن العين تدخل الرجل القبر والجمل القدر cümlesindeki el'kîdr bu manada kullanılmıştır. Bkz. Bursevî, İsmâil Hakkı; *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, İstanbul, Cümle Yayınları, IV/293.

Bu da kendisinin ya da atalarının çömlek¹ imâlat veya satıcılığıyla uğraştığını ifade edebilir. Ulemadan bu şekilde kendisinin veya ailesinin mesleği ile meşhûr olanlar çoktur.²

Meslek isimlerinin genellikle tekil (müfred) kalıpla kullanılması³ ve kelimenin tekil şekli olan el-kıdrî (القدرى) ile lakaplanan kimselerin bulunması,⁴ akla bunun bir belde nisbesi olma ihtimalini getirmektedir. Zaten Bekdaş'ta Bağdat'ın yakınlarında bir köy veya Bağdat'ın bir mahallesi olma ihtimalini ilk olarak zikreder.⁵

Fakat Bağdat'ta Kudûra denilen bir yere/köye nispetidir görüşünü destekleyen yeterli delil yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, büldân kitaplarında da Irak'ta böyle bir yerleşim yerinden bahsedilmemektedir.⁶

Vatanına ve mezhebine izâfetle aldığı *el-Bağdâdî* ve *el-Hanefî* nisbeleri Kudûrî kadar meşhûr olmamıştır.⁷ Kudûrî nisbesiyle tanınan, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ahmed er-Ramlî el-Kudûrî, el-Heyssem b. Halef el-Kudûrî, es-Salâh et-Tarablusî el-Kudûrî gibi birkaç kişi daha olmakla beraber, bunlar tanınmış değillerdir.⁸

¹ الإمام أبو البركات عمر بن إبراهيم بن محمد بن الحسيني الزبيدي القدرى- أبو إسحاق القرشي المعروف بالقدرى- غيلان بن يونس "القدرى" (Nâşirlerin mukaddimesi) I/7.

² Habbâzî (Ekmekçi), Sekkâkî (Maden oyma işçisi), Nâtfî (Özel bir cins helvacı), Halvânî (Helvacı), Bakkâlî (Bakkal esnafı), Cessâs (Kireççi), Kerâbisî (Kalın kumaş satıcısı), Hasîrî (Hasırcı), Bezzâzî (Kumaş taciri), Sayrafî (Sarraf), Zeccâc (Camcı), Haddâd (Demirci) vb. gibi. Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, İlgili maddelere bkz.

³ Bu meseleyi (mensûbiyet) *el-Müntehab ve'l-müktezab*'ında bütün yönleriyle ele alan Mehmet Zihnî Efendi'nin kullandığı bütün misallerde tekildir. Mehmet Zihnî Efendi, *el-Müntehab ve'l-müktezab*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 345-372.

⁴ الإمام أبو البركات عمر بن إبراهيم بن محمد بن الحسيني الزبيدي القدرى- أبو إسحاق القرشي المعروف بالقدرى- غيلان بن يونس "القدرى" Ziriklî, Hayruddin (1396/1976), *el-A'lâm: Kamusu Terâcim*, I-VIII, Kâhire 1954-1959, V/124.

⁵ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

⁶ Ancak Hamevî aşağı Mısır'da böyle bir köy isminden bahsetmektedir. القدرى جمع قدر وهي قرية بأسفل. Hamevî, Şihâbuddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1957/1376, III/224. Sem'ânî *Ensâb*'ında Kudûrî'nin Ehl-i Bağdat'tan olduğunu söylerken من أهل بغداد المعروف بالقدرى, nisbesinin kökeni hakkında bir açıklamada bulunmaz. Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî (562/1167), *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut 1408/1988, s. IV/460.

⁷ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi) I/8*.

⁸ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi) I/7*.

Kaynaklarda, Kudûrî'nin kendisi hakkındaki kısıtlı, babası Şeyh Muhammed b. Ahmed hakkındaki birkaç cümlelik¹ malûmat dışında annesi, zevce/zevceleri ve çocuk/çocukları hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sadece daha çok hadîsle meşgul olan ve genç denilecek yaşta, (v. 440/1048) yılında vefat eden Muhammed Ebu Bekir b. Ahmed² isminde bir oğlundan bahsedilmektedir.³ Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı kendisi için cem ettiğini söylediği oğlu Muhammed Ebu Bekir, Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Şâzân ve Kâdî Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî'den hadis dinlemiştir.⁴ Kudûrî, bugün tam olarak bilemeyeceğimiz bir sebeple, oğluna fıkıh öğretmemiş, bunun sebebini soranlara: “bırakın ruhu için yaşasın” (كان له ابن فلم يعلمه الفقه وكان يقول دعوه) (يعيش لروحه) diyerek cevabını vermiştir.⁵ Bu bize, elimize ulaşan kitap ve risâlelerinin çoğunluğu kelim/akâid hakkında⁶ olan İmâm-ı Azam'ın oğlu Hammad'ı kelim ile uğraşmaktan men etmesini hatırlatmaktadır.⁷

¹ Kudûrî, Kuraşî'nin alim ve muhaddis olarak bahsettiği babasından bilhassa hadîs ve fıkıh tahsil ettiğini belirtir. Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mûdiyye*, III/29; Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

² Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

³ Fîrûzâbâdî (H. 816/1414), *Mirkâtü'l-Vâfiye ilâ Tabakâti'l-Hanefiye*'sinde (s.70) İbnü'l Kudûrî başlığında oğlunun ismini Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr b. Ebû'l Hüseyin diye zikreder. *Tarihu medineti Dımişk*'ta İbni Kudûrî ile lakaplandığından bahsedilen Ebû'l Abbas Hişâm bin Hişâm'ın aileye mensubiyetine dair bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Asakir, *Tarihu medineti Dımişk*, (Thk.: Ali Şîrî), Beyrut, 1417/1997, (LI), 160.

⁴ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/286.

⁵ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mûdiyye*, 1/249, أَعْرَأُكُمْ عَلَى الْفُتْيَا أَعْرَأُكُمْ عَلَى النَّارِ “Ecrâüküm ale'l-fütyâ Ecrâüküm ale'n-nâr” (Fetvâ vermeye en cür'etli olanınız cehennem en cür'etli olanınızdır), Dârîmî, Ebû Muhammed Abdullah, *Sünen* (thk. Fevâz Ahmed İzmirli), I-II, Beyrut, 1407. القضاة ثلاثة قاضيان في النار وقاض في الجنة رجل قضى بغير الحق فعلم ذلك فذاك في النار وقاض لا يعلم بابؤ فتأى H.no: 159, فأهلك حقوق الناس فهو في النار وقاض قضى بالحق فذلك في الجنة (Üç Kâdî'dan ikisi cehennemde biri cennettedir) Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Zehve-Ahmed İnâye), Bâbü'l Kâdî, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2005. H.no: 1322, Kudûrî'nin oğlunu fıkıhtan men etmesi bu gibi işin mesûliyetine işaret eden haberleri ve ömründe tek icthadda bulunmuş olanlar ya da iki icthadı bize gelmiş olan sahabiler dâhil içtihatta bulunmuş sahabelerin hepsini topladığımız zaman -adedi binde bir oranına tekâbüle edecek şekilde- sadece 162 kişi olması gibi realiteleri akla getirmektedir. Çeker, Orhan, *Tasavvufî Meselelere Fikhî Bakış*, Damla Ofset, Konya, 2010, s.16.

⁶ Ebû Hanife'ye izâfe edilen ve bize gelen eserleri daha çok akaid ve kelâm konularına âittir. *el-Fıkhü'l-Ekber*, *el-Fıkhü'l-Ebsât*, *el-Vasiyye*, *Risâle ilâ Osman el-Bettî*, *Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim*, *el-Kasidetü'n-Nu'mâniyye*, *Müsnedü'l-İmam Ebî Hanife*. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 13

⁷ el-Halebî'nin *Menâkıb*'inde hadise şöyle nakledilir: “Cevab budur ki imamun sözi ilm-i kelimde oldur ki oğlu Hammada didi. Ol vakit ki Hammadı gördi. İlm-i kelimde bahs eyler.

III. KUDÛRÎ'NİN YETİŞMESİ VE İLMİ YÖNÜ

Kudûrî'nin yaşadığı dönemde siyasi olduğu gibi, ilmî ve kültürel olarak da başkent olan Bağdat'ta ciddi bir ilmî hareketlilik yaşanıyordu. İlim halkaları ve münâzara meclislerinin yanı sıra kütüphaneler de çoktu.¹ Bu vasatta yetişen Kudûrî, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş, başta fıkıh, tefsir, kelam, usûl-ü fıkıh ve hadîs olmak üzere farklı şer'î ilimleri tahsil etmiş² ve Bağdat'ta Hanefî mezhebinin reisi olmuştur.³ Sehâvî (v. 902/1496) *Makâsîdü'l-hasene*'sinin "Küçüklükte ilim öğrenmek, taş üzerine nakış gibidir" hadisinin şerhinde, bu mananın çoğunluğa hamledildiğini, çünkü Kaffâl (v. 365/976) ve Kudûrî gibi ilerleyen yaşlarda ilimle meşgul olup ilimde temâyüz edenler bulunduğunu söylemesi, belli bir yaştan sonra tadrîse başladığını göstermektedir.⁴

Hanefî tabakât eserleri, Kudûrî'yi farklı tabakalarda zikretmişlerdir. Genel kabul gören yedili tasnife göre,⁵ Kudûrî "*Tercîh ashâbı*"ndandır. Bunlar, mezhep

Nehy eyledi. Hammad eyitdi: Sen bu ilmde bahs eylerdün, beni neye nehy eylersin. İmam eyitdi: Biz bahs eyledüğümüzde anun-çün bahs eylerdük ki bahs eyledüğümüz kişiye ilzam iderdük ve togrı yola getirürdük. Olmasın ki bahs eyledüğümüz kişiye ilzam ide. Siz togrı yoldan çıkarasız. Her kim ki bir kişiyi togrı yoldan çıkarmak dilese anun küfrin dilemiş olur. Her kim ki bir kişünün kafir olduğın dilese ol kişi kafir olmadan kendü kafir olur." Acar, Eyüp, *Muhammed Bin Ömer el-Halebi'inin Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam tercümesi (1-73 varak) (gramer inceleme-metin-dizin-tıpkı basım) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2007, s.129-130.*

¹ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi) I/8.*

² Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi) I/9; Sem'ânî, a.g.e., IV/460.*

³ Kallek, "*Kudûrî*", *DİA*, 26/321; Sem'ânî, a.g.e., 4/460; İbrahim Rıfat, a.g.e., s. 146.

⁴ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/287.

⁵ Sonraki Hanefilerce genel kabul gören bu tasnif şu şekildedir:

1- Şeriatte müctehidler: Dört mezhep imamı gibi.

2- Mezhepte müctehidler: Ebu Yûsuf, İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin ashâbı. Bunlar furû alanındaki hükümlerde Ebû Hanîfe'ye ters düşseler de, aslında onun tespit ettiği usûl üzere icthad ederler.

3- Mezhep ashâbından rivayet gelmeyen konularda müctehidler: Hassâf, Ebu Ca'fer et-Tahâvî, Ebu'l-Hasen el-Kerhî, Şemsüleimme el-Hulvânî, Şemsüleimme es-Serahsî, Fâhru'l-İslâm el-Pezdevî, Fahrüddîn Kâdîhân vb. Bunlar ancak hakkında hüküm verilmemiş bir konuda, ortaya konan usûle göre icthad ederler.

4- Tahrîc ashâbı: Cessâs er-Râzî ve ashâbı gibi... Bunlar usûlü ve kaynakları iyi bildikleri için gelen farklı nakillerden, mezhebin genel yapısına uygun olarak tercihte bulunabilirler.

5- Tercîh ashâbı: Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî, Merğînânî vb. gibi. Bu tabakadakiler, "Bu (kıyasa) daha uygun, rivayet olarak daha sahih, insanlara daha elverişli/erfaktır" gibi gerekçelerle bazı rivayetleri diğerlerine tercih ederler.

İmâmlarının ortaya koydukları görüşleri değerlendirerek, aynı konudaki farklı görüşler arasında tercih yapabilen âlimlerdir.¹

Aşağıda ayrı bir başlıkta bahsedilecek eserleri bilhassa *Muhtasar*'ı, Kudûrî'nin mezhep'te saygın bir konumda olmasını sağlamıştır. Çünkü *Muhtasar* Hanefî mezhebinde *mütûn-i selâse* olarak ifade edilen temel üç metnin ilk yazılanıdır.²

Kudûrî'nin fıkıh hocası, Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî'dir (v. 398/1008). Kudûrî'nin hocası el-Cürcânî'nin fıkıhı ise, Ebubekir Cessâs er-Râzî'ye (v.370/980) dayanmaktadır. Cessâs ise Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin (v. 340/952) rahle-i tadrîsinde bulunmuştur. Her bir halkası, mezhepte müstesna bir mevkiye sahip bu ilmî silsile şu şekildedir: Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî (v. 428/1037) → Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya el-Cürcânî → Ebubekir er-Râzî el-Cessâs → Ebu'l-Hasen el-Kerhî → Ebû Saîd el-Berda'î (v. 317/929) → Ebû Sehl Musa b. Nasr er-Râzî (v. II. yüzyıl) → Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî (v. 189/804) → Ebû Hanîfe (v.150/767)³. İmâm-ı Azam'dan sonrası, → Ebû Hanîfe → Hammad b. Süleyman (v.120/737) → İbrahim en-Nehâî (v. 96/715)⁴ → Alkama b. Kays (v. 62/681) → Abdullah b. Mesud⁵ (v. 32/652).¹

6- Kaviller arasında temyiz yapabilen mukallidler tabakası: *Mütûn-i erbaa* müellifleri gibi. Bunlar en kuvvetli, kuvvetli, zayıf; zâhiru'r-rivâye, zâhiru'l-mezheb, nâdir rivâyet gibi ayrımlar yapabilenlerdir. Böylece bunlar eserlerinde zayıf ve geçersiz görüşleri nakletmezler.

7- Mukallitler tabakası. İbn Kemalpaşa bu tasnifi bir risalesinde zikretmiş, M. Zâhid Kevserî de Ebû Yûsuf'u anlattığı *Husnü't tekâdî*'sinde (Bkz. s. 25-27) bu kısa risalenin tam metnini vermiştir. Daha sonra Kınalızâde (v. 979) ve Temîmî (1010/1601) de tabakât eserlerinin başlarında bu tasnife yer vermişlerdir. Temîmî bu tasnifin İbn Kemalpaşa'nın risâlesine dayandığını belirtmiştir. Bkz. *Leknevî'nin mukaddimesi*, s. 8-10; İbrahim Rıfat, *Meşhur Ashap ve Fukaha*, s. 13-15; Radvitevî, Hüseyin Hüsnî b. Hafız Hasan, *Suâl ve cevaplı Kudûrî-i Şerif Tercümesi*, Dersaadet, İstanbul 1329, s. (Nâşirin mukaddimesi) (nûn) no'lu sayfa., Güney, a.g.e., s.16.

¹ Apaydın, H. Yunus, "İçtihâd", *DİA*, XXI/438.

² Özel, "Hanefî Mezhebi" (*Literatür*), *DİA*, XVI/22. Diğer iki eser, Nesefî'nin (v. 710) *Kenzü'd-dekâik*'i ve Tâcüşşeria'nın (8. yüzyıl) *el-Vikâye*'sidir.

³ Leknevî, a.g.e., s. 57; Kudûrî, *et-Tecrid (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/9, (2. dipnot).

⁴ İbrâhim en-Nehâî'den (v. 96/714) sonra "İrak Fıkıhı" (İrak Ekolü) olarak anılmaya başlamıştır. Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI/1.

⁵ en-Nehâî, Alkama b. Kays, Abdullah b. Mesud tarîkinin bir husûsiyetide Hadîs'te tamamı güvenilir râvilerden meydana gelen ve "silsiletü'z-zeheb" (altın zincir), "esahhu'l-esânîd", "ecellü'l-esânîd" (isnadların en üstünü), "ecvedü'l-esânîd" (isnadların en güzeli), "esbetü'l-

Bu dönemde Bağdat'ta amel ve itikatta çok sayıda mezhep ve taraftarının bulunması sebebiyle münâzara meclislerinin ve ilim halkalarının yaygın olmasından ilmî bir hareketlilik söz konusudur. Kudûrî'nin, Hanefî mezhebi yanında, *Muhtasar*'da hiç yer vermemesine rağmen² bölgede yaygın olması sebebiyle özellikle Şâfiî fikhını da iyi bildiği, başta *Tecrîd* olmak üzere kaleme aldığı birçok eserinden anlaşılmaktadır. Zaten dönemin ilmî bir özelliği olan münâzarayı yapabilmek için de, karşı tarafın fikhını bilmek zorunluydu. Bu münazaralardaki üslup, ilmi nezaket ve kemâlat içerisindedir. Bilhassa Şâfiîlerden Kâdî Ebu't-Tayyib et-Taberî³ ve Kudûrî'nin yanında büyük yeri olan Ebû Hâmid el-İsferâyînî ile her iki tarafın da mahabbet ve ihtiramla yaptıkları, edeple süslenmiş, ilimle nurlanmış münazaraları meşhurdur.⁴

Devrin ulemâsının hak edene hakkını verme erdemi tek taraflı değildir. Kudûrî'yi dönemin diğer mezhep ulemâsı da takdîr etmiştir. Hanefî olan İbni Tağrıberdî (v. 874/1469), Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'daki "Sadûk'tur, makâmı yücedir, kadri azîmdir, ibâresi anlaşılır, lisanı akıcı, tilâveti devamlıdır vb." medhiyelerini aktardıktan sonra, "*Hakiki meziyet/üstünlük, düşmanın tanıklık ettiği*"⁵ anlamındaki şiiri naklederek, Hatîb'in Hanefîlere genellikle olumsuz yaklaşmasına rağmen Kudûrî'den övgüyle bahsetmesine dikkat çekmektedir.⁶

esânîd" (isnadların en sağlamı), "akve'l-esânîd" (isnadların en güçlüsü), "ercahu'l-esânîd" (isnadların en çok tercih edileni), "ahfezü'l-esânîd" (isnadların en sahihi), "ahsenü'l-esânîd" (isnadların en güzeli) olarak isimlendirilen isnadlardan biri olmasıdır. Yücel, Ahmet, "*Silsiletü'z-zeheb*", *DİA*, XXXVII/209.

¹ Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 14-16

² Kudûrî, *Muhtasar*'ında İmâmeyn'in, hatta bir yerde i. Şa'bi'nin (v. 104, Bkz. *Kitabü'l Hunsâ*) görüşlerine yer vermesine rağmen Şâfiî icthâtlara hiç temas etmemektedir. Bunda, bu ihtilafları mevzû' edinen *et'Tecrîd* gibi hacimli eserleri yazmasının da tesiri olabilir.

³ İmâm-ı Subkî *Tabakât*'ında Kudûrî ile Ebu't-Tayyib et-Taberî'nin, hul' yapılan kadına iddeti içinde talâk lâhık olur mu, olmaz mı? konusunda yaptıkları münâzarayı haber verir. Ebu't-Tayyib olamayacağını, Kudûrî olacağını savunmuştur. Bekdaş, a.g.e., s. I/293-294.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/293-294.

⁵ Meydanî, el-Lübâb, (*Nâşirin mukaddimesi*) I/5.

⁶ Meydanî, a.g.e., I/5; Kallek, "*Kudûrî*", *DİA*, XXVI/322

IV. KUDÛRÎ'NİN HOCALARI

Kudûrî'nin ders aldığı âlimlerden tesbît edebildiklerimiz şunlardır:

A. Ubeydullah b. Muhammed el-Havşebî (v. 375)

Ebu'l-Hüseyn Ubeydullah b. Muhammed b. Ehvâ eş-Şeybânî el-Haşvebî 294/906'da doğmuş 375/985'da vefat etmiştir.¹ Kudûrî kendisinden hadîs dinlemiştir. Sika bir hadîsçi olarak kabul edilir.²

B. Muhammed b. Ali Süveyd el-Müktib (v. 381/991)

Ebubekr Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. İbrahim b. Süveyd el-Anberî el-Müktib, Kudûrî'nin hadîs dinlediği hocalarındandır. Kendisinden bahsedilen kaynaklarda sika ve sadûk ifadeleriyle güvenilirliğine işaret edilmiştir.³ Muhammed b. Muhammed el-Bâğendî, Ahmet b. Sehl, Ebu'l-Kâsım el-Beğavî, Abdullah b. Ebî Dâvûd, Ebû Arûbe el-Harrânî'den hadîs dinledi. Ondan da Ebû Bekir el-Berkânî, Muhammed b. Alî el-Muhalled, Kâdî Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî hadîs dinledi.⁴ Çok sefere çıktığından bahsedilen el-Anberî el-Müktib 381/991 Ramazan ayında vefat etmiştir. Kudûrî *Cüz'ün fi'l-hadîs* isimli eserindeki bütün hadîsleri bu hocasından rivayet etmiştir.⁵

C. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya el-Cürcânî (v. 398/1007)

Tam adı *Rüknü'l-İslâm Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Mehdî el-Cürcânî*'dir. Bağdat'ta yaşayan Cürcânî, Hanefîlerin büyük imâmlarındandır.⁶ Kudûrî'nin fıkıh hocasıdır. O da Ebubekir Cessâs er-Râzî'den fıkıh öğrenmiş, Ebu'l-

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/287.

² Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/8-9; Sem'ânî, a.g.e., IV/460; Bekdaş, a.g.e., s. I/287.

³ "Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* (tsh. Muhammed Saîd el-'Urfî), I-XIV, Kâhire 1349/1931'den ofset: Beyrut ts. (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî), s. III/88.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/88.; Sem'ânî, a.g.e., V/373.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/287.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/287.

Hüseyin el-Kudûrî ve Ahmed b. Muhammed en-Nâtîfî¹ (v. 446/1054) ise ondan fıkıh tahsil etmişlerdir. Leknevî'nin (v. 1304/1886) verdiği bilgiye göre, Merğînânî (v. 593//1197) onu “Ashâbu't-tahrîc”ten kabul etmiştir. Ömrünün sonuna doğru felç olmuş, Ebu Hanîfe'nin kabrinin yanına defnedilmiştir. “*Tercîh-u Mezheb-i Ebî Hanîfe*” adlı bir eser yazmıştır.² Leknevî'nin Ebû Hâmid Ahmed et-Taberî ile Ebü-l-Hasan el-Kudûrî'yi Kerhî'nin öğrencileri arasında zikretmesi³ hatadır.⁴

V. KUDÛRÎ'NİN TALEBELERİ

A. Ebubekir Abdurrahman b. Muhammed es-Serahsî (v.439/1047)

Tekmiletü't-Tecrîd ile *Kitâbu Muhtasari'l-Muhtasar* adlı eserleri ile bilinir. Hocası Kudûrî'den fıkıh eğitimi aldıktan sonra Horasan bölgesine gitmiş, daha sonra Basra kadılığına getirilmiştir. Devamlı oruç tutan, nefsine muhalefet eden zâhid birisi olarak bilinir.⁵

B. el-Mufaddal b. Mes'ûd b. Muhammed et-Tenûhî (v. 442/1050)

Tam ismi, *el-Mufaddal b. Mes'ûd b. Muhammed b. Yahyâ b. Ebi'l-ferac et-Tenûhî*'dir. Kudûrî ve Saymerî'den Fıkıh öğrenmiş, kâdîlık yapmış, edebiyat, nahiv ve hadîsle de ilgilenmiştir. Eserleri: *Kitâbu Ahbâri'n-nahviyyîn*, Şâfiî'ye cevap verdiği ve onun naslara muhalefet ettiği husûsları zikrettiği *Kitâbu't-tenbîh (et-Tenbîh fî reddi'-ş-Şâfi'î fî mâ hâlefe'n-nusûs)*, ayakların yıkanmasının gerekliliğini

¹ Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, s. 14-16. Reyli Haneî fakîhidir. Tahkik edilmiş bir eseri için bkz. Orhan, Mehmet Ali, *Nâtîfî'nin el-Ecnâs fî'l-Furû' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Yayımlanmamış Doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

² İbn Kutluboğa, a.g.e., s.98, Leknevî, a.g.e., s. 331, Kallek, “*Kudûrî*”, DİA, XXVI/321.

³ Leknevî, a.g.e., s. 108/109.

⁴ *İslâm Ansiklopedisi*'nde Kerhî maddesini hazırlayan Yunus Apaydın'ın (DİA, XXV/285-286) “Leknevî'nin Ebû Hâmid Ahmed et-Taberî ile Ebü-l-Hasan el-Kudûrî'yi Kerhî'nin öğrencileri arasında zikretmesini başka kaynaklarca teyit edilmediği için kuşkuyla karşılamak gerekir” ifadesindeki teyîdi, kastedilen öğrencisinin öğrencisi gibi bir mecâz değilse bulmak mümkün değildir. Çünkü Kerhî'nin vefatı 340, Kudûrî'nin doğumu 362'dir.

⁵ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/11.

anlatan bir risâle, *el-Beyân ani'l-fasl fi'l-eşribe beyne'l-halâl ve'l-harâm* adında içeceklerde helal haram ayırımına dair bir risâlesi vardır.¹

C. İbn Berhân el-Ukberî (v. 456/1064)

Tam ismi *Abdulvâhid b. Ali b. Berhân Ebu'l-Kâsım el-Esedî el- Ukberî*'dir. Hanbelî iken Hanefî,² müneccim iken nahivci olmuş, Kudûrî'den fıkıh okumuştur. Nahvin yanı sıra iyi derecede fıkıh, kelâm, hadîs ve ensâb bilgisine sahipti. 456/1064 yılında Bağdat'ın kuzeyinde Dicle üzerinde bir belde olan Ukberâ'da vefat etmiştir.³

D. Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1072)

İsmi *Ahmed bin Ali bin Sâbit bin Ahmed bin Mehdî el-Bağdâdî*'dir. Künyesi Ebû Bekr'dir. 392/1002'de Bağdad'da doğdu. Babası Ebû'l-Hasen Ali, ilim sahibi ve Bağdad'ın Derzicân köyünün hatîbi olup, cum'a günleri câmide hutbe okur, namaz kıldırırdı. "Hatîb-i Bağdadî" lakabı ile meşhûr oldu. Oğlunu daha on iki yaşında iken, Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmesi, ezberlemesi için, büyük âlim Kettânî'ye (v. 466/1074) teslim etti. Kısa zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in tamâmını ezberledi. Yirmi yaşında iken Basra'ya gitti. Üç sene orada kaldıktan sonra Nişâbûr'a geçti. Sonra İsfehan'a geldi. Otuz yaşından sonra da Şam'a gitti. Altı sene burada kaldı. Fıkıh ilmini, Mehâmilî ve Kâdı Ebû Tayyib'den aldı. Hadîs ilminde çok bilgi sahibi oldu. Bu ilmin bütün kollarında mütehasıs idi. Bağdat'ta doğmuş ve aynı yerde vefât etmiştir. Hâfız ve muhaddis olan bu meşhûr Şâfiî âlimi, Kudûrî'den hadîs rivâyet etmiştir.⁴ Hatîb-i

¹ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/11.

² Bazı âlimlerde rastlanılan bu mezhep değıştirme hadisesi ilginç ve tetkike muhtaç bir meseledir. Mesela, Tahâvî, Şafîi iken Hanefî, Âmidî ve Hatib Bağdadî Hanbelî iken Şafîi olmuşlardır. Mezhep değıştirme konusunda en renkli sima ise Muhammed b. Dahhan'dır (v. 612/1215). Çünkü İbn Dahhan Hanbelî iken Şafîi mezhebine geçmiş, zamanın halifesinin oğluna nahiv öğretecek bir hoca aradığı duyuluncada Hanefî olmuştur. Daha sonra Nizamiye medresesinde nahiv dersi verebilmek için yeniden Şafîi mezhebine geçmiştir. Diğer örnekler için bkz. Şa'rani, Abdulvahhab b. Ahmed b. Ali, *el-Mîzanu'l-Kübrâ*, Daru'l-Kutubi'l- İlmiyye, 1998, Beyrut, I/50.

³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 190.

⁴ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/9, Leknevî, a.g.e., s. 57. İbnü's-Sübkî, Ebu Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali (771/1370), *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Kahire 1383/1964'den ofset: yy. ts, c.4, s. 29.

Bağdadî çok kıymetli kitaplar yazmıştır. Bunların sayıları yüze yakındır. En meşhûru *Târîh-i Bağdâd*'dir.

Târîh-i Bağdâd: Gayet geniş ve mükemmel bir şekilde hazırlanmıştır. Metin tam olarak 14 cild hâlinde 1931 yılında Kâhire'de basılmıştır. Bağdâd'da yaşamış hadîs âlimlerinin hâl tercümelerini anlatmaktadır. Kitabın içinde 7831 âlimin hayatı vardır. Eserde, en önce Hazreti Ali'nin hâl tercümesi anlatılmaktadır.¹

E. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' el-Bağdâdî (v. 474/1081)

Ebu'n-Nasr Ahmed bin Muhammed bin Muhammed bin Abdulvâhid bin Ali. Akta' lakabını tatarlarla yapılan bir harpte eli kesildiği için almıştır.² *Muhtasar*'ın üzerine yapılmış birçok şerhden ilki talebesi Akta' tarafından yapılmış olanıdır.³ Kudûrî'nin önemli öğrencilerindendir. Fıkhın yanı sıra iyi derecede matematik de bilen Akta', hocasının vefâtından sonra h. 430 yılında Râmehurmüz'e gitmiş ve 474/1081'de vefat edinceye kadar orada ders vermiştir.⁴

F. Ebu Abdullah Muhammed b. Ali Dâmeğânî (v. 478/1085)

Meşhur bir kadı ailesinden olup H. 398'de Dâmeğân'da doğdu. Gençken Bağdat'a geldi ve Kudûrî, Ebu Abdullah el-Hüseyn b. Ali es-Saymerî (v. 436/1045) ve Muhammed b. Ali es-Sûrî (v. 441/1057), Ebu Sâlih gibi hocalardan fıkıh ve hadîs dinledi.⁵ h. 447 yılında Ebu Abdullah b. Mâkûlâ'nın ölümünden sonra Bağdat'ta Kâdî'l-kudât olan Dâmeğânî, 478/1085 yılında vefat edene kadar bu görevinde kalmış, döneminde Irak Hanefîlerinin reîsi olmuştur⁶. Zamanında Ebu Yûsuf'a benzetilen ve neslinden de kadılar çıkan Dâmeğânî hakkında Şâfiî âlim Ebu't-Tayyib et-Taberî'nin (v. 450/1058) "*Dâmeğânî, Şâfiî mezhebini bizim ashabımızın*

¹ İbnü's-Sübkî, a.g.e., s. IV/39.

² Kuraşî, a.g.e., s. I/311; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 9; Leknevî, a.g.e., s. 40.

³ Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 40.

⁴ Leknevî, a.g.e., s. 70, Kudûrî, et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi) 1/10, Kallek, "*Kudûrî*", *DİA*, XXVI/322.

⁵ Leknevî, a.g.e., s. 299-300, Kallek, "*Kudûrî*", *DİA*, XXVI/322.

⁶ Kallek, Cengiz, "*Dâmeğânî*", *DİA*, VIII/453-454; Kudûrî, et- *Tecrîd*, (Nâşirlerin mukaddimesi) I/10; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 40-41.

çoğundan daha iyi bilir” (أبو عبد الله الدامغان أعرف بمذهب الشافعية من كثير من أصحابنا) demiştir.¹ Ebu Abdullah Dâmeğânî ve ‘*Tabakâtu’l-fukahâ*’ sahibi Ebû İshâk eş-Şîrâzî (v.476/1083) aynı dönemde yaşamış ve bu iki âlim zaman zaman bir araya gelerek ilmî müzâkerelerde bulunmuşlardır. Kaynaklarda her ikisi hakkında da “*Maddî imkânsızlıklar sebebiyle, kendilerine hac farz olmayan iki imâm*” (إمامان لم يتفق لهما الحج أبو (إسحاق الشيرازي وأبو عبد الله الدامغان) ifadesinin kullanılması, her ikisinin de fakir bir hayat geçirdiklerini göstermektedir.² Günümüze ulaşan bir eseri *Kitâbü Mesâili’l-Hitân ve ‘t-Turuk*’tur.³

G. Ebu’l-Hâris Muhammed b. Ebi’l-Fadl Muhammed es-Serahsî

Kudûrî’nin yanında uzun yıllar eğitim alan öğrencilerindendir. Şâfiî âlim *Ebu Sa’d el-Mütevellî* (v. 478/1085) onu çok överdi. Bir dönem dersleri aşırı tekrar etmesi sebebiyle ‘mâlihülyâ’ (sürmenaj/kuruntu hastalığı) olacak kadar gayretli olan Ebu’l-Hâris hakkında Kudûrî’nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Horasan ve Aynu’n-nehr yöresinden, ondan daha fakihi gelmemiştir.*”⁴

Kuraşî’nin haberine göre, babası, Kudûrî’nin derslerine katılması için hac yolculuğu esnasında oğlunu Bağdat’a bırakmıştır. Ebu’l-Hâris, on iki yıl Fıkıh eğitimi aldıktan sonra Serahs’a, babasının yanına gittiğinde, babası selamını almamış ve ona “*Bağdat’a giden bütün hafızlar Kur’ânı unutuyor mu?*” diyerek endişesini bildirmişti. O da “*Unutmadım, bilakis her gün tekrarlıyorum*” deyince, babası selamını almıştı.⁵

¹ Kuraşî, a.g.e., III/271.

² Kallek, Cengiz, “*Dâmeğânî*”, *DİA*, VIII/453-454; Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/10; Kuraşî, a.g.e., III/271.

³ Bedir, a.g.m., s. 59.

⁴ ما جاء من خراسان وعبر النهر أفقه منه Bekdaş, a.g.e., s. I/290; Güney, a.g.e., s. 66.

⁵ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/11, Güney, a.g.e., s. 66.

H. Ebû Yûsuf Abdusselâm b. Muhammed el-Kazvîni

Bu kişi “*Hadâik-u Zât-i Behce*” adlı oldukça hacimli (300 cilt) bir tefsirin sahibidir. İlk yedi cildi Fâtîha hakkındadır. Birçok yeri gezmiş olan bu şahıs, Mu’tezilî olarak bilinmektedir.¹

Kendisinden istifade eden meşhur simalardan biride Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şâfiî fakîhi Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi'dir (v. 450/1058).²

VI. KUDÛRÎ'NİN VEFATI

Kudûrî'nin vefâtından bir buçuk sene kadar önce (427/1036), Fırât'ın bir kolu olan Îsâ nehri/kanalı üzerindeki “*diken köprüsü*” yıkılmış, dönemin Halîfesi Muharrem ayında tekrar îmarını emretmiş, köprü yapımındaki harcamaların yönetimi ise Kudûrî'ye verilmişti.³

Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî, ilmi nâfi, ameli sâlih ve avam-havas bütün insanlara faideli bir ömürden sonra 428/1037 yılı Receb'in beşinci günü 66 yaşında iken Bağdat'ta vefat edip⁴ aynı gün Derbübîhalef'teki evine defnedilmiştir. Nâşî daha sonra Mansûr caddesindeki türbeye, Hanefî ulemâsından Ebu Bekir el-Cessâs'ın talebelerinden olup 403/1012'de vefat eden Muhammed b. Musa Ebû Bekir el-Hârizmî'nin kabrinin yanına nakledilmiştir.⁵

¹ İlhan, Avni, “*Ebû Yûsuf el-Kazvîni*”, *DİA*, X/265.

² Kallek, Cengiz, “*Mâverdi*”, *DİA*, XXVIII/181.

³ Güney, a.g.e., s. 68.

⁴ “Zıyâi bilcümle erbâb-ı irfânı ğarîk-ı hüzn eylemiştir. Vefatında herkesin çeşminden dümû-u teessür akmıştır.” Kudûrî, *el'Muhtasar (Nâşirin mukaddimesi)*, I/3.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/285; Kudûrî, *et-Tecrid (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/7; Sem'ânî, a.g.e., IV/460.

VII. KUDÛRÎ'NİN ESERLERİ

Aşağıda, ayrı bir başlık altında *Muhtasar*'ı ve onun şerh, hâşiye, manzûm, telhîs ve tekmileleri hakkında geniş malumat verileceği için burada *Muhtasar*'ın dışındaki eserleri ele alınmıştır.

1. *et-Tecrîd fî Mesâilî'l-Hilâfî beyne'l-Hanefiyyeti ve's-Şâfiyye*: İlm-i hilâf (karşıt görüşlerin fikhı) konusunda kaleme alınmış, geniş muhtevalı ilk eserlerdendir. Eser, furû-ı fıkıhta İmâm Şâfiî ile Ebû Hanîfe ve talebeleri arasındaki önemli ihtilâf konularını, karşılıklı deliller ve her bir tarafın diğerine verdiği cevaplarla inceleyen, iki mezhep arasında karşılaştırmalı olarak yazılmış en geniş çalışmadır. Eserin başından itibaren tâlibini celbeden kolay anlaşılır bir üslûbu vardır.¹ Karışık terkîpler ve zor lafızlar kullanılmamıştır. İhtilaf olmayan konulara yer verilmemiş, ihtilâflar ise fıkıh babları altında, *mes'eleler* halinde işlenmiştir. Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilâflar ortaya konurken “cedel” yöntemi takip edilmiştir.

Eser özellikle sakin bir ilmî tartışma ortamının ve müsamahanın güzel bir örneğini teşkil etmesinden ameli mezhep müçtehitlerinin birbirlerine olan hoşgörüsünün kadim bir delili niteliğindedir. Muhalifleri rencide edecek ifadeler kullanılmamaktadır. Bu üslûp, mezhep içi veya mezhepler arası ictihât farklılıklarında ileri giden mutaassıp mezhep mukallitlerine karşı da muhkem bir hucet, müessir bir ders niteliğindedir. Kitap Hanefî ve Şâfiî delillerini, diğer eserlerde bulunmayan bir genişlikte derleyen fikhî bir eserdir. Kudûrî, bu eserinde önce Hanefîlerin, devamında Şâfiîlerin delillerini zikrettikten sonra, Hanefîlerin delillerini destekleyip karşı tarafın delillerine cevap verir.²

Kitap, Hanefîlerin Âhad haberleri kullanmada gösterdikleri titizliği anlayamayanların çoğu kere söyledikleri “*Hanefîlerin nasstan ziyade reye dayandığı*” iddialarına da farklı bir bakış açısı getirmekte, Kudûrî'nin Hanefî görüşünü savunurken kullandığı çok sayıda hadîs delili, onların sünnete vukûfiyetini ve bağlılığını göstermektedir.

¹ Hâlbuki pek çok eserin giriş kısmı, müellifinin ilmi dirayetini gösterdiği yer olmasından ibaresi, kitabın geri kalan kısmına nazaran daha zordur. Bkz. *Dürrer, Bahru'r-Ra'ik* vb. gibi.

² Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/23 (2. dipnot).

Dönemin âdetlerine uygun olarak, öğrencilere imlâ ettirme yoluyla te'lif edilmiş olan eser,¹ 2004'te Kâhire'de *Muhammed Ahmed Sirâc* ve *Ali Cum'a Muhammed*'in tahkikiyle 12 cilt halinde yayımlanmıştır. Tahkik çalışması çerçevesinde, kitabın hadîsleri tahrîc edilmiş, verilen fikhî bilgiler, mezheplerin diğer kaynaklarına atıfla gözden geçirilmiştir.

Tecrîd üzerine sonradan çalışmalar yapılmıştır. Kudûrî'nin öğrencisi Ebu Bekir Abdurrahman b. Muhammed es-Serahsî (v.439/1047), hocasının *et-Tecrîd*'de eksik bıraktığını düşündüğü husûsları içeren bir tekmile yazmıştır. Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına *et-Takrîd* adıyla 4 ciltlik bir şerh yazmış olan ve İbnü's-sirâc olarak da bilinen Cemaleddin Mahmud b. Ahmed el-Konevi (v. 770/1369) ise *Tecrîd*'i *et-Tefrîd fi Muhtasari't-Tecrîd li'l-Kudûrî* adıyla ihtisâr etmiştir.²

2. *et-Takrîb*: Kudûrî önce, Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasındaki mezhep içi ihtilâfları delilsiz olarak ele alan tek ciltlik bir nüsha hazırlamış (*et-Takribü'l-evvel*), daha sonra bunu müdellel hale getirerek genişletmiştir (*et-Takribü's-sânî*)³.

3. *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*: *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, zamanında Hanefîlerin reîsi olan el-Kerhî'nin bize ulaşmayan *Muhtasar*'ının günümüzde mevcut olduğu bilinen tek şerhidir. Şerhle metin kesin bir şekilde ayrılmadığından, bazı metne ait ibareler ilâ âhirihi diyerek eksik bırakıldığından bu şerhten *Muhtasari'l-Kerhî*'yi tesbit mümkün olamamaktadır. Şerhi, Hanefî fakihî Ebu'l-Fazl el-Kirmânî (v. 543/1149) evvela *el-Îzâh* adıyla, *el-Îzâh*'ı da *et-Tecrîd* adıyla ihtisar etmiştir.⁴ Kudûrî'nin bu eserinin ülkemiz kütüphanelerinde yer alan yazmalarının birçoğu tam değildir. Kitabın Türkiye'deki tek tam yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa Koleksiyonu 563 numarada kayıtlıdır. Şerhin Kitâbü'l-İcâre'den Kitâbü'r-Rehn'e kadar olan kısmı Riyâd Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde Abdulmuhsin b. Abdullah tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.⁵

¹ Kallek, "Kudûrî", DİA, XXVI/322.

² Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/25; Yaşaroğlu, Kâmil, "Konevî, Cemâleddin", DİA, XXVI/164.

³ Leknevî, a.g.e., s. 58; Kallek, "Kudûrî", DİA, XXVI/322; Kudûrî, *el'Muhtasar (Nâşirin mukaddimesi)* I/3.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/500.

⁵ *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî li-Ebi'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin evveli kitâbi'l-icârât ilâ âhiri kitâbi'r-rehn*, (thk., Abdulmuhsin b. Abdullah), (Doktora Tezi) Muhammed b. Suud Üniv., Riyad, 1429.

Necmeddin Güney, Şerhin Siyer kitabını, *Kudûrî'nin "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî" Adlı Eserinin 'Siyer' Bölümünün Edisyon Kritiği*, adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır.

4. Nübze min Menâkıbi Ebî Hanîfe: *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*'nin mukaddime kısmını teşkil eden risâledir.

5. Cüz'ün fi'l-hadîs: Kudûrî, Hocası *Ebubekr Muhammed b. Ali el-Anberî el-Müktib*'den rivayet ettiği¹ hadîslerden oluşan *Cüz'ün fi'l-hadîs* 4 varak ve 23 Hadîsden oluşan küçük bir risaledir. Eserdeki Hadîslerin tahrîc ve tahkîki Yasin Gökgöz tarafından yapılmıştır. Çalışma 130 sayfadır.²

6. Mesâilü'l-hulâf beyne'l-Hanefiyyîn.

7. Edebu'l-Kâdî alâ mezhebi Ebî Hanîfe.³

8. Muhtasarun Cemea li'bnih.⁴

VIII. el-MUHTASAR

Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ının⁵ tanıtımına geçmeden mezheplerdeki *Muhtasar*⁶ yazma geleneğine işaret etmek yerinde olacaktır.

Ebû Hanife'nin bize ulaşan bugünkü hususi anlamıyla fıkha ait bir eseri yoktur. Ebû Hanîfe, fikhî meseleleri icthad ehli talebelerinden oluşan, herkesin görüşünü rahatlıkla ortaya koyabildiği ders halkasında onlarla müzakereden sonra ulaşılan neticeleri imlâ ettiriyordu. Bu şekilde mezhebin çeşitli konularla ilgili görüşleri toplanırken bir taraftan da ortaya çıkan icthadların belli kitap ve bab başlıkları

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/287.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/301.

³ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. V/74.

⁴ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/23-24.

⁵ İhtisar lügatta kısaltmak, hulasa etmek ve özetini almak manalarıdır. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el-İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr, "*Lisânü'l-Arab*", Dâru'l-Maarif Neşri, Kahire ts. 1-XV, "hsr" md.; "Sözlükte "bel" manasındaki "hasr" kökünün "iftiâl" kalıbından türemiş bir sıfatı olan muhtasar "kısaltılmış, özetlenmiş" anlamına gelmektedir. Kelime, hacimli bir eserin özetlenmiş şekli için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılır." Durmuş, İsmail, "*Muhtasar*", *DİA*, XXXI/57.

⁶ İbn Manzûr, "*Lisânü'l-Arab*", "hsr" md.

altında bir araya getirilerek tasnîf ve tedvîni sağlanıyor, bu ise daha sonra kaleme alınacak sistematik fıkıh kitapları için bir temel oluşturuyordu.¹ İmâm Muhammed’in derlediği, ondan tevâtür yoluyla geldikleri için “zâhirü'r-rivâye” diye bilinen eserler Hanefî fikhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. İmâm Muhammed’den sonraki ilk birkaç nesil Hanefî müctehidlerinin görüşlerini derleyen eserlerin yanı sıra çeşitli bölgelerdeki tatbikî hukuku yansıtan eserlerin de hızla çoğaldığı ve ayrıca Hanefî fikhının özlü şekilde ve genel olarak delillere yer verilmeden derlendiği temel metinlerin kaleme alınmaya başladığı görülür. Bazılarında yalnız Ebû Hanîfe’nin, bazılarında talebelerinin de görüşlerinin kaydedildiği bu muhtasar metinler zaman içinde birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. Bu eserler gibi fikhın bütün konularını ihtiva etmeleri yanında daha sonraki âlimlerin görüşlerine ve kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere getirdikleri çözümlere de yer veren fetâvâ, nevâzil ve vâkiât kitapları ile belli bazı konulara hasredilen eserler, fıkıh usulü ve Hanefî ulemâsının hal tercümelerini konu edinen çalışmalar binlerce cildi bulan zengin bir literatür oluşturmuştur.²

Hicri 4. ve 5. asır hukukçuları, kendilerine kadar belli bir noktaya ulaşan fikhî birikimi yeniden ele alarak, konularını sistematize etmeye ve temellendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu çerçevede, mezhebin hükmünü destekleyen naklî ve aklî deliller tespit edilmiş, mezhep imâmılarından gelen rivâyetler arasında tercihler yapılmış, hükümlerin illetleri tesbît edilmiş, İmâmın usûlî görüşleri, furûa dair verdikleri hükümlerden hareketle ortaya koymaya çalışılmıştır. Ebû Hanife ve talebeleri başta olmak üzere Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve bablar halinde tertip edilen eserlerin başında *Muhtasar* türü kitaplar gelmektedir. Tahâvî başta olmak üzere Kerhî, Hakim eş-Şehîd³ ve Kudûrî gibi birçok Hanefî fakîhi ve müctehidi bu türde eser yazmışlardır. Hanefî mezhebinde bu muhtasarların her biri özellikle de Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı, daha çok rağbet görmüş, kendisinden sonra yazılanlarda müessir olmuş ve yeni çalışmalara zemin hazırlamıştır. Nitekim sonraki

¹ Özel, Ahmet, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI/21.

² Özel, Ahmet, “*Hanefî Mezhebi*”, *DİA*, XVI/21.

³ “Horasan Sâmânî Emîri Nûh b. Nasr’a vezirlik yapan Hâkim eş-Şehîd, Şeybânî’nin adı geçen altı kitabındaki görüşleri derleyerek *el-Kâfi* adlı eseri meydana getirdi. Şemsüleimme es-Serâhsî bu eseri *el-Mebsût* adıyla şerhetti. *el-Mebsût* Hanefî fikhının temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.” Özel, Ahmet, “*Hanefî Mezhebi*”, *DİA*, XVI/21.

dönemlerde mezhepte "*en muteber metinler*" olarak bilinen eserler, ya doğrudan ya da dolaylı olarak, başta Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı olmak üzere anılan bu muhtasarlara dayanmaktadır. Hicrî 7. asrın sonları ile 8. asrın başlarında Mevsilî (v. 683/1284), Burhanu's-şerîa (v. 693/1294), İbnü's-Saati (v. 694/1295) ve Ebü'l-Berekat en-Nesefî'den (v. 710/1310) oluşan dört hukukçu tarafından yazılan sırasıyla *el-Muhtar*; *el-Vikâye*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *Kenzü'd-dekâik* adlı fûrû kitapları, Hanefî fakihleri arasında mütûn-i erbaa/dört temel metin, bu metinlerden *el-Vikâye* ve *Kenzü'd-dekâik*'da *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile *mutûn-i selâse/üç temel metin* olarak meşhur olmuşlardır. Hepsi birlikte Mergînânî'nin *el-Hidâye*'si¹ ile *mutûn-i sitte/altı temel metin*'i oluştururlar.² Bu altı muteber metin, gerek genel olarak Hanefî fakihleri gerekse Osmanlı âlim ve yöneticileri nezdinde kanun gibi addedilmiş, bunlara aykırı fetva verilmesi ise pek hoş görülmemiştir. Osmanlı dönemi özellikle klasik dönem fûru çalışmalarının da büyük ölçüde bu altı temel metin diye bilinen muteber eserler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.³

¹ "Hanefî fikhının en tanınmış ve muteber metinlerinden biri olup müellifin, Kudûrî'ye ait *el-Muhtasar* ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'inde mevcut meseleleri bir araya getirmek suretiyle kaleme aldığı *Bidâyetü'l-mübeddî* adlı eserinin şerhidir. Mergînânî, *Bidâyetü'l-mübeddî*'yi önce *Kifâyetü'l-müntehâ* adıyla şerh etmeye başlamış, ancak eser büyük bir hacme ulaşıncı okuyucuya bıkkınlık vereceğini ve kullanım zorluğu sebebiyle yeterince faydalı olmayacağını düşünerek *el-Hidâye*'yi hazırlamıştır. *el-Hidâye*'de ayrıntılarına girmedikleri bazı meseleler için de bu şerhe atıflarda bulunmuştur. Eseri on üç yılda yazan müellif rivayete göre bu müddet zarfında devamlı oruç tutmuş ve bunu herkesten gizlemiştir. Telifinden itibaren büyük rağbet gören ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan *el-Hidâye*'nin fesahat ve belâgatı müellifin Arap dili ve edebiyatına olan vukûfunu göstermektedir. Bundan dolayı İslâmî literatürde Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en fasih kitabın Buhârî'nin *Câmiu's-sahîh*'i ile *el-Hidâye* olduğu (*Zeylât*, I, 14), ayrıca *el-Hidâye*'nin *Kur'ân-ı Kerîm* gibi kendisinden önceki kitapların hükmünü ortadan kaldırdığı (*Taşköprizâde*, *Miftâhu's-saâde*, II, 265; *Keşfü'z-zunûn*, II, 2032) söylenmiştir. Nüshalarının bolluğu, üzerine yapılan şerh, hâşiye ve ta'lik gibi çalışmaların çokluğu *el-Hidâye*'ye verilen önemin bir başka göstergesi olup bu kadar rağbet görmesinin sebebi güvenilirliği, muhtevasının dolgunluğu ve üslûbunun güzelliğidir." Kallek, Cengiz, *el-Hidâye*, *DİA*, XVII/471-472.

² "Furûda ise en etkili kaynaklar mutûn-i erbaa (dört metin) ve mutûn-ü selâse (üç metin) diye bilinen eserler ile *Hidâye*'den oluşan 6 temel kaynaktır. Dolayısıyla hadis alanında kullanılan "kütüb-i sitte" gibi fıkhîta da hanefîler için "mutûn-i sitte: altı metin" diye ifade edebileceğimiz bir deymi kullanmak mümkündür." Cici, Recep, "*Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar*", Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Cilt 8, Sayı 8, 1999, s. 241.

³ Cici, Recep, "*Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları*", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, 2005, s. 219-220

Bütün bunlar yapılırken önceki eserler temel alındığı için şerh ve ihtisâr geleneği ortaya çıkmış, bunu hâşiyeler, ta'likâtlar ve takrîrler takîb etmiştir.

Birbirlerine kaynak olma bakımından bu 6 esere bakılacak olursa ilk sırada *Muhtasar*, sonra *Hidâye'nin* geldiği görülür. *Muhtasar* hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkili olmuştur. *Muhtasar*'ın mutûn-i selâse ve mutûn-i sitte içinde yer alması, telif çalışmalarında esas alınması ve ta'lik çalışmasına konu olması doğrudan: mutûn-i erbaa' dan *Mecma'* mutûn-i sitte'den *Hidâye'ye* ve etki kaynaklarından *Tuhfe'ye* kaynaklık etmesi de dolaylı etkisini göstermektedir. Kısaca söylemek gerekirse mutûn-i sitte, büyük ölçüde *Muhtasar'a* dayalı ve birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğinde eserlerdir. Hatta bazı araştırmacıların tesbiti ile, Osmanlı'nın yazılı hukuk metni olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin* büyük oranda bu altı temel metne dayandığı ve bir bakıma bu metinlerin maddeleştirilmiş şekli olduğunu söylemek mümkündür.¹

Hanefî gelenekte usul-fürû'nun birbirinden neşet etme meselesinde, hemen bütün çağdaş usul âlimlerince ifade edilen,² ilk asırlarda mezhep fakihlerinin fikhî meseleleri bir usûle dayanmadan çözümledikleri, daha sonrakilerin ise bu çözümlemelere mutabık kâideler çıkarttıkları şeklindeki, fûrûun usûle takdîm ettiği iddiası, hem Hanefîler hem de diğer mezhepler için doğru olmaz. Ebû Hanîfe ve talebeleri delillerden hüküm ararken ve meseleleri çözüme kavuştururken bazı ilkelere bağlı kalmışlar, ulaştıkları hükümler arasındaki tutarlılığı da böyle bir metodoloji ile koruyabilmişlerdir.³

¹ Cici, Recep, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, s. 242.

² Mesela Zekiyyüddin Şa'ban bununla ilgili şunları söyler: “Hanefîler -İmâmlarından kendilerine yazılmış bir usûl kitabı intikal etmediği için- tahrîc işiyle meşgul olmuşlar; İmâmların hüküm, ictihâd ve mütalaalarından faydalanarak, onların usûlünü, hükümlerinin illetini tespiti çalışmışlardır. Ebu'l-Hasen el-Kerhî ve ed-Debusî'nin Risâleleri ile Ebu Bekr er-Râzî el-Cessâs, Ali b. Muhammed el-Pezdevî ve Şemsül-Eimme Serahsî'nin usûl ve fıkha ait kitapları bu maksatla yazılmış eserlerdir. İmâm Şafiî'nin, usûlünü bizzat yazdığı için mezhepte, fûrû'dan usûle değil, usûlden fûrû'a doğru bir metot gelişmiştir. Bu metoda göre de eserler yazılmıştır. İmâm'ül-Haremeyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1089) *el-Bürhan*'ı, Gazalî'nin (v. 505/1111) *el-Mustasfâ*'sı bu metotla yazılmıştır.” Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, TDV, Ankara, 2001, s. 35.

³ Bardakoğlu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI/12.

Fıkıh geleneğimizde hacimli bir eserin kısaltılmasına *Muhtasar* dendiği gibi¹ fer'î hükümleri çıkartıldıkları delillere yer vermeden, nihâi kalıp olarak sunan eserlere de bu ismin verildiği görülmektedir.

İkinci şekil üzere, Hicri III. asrın sonlarından itibaren fikhın bütün konularını özet şekilde kapsayan ve delil içermeyen bazı *Muhtasar* metinler yazılmaya başlanmıştır. Bunların ilk örneğinin,² daha önce Şâfiî iken Hanefî mezhebine geçen Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı³ olduğu kabul edilir. Eser ilk *Muhtasar* olmasına rağmen diğerlerinin, bilhassa Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının ulaştığı alakaya ulaşmaması dikkat çekicidir. Kitap incelendiği zaman görülecektir ki Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tercih edildiği yerler İmâmeyn'e göre çok azdır. Bu durumun ona olan ilgiyi etkilediği düşünülebilir.

el-Hâkim eş-Şehîd'in *Zâhiru'r-rivâye*'yi derlediği *el-Kâfi*'si ile *Nevâdiru'l-mezheb*'i derlediği *el-Müntekâ* adlı eserleri ve Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı ilk kaleme alınan diğer *Muhtasar*'lardır.⁴ Ancak bu kadîm eserlerimiz bunlardan sonra yazılan Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının yakaladığı ilgi ve şöhrete ulaşamamışlardır. Kerhî'ye yöneltilen i'tizâl iddiaları gibi her birinin kendine mahsus sebepleri araştırılmaya muhtaçtır.

Diğer amelî mezheplerde de *Muhtasar* türü çalışmalar mevcuttur. Mesela İmâm Malik'in mezhebini içine alan *el-Müdevvene*'yi İbni Ebi Zeyd el-Kayravanî⁵ (v. 386/996) ve Ebu Said el-Beradî (v. 372/982) ihtisâr etmişlerdir. Şâfiî mezhebinde

¹ *Muhtasaru't-tahrîr*, *Muhtasaru'l-fevâid*, *Muhtasaru'l-minhâc* gibi.

² *Bedâi* Ebu'l-Hasen el-Kerhî tarafından yazılmıştır. Eserin adı *Bedâi* (1/294) ve *Tebyînü'l-hakâik* (1/127) gibi bazı kitaplarda atıfta bulunulan ve kronolojik olarak ilk telif edildiği anlaşılan İsmâ b. Yûsuf'un (v. 210/825) *Muhtasar*'ı maalesef günümüze ulaşmamıştır. Künyesi Ebû İsmet olan İsmâ b. Yûsuf kardeşi İbrahim b. Yusuf el-Belhi (v. 241/855) ile Ebû Yûsuf'un talebeleri arasında sayılmaktadır. Çeker, Huzeyfe, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 19, Nisan 2012, s. 165.

³ "Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet halinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır. Bugüne ulaşan beş şerhinden Cessâs ile Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî'ninkiler özellikle anılmalıdır." Özel, Ahmet, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI/21; Kitab, Ebu'l-Vefâ el-Efgânî tahkikiyle Pakistan ve Kâhire'de basılmıştır. Eser, *Mukayeseli Hanefî Fıkhı Tahavi Muhtasarı* adıyla Soner Duman tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁴ Güney, Necmeddin, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Numara: 226, *Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri: Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, İFAV, 2009 – İstanbul, s. 201

⁵ Kayravanî (v. 386/996) Maliki mezhebini tedvin ve şerh etmiş ve kendisine Küçük Malik denmiştir. *en-Nevâdir* ve *Muhtasaru'l-Müdevvene* Eserleri meşhurdur.

eş-Şirazi'nin (v. 476/1083) *el-Mühezzeb*'i, Gazzali'in (v. 505/ 1111) *el-Basit*, *el-Vasit* ve *el-Veciz*'i devrin aynı mahiyetteki kitaplarındandır.

Kudûrî *Muhtasar*'da hangi kaynaklardan istifade ettiğini açıkça belirtmese de *Muhtasar*'daki tertibe bakarak, kendisinden evvel te'lif edilen Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı, el-Hâkim eş-Şehîd'in *el-Kâfi*'si ile *el-Müntekâ*'sı ve Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ından yararlandığı söylenebilir.¹

Bu kısa îzâhtan sonra; Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı pek çok şârihinin dediği gibi şöhretinden söze hacet bırakmamaktadır.² Hanefî mezhebinin imâmları *Muhtasaru'l-Kudûrî*'ye tekil (müfred) alem olarak "*el-Kitâb*" lafzını kullanmışlardır.³ Binâen aleyh Hanefî mezhebinde "*el-Kitâb*'i okudu" denildiği zaman şüphesiz bilinir ki o *Muhtasaru'l-Kudûrî*'yi okumuştur.⁴ Bekdaş, bu ismin konulmasını; şöhreti, fazileti ve üzerine yapılan medhiyelerin çokluğu ile beraber *Muhtasar*'ın bir mislinin yazılamamasına bağlamaktadır. Ona göre, *Muhtasaru'l-Kudûrî*'nin öyle yüce bir fazileti vardır ki mezhepte yazılan diğer kitaplar onun iyâli mertebesindedir.⁵

Nahiv alanında *el-Kitâb* denince Sîbeveyh'in eseri kastedildiği gibi, Hanefî mezhebinde de mutlak olarak *el-Kitâb*⁶ ifadesiyle Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının anlaşılması şöyle de îzâh edilebilir. Kitâb kelimesinin lüğavî manasında cem' (toplamak/birleştirmek) vardır. *el-Kitâb* denmesi *Muhtasar*'ın fıkıh meselelerini

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/331.

² Haddâd, Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed ez-Zebidi, *el-Cevheretü'n-neyyire ala Muhtasari'l-Kuduri*, Matbaa-i Arif, İstanbul 1903/1321 (*Nâşirin Mukaddimesi*).

³ "Kudûrî'nin delillere yer vermediği ve ihtilafı konularda Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerini kaydettiği eseri Hanefîler arasında, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine Mâlikî çevrelerinde atfedilen bereket ve saygınlığa sahip olup yine Mâlikî mezhebinden Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtaşar*'ı gibi "el-Kitâb" diye de anılmaktadır." Özel, Ahmet, "*Hanefî Mezhebi*", *DİA*, XVI/21.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/315.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/314.

⁶ En meşhur şerhlerinden Abdulğanî el-Meydânî (v. 1298/1881)'nin şerhinin adı: *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*'tır. Yine kendinden sonraki eserlerde *Muhtasar* mesned gösterilirken *el-Kitap* ismi ile bolca atıfta bulunulduğu görülmektedir. Örnek olarak bkz. *Hidâye* şerhi *Înâye*'nin Kasâme bahsinde (يَدُلُّ عَلَيْهِ إِطْلَاقُ الْحَوَابِ فِي الْكِتَابِ (أَيُّ فِي كِتَابِ الْقُدُورِيِّ)), Yine *Kenzü'd-dekâik* şerhi *Tebyînü'l-hakâik*'nin Kasâme bahsinde (قَوْلُهُ وَإِطْلَاقُ الْكِتَابِ إِلْحُ (قَالَ الْأَقْبَانِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ عِنْدَ قَوْلِهِ يَدُلُّ عَلَيْهِ إِطْلَاقُ) (الْحَوَابِ فِي الْكِتَابِ أَيُّ فِي كِتَابِ الْقُدُورِيِّ) bu vasfının kullanılması gibi. Zeylaî, Fahrüddin Osman b. Ali (743/1343), *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VI, Mısır 1313.

vecîz ve anlaşılır şekilde bir araya getirmesinde etkili olduğu söylenebilir.¹ *el-Kitâb* ismi, *Muhtasarü'l-Kudûrî* için erken dönemde kullanılmaya başlamıştır. İmâm el-Yezdî el-Mutahhar (v. 559/1163) *Muhtasar*'a yaptığı şerhe *el-Lübâb şerhu'l-Kitâb* ismini vermiştir. Merğînânî de (v. 593/1197) *Hidâye*'de *el-Kitâb* ismiyle sık sık atıfta bulunmaktadır.²

Muhtasarü'l-Kudûrî, ulemanın daima el altında tuttıkları, oldukça muteber, delile yer vermeyen, ihtilâflı konularda İmâmeyn'in görüşlerini de zikreden yaygın bir eserdir.³ *Mütûn-i Erbaa*⁴ olarak bilinen Hanefî mezhebindeki dört temel metnin yazılmasından iki asır kadar önce kaleme alınmış olmasına rağmen kendisinden sonraki pek çok kitabın ibaresinin şekillenmesinde etkili olmuştur.⁵ Bu özelliğinden dolayı çokca kullanılan bir vasfı da *Metnü'l-Metîn*'dir. Hanefî mezhebinin en önemli el kitabı özelliğini kazanmış, üzerine onlarca şerh ve çalışma yapılmış, bu değerini günümüze kadar korumuştur.⁶

Osmanlı döneminde *Muhtasar-ı Şerîf* ve *Kudûri-i Şerîf* olarak da anılan esere, Hanefilerce gösterilen itibar ve duyulan güven dikkat çekicidir. Kâtip Çelebi, “*Veba günlerinde Kudûrî'nin teberrüken okunduğunu, onu ezberleyen fakirlikten emin olacağını, hatta “Kim onu sâlih bir hocaya okur da, hoca kitabın bitiminde ona bereket duasında bulunursa, onun meselesi adedince dirheme mâlik olur”*” dendiğini, Abdurrahman b. Ali el-Bistâmî'ye (v. 858/1454) ait *Misbâhu Envâri'l-ed'îye ve Miftâhu Esrâri'l-edviye* adlı eserden nakille belirtmektedir.⁷

¹ Lügat'ta, Kütüb-ü Fıkhiyye'nin müstakilsi kitap ve gayr-i müstakilsi bâb ve bâbın daha küçüğü fasıl ünvanlarıyla tasdir olunup, fukahâ istilâhınca Kitap: Müstakil i'tibar olunan bir takım mesâildir. Gerek bu kitabın mesâili misli olsun, gerek olmasın. Kırâat dahi lügat cihetinden cem' manasınadır. Kitap hurûf ve kelimâtı yazıda, Kırâat lafızda cem' eylemektir. Radvitevî, *Suâl ve Cevaplı Kudûrî-i Şerîf Tercümesi*, s. 2.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/315.

³ Özel, “*Hanefî Mezhebi*” (*Literatür*), *DİA*, XVI/21; Kallek, “*Kudûri*”, *DİA*, XXVI/322.

⁴ Nesefî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'i, Tacüş-Şerîia'nın *El'Vikâye*'si, Mevsilî'nin *El'Muhtar*'ı, İbnü's Saatî'nin *Mecmau'l Bahreyn*'i kast edilir. Özel, “*Hanefî Mezhebi*” (*Literatür*), *DİA*, XVI/22.

⁵ Bedir, Murteza, “*Vikâye*”, *DİA*, XLIII/107.

⁶ Özel, “*Fıkıh*” (*Literatür*), *DİA*, XIII/15, Özel, “*Hanefî mezhebi*” (*Literatür*), *DİA*, XVI/22, *Kudûrî, et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/6-7.

⁷ Bekdaş, a.g.e., s. I/317-318; Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1631.

Miftâhu's-Seâde sahibi “Ulemânın kendisi ile bereketlendiği *Muhtasar*’ı taun günlerinde ve sıkıntılı vakitlerde okumayı tecrübe edindiklerini” belirtmektedir.¹ Semânî² de (v. 562/1166); “*Muhtasar* sebebiyle Allah sayılamayacak kadar çok topluluğu menfaatlendirmiştir” demektedir.³

XVI. yüzyıl tereke defterlerinde yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde görülmüştür ki, *Muhtasar* sadece Ulemâ nezdinde değil esnaf ve halk arasında da sayı bakımından Süleyman Çelebi’nin *Mevlid* olarakda bilinen *Vesiletü'n-Necât*’ından hemen sonra geldiği anlaşılmaktadır.⁴ Bu *Muhtasar*’ın okunmasından hayır ve bereket beklendiği, onu ezberlemeninde fakirlikten kurtulma vesilesi görüldüğü⁵ şeklindeki bilgiye de ışık tutmaktadır. Bu manayı teyid eden Nasreddin Merhumdan nakledilen şu anekdotta ilgi çekicidir. “Hoca merhum Nevverallahü kabrehü ‘Allah kabrini nur etsin’ her ilimde mâhir ve her fende kâmil imiş. Lakin talebe kendisinden ders rica eylediğinde “Kudûri okuyalım”, derlerse okuturmuş. Başka bir kitap isteyecek olurlarsa okutmazmış. Bazı erbâb-ı vukûf demiş ki; “Hoca *Kudûri*’i *Şerif* kitabını okuturken keşif ve keramet sahibi olmuş. *Kudûri*’i *Şerif* okutmaya vakfi enfas buyurduklarının sırrı ve hikmeti bu imiş.”⁶

Muhtasar, babaların oğullarını ezberlemeleri için teşvik ettikleri, ezberledikleri zaman da birçok hediye ile mükâfatlandıkları bir kitaptır. *Muhtasar*’ın hâfızlığı öyle makbul bir vasıftır ki, Sehâvî *ez-Zav’ü'l-Lâmi*’sinin başında yer verdiği kırktan fazla kişinin tercümesinde “*Muhtasar* hâfızı idi” (كان يحفظ)

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/317.

² Şafiî mezhebinde meşhûr fıkıh ve hadîs âlimi olan es-Sem’ânî, Neseb ilmine dâir sekiz cildlik “*Kitâb-ül-ensâb*” adında, sahasında ilk olan kıymetli bir eser kaleme aldı. Bundan başka *Muhtasar*, Hatîb-i Bağdâdî’nin “*Târih-i Bağdâd*”ına on beş cilde ulaşan bir *Zeyl* ve *Mu’cem-ül-meşâyih* isimli eserleri vardır. 562/1166’de Merv’de vefât etmiştir. Kehhale, Ömer Rıza, “*Mu’cemu’l-Müellifîn Terâcimi Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*” Mektebetü’l-müsennâ, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, I-XIII, Beyrut, ts. VI/4.

³ Kuraşî, a.g.e., s. I/246-247; Bekdaş, a.g.e., s. I/319.

⁴ Cici, Recep, *İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış* (1299-1500), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, c. 6, Sayı: 6, s. 231-232.

⁵ Cici, Recep, *Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar*, s. 342.

⁶ Uysal, Yavuz Selim, “*Nasreddin Hoca’nın sırrı ve Hikmeti*”, *İnsan ve Hayat Dergisi*, Kasım 2014, s. 23, (*Letaif-i Nasreddin Hoca*, Hüseyin, İkbâl Kütüphanesi, 1910 kitabından naklen); Boyraz, Şeref, “*Nasreddin Hoca Fıkralarında Zaman, Mekan ve Şahıslar*”, *Oğlak Yayınları*, İstanbul 1996, s. 78.

(مختصر القدوري) ibâresine yer vermektedir. *el-Cevâhiru'l-mudiyye* sahibi Kuraşî de babası Muhammed b. Muhammed b. Nasrillah b. Sâlim İbni Ebî'l-vefâ el-Kuraşî'nin, erkek kardeşi Muhammed b. Muhammed b. Muhammed'in ve kendisinin *Muhtasar* hâfızı olduklarını belirtmektedir.¹ Hâfız ibn Kesîr de *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'nin Kudûrî tercümesinde, Kudûrî'yi "صاحب مصنف المختصر الذي يُحفظُ" "ezberlenen *Muhtasar*'ın sahibi" olarak tarif etmektedir.²

Bekdaş'ın ifadesiyle; "Matbaanın olmadığı bir dönemde, bütün asır ve şehirlerde hayret edilecek bir yayılma (انه انتشر انتشارا عجيبا في جميع الأمصار والأعصار) göstermesi *Muhtasar*'ın bereketinin bir göstergesidir. *el-Fihrisü's-şâmil: el-Mahtût el-fikhu ve Usûlüh*, 9/305-343'de sadece İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde 288 olmak üzere toplam 566 farklı nüshasını haber versede dünyadaki her yazma eser kütüphanesinde onlarca *Muhtasar*'a rastlamak mümkündür."³

Muhtasar'ın Anadolu'ya gelen ilk Türkler arasındaki adet ve kıymetine işaret eden şu bilgi dikkat çekmektedir.⁴ "Eski Anadolu sahasında meydana getirilen ilk fıkıh kitabı *Kudûrî Tercümesi*'dir. Bu eser, Ebû Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdâdî'nin, Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak için yazdığı *el-Muhtasar* adlı Arapça eserin tercümesidir. Ne zaman ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eser yer yer Karahanlı Türkçesi özellikleri taşımakla birlikte, bazı Kıpçak'ça özellikler de ihtiva etmektedir. Ancak kitap, esas olarak Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyıl öncesi özelliklerini yansıtmaktadır. Buna göre eser XII-XIII. yüzyıl arasında yazıldığı sanılmaktadır. Karışık bir yapıya sahip görünen *Kudûrî Tercümesi*, dil yapısı bakımından *Behcetü'l-hadâik* ile birleşmektedir. *Kudûrî*

¹ Kuraşî, a.g.e., s. III/352; Bekdaş, a.g.e., s. I/321.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/320.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/319.

⁴ "Sadece Anadolu'da değil Hindistan'daki dinî düşüncenin gelişmesinde katkısı büyüktür. XII ve XIII. yüzyıllarda İslâm düşüncesi, dinî ilimlerin değişik dallarında Hindistan dışında ortaya konulmuş klasik eserlere dayanmaktaydı. Tefsirde Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*ı, hadiste Râdiyyüddin es-Sâgânî'nin *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye*'si, fıkıhta Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile *Mergînânî*'nin *el-Hidâye*'si ve tasavvufta Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'i ile Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin *Avârifü'l-maârif*'i temel başvuru kitapları idi." K. A. Nizami, "Hindistan", *DİA*, s. XVIII/86.

Tercümesi, eski Türk edebî yazı dilinden, İslâmiyet sonrası Oğuz yazı diline geçiş basamağında bulunan bir eser olarak kabul edilmektedir.”¹

Eserin yazılış sebebi kesin olarak bilinmemektedir. Bekdaş’ın Kuraşî’den naklen,² Kudûrî meşhur *Muhtasar*’ı oğlu Muhammed Ebu Bekir için hazırlamıştır,³ iddiasını destekleyen ne *Muhtasar*’da ne de ulaşabildiğimiz yazmalarında bir ibâre veya îmâya rastladık.

Ancak şu olayın eserin hazırlanmasına sebep olduğu sanılmaktadır. Abbasî Halifesi Kâdir Billâh (hilâfeti: h. 381- 422) dört mezhebin ileri gelenlerinden birer *Muhtasar* fıkıh eseri hazırlamalarını istemiş. Bu çerçevede Hanefîlerden de Kudûrî görevlendirilmiş. O da mezhebin temel metinlerinden biri sayılan *Muhtasar*’ını hazırlamıştır. Şâfiîlerden kendisine görev verilen Mâverdî *el-İknâ*’ adlı eserini, Mâlikîlerden *Kadı Abdülvahhâp* (v. 422/1030) da başka bir *Muhtasar* eser hazırlamıştır. Hanbelîlerden kime görev verildiği hakkında bilgi yoktur.⁴

Bu görüş, siyasi ortam ve tarihî verilerle uyumaktadır. Zira tarihçiler zamanın halifesi Kâdir Billâh’ın o devirde siyasi desteğini kaybetmeye başlasa da bolca taraftarı olduğu anlaşılan Mu’tezile’nin, Büveyhi ve Fatımîlerin propagandasını yaptığı Şîliğin karşısında durduğunu, sünnete bağlılığa önem verdiğini haber vermektedir. Hatta Kâdir Billâh, h. 408’de Mu’tezilî olan fukahâyı tövbeye çağırmış, onlar da usûlen de olsa tövbe etmişler. Dolayısıyla Şî Fâtımîler ve Büveyhîler’in karşısında Sünnîliği hâkim kılma çabası içinde ya da mahkemelerde her mezhebin kendi iç tutarlılığını temin etme amacıyla böyle bir talepte bulunmuş olması mümkündür.⁵

Ancak *el-iknâ* ve *el-Muhtasar*’ın girişlerinde veya farklı baskılarındaki naşirlerinin mukaddimelerinde bu olaya îmâda bulunan bir ifadeye

¹ Komisyon, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (The Journal of Turkish Language and Literature Studies), İstanbul, 2011, Sayı: 3, s. 36 (Dipnot: Zeynep Korkmaz, “Eski Bir Kuduri Çevirisi”, *XI. Türk Dil Kurumunda Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968, s. 225-231.)

² Kuraşî, a.g.e.,I/248.

³ Bekdaş, a.g.e.,s. I/286-307.

⁴ Kallek, “*Kudûrî*”, *DİA*, XXVI/321.

⁵ Kallek, “*Kudûrî*”, *DİA*, XXVI/321.

rastlayamayışımız, ayrıca bu olayın başka kaynaklarca, özellikle tarih kitaplarınca teyid edilmemesi, yine de bu bilgiye ihtiyatla bakmamızı gerektirmektedir.

12000 konu içerdiği ifade edilen eser,¹ kendinden sonraki birçok te'lif esere de kaynaklık etmiştir. Ebu Bekr Alâuddîn es-Semerkindî'ye (v. 552/1157) ait *Tuhfetü'l-fukahâ*, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına yapılan eklemelerle oluşturulmuştur. Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ud el'Kâsânî'nin *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'si* kayınpederi es-Semerkindî'nin *Tuhfe*'sinin şerhi olduğuna göre dolaylı olarak *Bedayi*'de de müessir olduğu söylenebilir. Burhânuddîn el-Merğînânî (v. 593/1197), *Bidayetü'l-Mübtedi*'sinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ıyla İmâm-ı Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*'ini birleştirmiş, ancak ikincisinin tertîbini esas almıştır.² Bağdat'ta yetişmiş olan İbnü's-Sââtî'nin (v. 694/1295) telîf ettiği ve *Mütûn-i erbaa*'dan biri kabul edilen *Mecmau'l-bahreyn*, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ıyla Ebu Hafs Necmuddîn en-Nesefî'nin (v. 537/1143) hilâfiyat içerikli *Manzûme*'sine dayanmaktadır. el-Halebî'nin (v. 734/1333) *el-Minhâc* adlı eseri de yine *el-Câmiu's-sağîr*'in yanı sıra Kudûrî ve Tahâvî'nin *Muhtasar*'larından özetle kaleme alınmıştır.

Muhtasar, Fıkıh sahasında önemli bir kaynak eser olması sebebiyle erken dönemde basılmıştır. Ancak yazmaları hemen her yerde bulunabildiği için muhtemelen acele davranılmamış ve ilk kısmî baskıları müsteşrikler tarafından yapılmıştır. Siyer bölümü 1825 yılında Rosenmüller tarafından Leibzig'te, Latince tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. Nikâh kısmı ise "*Kitâbun fî'n-nikâh*" adıyla 1828 yılında Frankfurt'ta yayınlanmıştır.³ Daha sonraki yıllarda çok sayıda baskısı yapılmıştır: Lahor 1287/1870, Bombay 1303 İstanbul 1309, 1310 (144s.), 1317/1318 (306 s.), 1319 (206 s.), Dehli 1847, Leknev 1876, Kazan 1880, 1909 (125s.), Kâhire ts., yy. 1324 (el-Matbaatü'l-hayriyye), yy. 1377 (el-Mektebetü'l-müsennâ), yy. 1385 (Mektebe Muhammed Ali Sabîh)... Eser, Türkçe, Urduca, Farsça, Afganca ve bazı Batı dillerine de –kısmen veya tamamen- tercüme edilmiştir. Siyer bölümünün

¹ Eserin ortalama 45000 kelimededen oluştuğu göz önüne alındığında, 12000 konu değil, ancak 12000 cümle içerdiğini söylemek mümkün olacaktır. *el-Cevheratu'n-neyyira'nın* Naşirinin mukaddimesinde de 2000 meseleyi hâvî olduğu söylenmektedir. Haddâd, *el-Cevheratu'n-neyyira*, (*Nâşirin Mukaddimesi*). Bekdaş ise Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının on iki bin, *Vikâye*'nin otuz bin, *Kenz*'in kırk bin mesele ihtiva ettiğini belirtir. Bekdaş, a.g.e., s. I/312.

² Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 57, Özel, "*Hanefî Mezhebi*" (*Literatür*), *DİA*, XVI/22.

³ Özel, "*Fıkıh*" (*Literatür*), *DİA*, XIII/15, Kallek, "*Kudûrî*", *DİA*, XXVI/321

Fransızca'ya tercümesi Paris'te 1829'da yayınlanmıştır. Nikâh kısmı, Fransızca'ya tercümesiyle birlikte yine Paris'te 1953'te yayınlanmıştır.¹

Ulemânın *Muhtasar* hakkındaki bazı ifadelerine yer vermek, kendisinden sonrakilerde nasıl bir kabûle mazhar olduğunu anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Ahmed b. Muhammed er-Râzî (v. 500/1106) *Hallu Müşkilâti Muhtasari'l-Kudûrî*'sinin Mukaddimesinde “*Muhtasar*, yazın susuz kimsenin serin suya ihtiyacı gibi herkesin kendisine muhtaç olduğu bir kitaptır” tesbâtinde bulunur.² Burhânuddîn el-Merğînânî (v. 593/1197), *Hidâye* ile şerhini yaptığı *Bidayetü'l-Mübtedî*'sinde “Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını geniş manaları kısa lafızlarla ifade etmekte (îcâz) ve muhaliflerini üzerine söz söylemekte âciz bırakmakta (i'câz) en güzel kitap olarak buldum”³ demektedir. Kudûrî'den yaklaşık yüz on sene sonra vefat eden Alâuddîn es-Semerkindî (v. 537/1142) *Tuhfetu'l-fukahâ*'sında⁴ “Şeyh Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî'nin *Muhtasar* isimli eseri, asırlar boyunca, takvâ ehlinin kendisiyle en yüce menzile ve mertebelere çıktığı, hâdis ve felaketlerin birçoğunda körlerin kendisiyle hidayet bulduğu, gözardı edilemeyecek şekilde fıkhîta kullanılan bütün hükümleri toplayıcı bir kitaptır. Fukahâ'nın bu kitaba rağbeti umûmîleşti. Allah sayısız

¹ Güney, a.g.e., s. 48

² Bekdaş, a.g.e., s. I/307.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/307-308.

⁴ *Tuhfetu'l-fukahâ*'nın mukaddime kısmının tam metni: «اعلم أن «المختصر» المنسوب إلى الشيخ أبي الحسين القدوري رحمه الله جامع حُملاً من الفقه مستعملة، بحيث لا تراها مدى الدهر مهمل؛ يهدي بها الراتض في أكثر الحوادث والنوازل، ويرتقي بها الراتض إلى أعلى المراقي والمنازل، ولما عمت رغبة الفقهاء إلى هذا الكتاب، طلب مني بعضهم من الإخوان والأصحاب، أن أذكر فيه بعض ما ترك المصنف من أقسام المسائل، وأوضح المشكلات منه بقوي من الدلائل، ليكون ذريعة إلى تضعيف الفائدة بالتقسيم والتفصيل، ووسيلة بذكر الدليل إلى تخريج ذوي التحصيل، فأسرعت في الإسعاف والإجابة، رجاء التوفيق من الله تعالى في الإتمام والإصابة، وطمعاً من فضله في العفو والغفران والإجابة، فهو الموفق للصواب والسداد، والهادي إلى سبيل الرشاد، وسميته: «تحفة الفقهاء»؛ إذ هي هديتي لهم لحق الصحة والإحياء، عند رجوعهم إلى مواطنهم.» «Bilmiş ol ki, Şeyh Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî'nin (r.a) *el-Muhtasar* isimli eseri asırlar boyunca, takvâ ehlinin kendisiyle en yüce menzile ve mertebelere çıktığı, hâdis ve felaketlerin birçoğunda körlerin kendisiyle hidayet bulduğu, gözardı edilemeyecek şekilde fıkhîta kullanılan bütün hükümleri toplayıcıdır. Fukahanın bu kitaba rağbeti çoğalınca, arkadaş ve kardeşlerimden bazıları, tahsilli zevâtın delillerinin zikrine vesile olması, taksim ve tafsilindeki za'fiyetlerinin takviyesine sebep olması için kuvvetli delillerle müşkil yerlerini izah ederek, musannıfın terk ettiği bazı meseleleri zikretmemi istediler. Ben de Hz.Allah'ın afv, mağfîret ve yardımını fazlından dileyerek, (şerhte) isâbet ve (şerhi) tamamlamakta Hz.Allah'tan tevfiik ümit ederek (şerh talebine) imdat ve icabete süratle başladım. Muhakkak; O hak ve doğruya muvaffak kılıcı doğru yola hidayet edicidir. Bu şerhi *Tuhfetul Fukaha* diye isimlendirdim. Çünkü bu şerh sohbet ve kardeşlik hakkı için, baba ocağına döndükleri zaman onlara benim bir hediye'dir.” Semerkandî, Ebu Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebi Ahmed, “*Tuhfetu'l-fukahâ*”, (Tahkik: Muhammed Zeki Abdülber), Beyrut, Darül Kütübil İlmiyye, 1998, s. 3.

toplulukları bu kitap sebebiyle menfaatlendirdi” diyerek kısa sürede yayılmasına dikkat çekmektedir.

Zâhidî *Müctebâ*'nın mukaddimesinde *Muhtasar*'ın kıymetini şu ifadelerle dile getirir. “*el-Muhtasar*, fıkıh dîvanlarının bereket ve hassasiyet bakımından en muazzamı, kadr ve kıymet bakımından en yücesi, müderris ve faziletli kimselerin çevresinde en çok dönüp dolaştığı, hoca ve talebeler için bereketli/kazançlı olan bir kitaptır.”¹ Leknevî ise Hanefî'lerin *Muhtasar*'ları hakkında; “Bu dört *Muhtasar*'ı Ebu Cafer Tahavî, Kerhî, Hakîm eş-Şehîd ve Kudûrî gibi rivayetlerine güvenilir, ilmi, zühdü ve fikhıyla marûf, fukahanın büyükleri ve imamların en maharetlileri telîf etmişlerdir. Müteahhirin ulemasının *Vikâye*, *Kenz*, *Muhtâr*, *Mecmeu'l-Bahreyn* ve *Muhtasaru'l-Kudûrî*'ye itimâdi çoktur. Bunun sebebi Müteahhirinin, bu kitapların müelliflerinin asaletlerini, itimadda en kuvvetli, zikretmekte en meşhur ve mutemed meseleleri îrâd etmekten ayrılmadıklarını bilmeleri olmuştur”² demektedir. Bekdaş, *Muhtasar*'ın Allah'ın ikrâmıyla hatadan muhafaza edilmiş olduğunu belirterek şu kıssayı nakleder. “İmâm el-Aynî, *Binâye*'sinde (c.5, s.127), Bazı büyük üstazlardan duyduğu şu hadiseyi anlatır. Kudûrî *Muhtasar*'ı tamamladıktan sonra onu yanına alarak hacca gider. Tavâfı bitirdikten sonra, kalemden vâki olan hatalardan muhafaza etmesi için, bu kitaba Hz. Allah'ın tevîfikini ihsân etmesini isteyerek ilticâ eder. Daha sonra *Muhtasar*'ı sayfa sayfa sonuna kadar açar ve görür ki, beş (veya altı) mevzû *Muhtasar*'dan silinmiş. Bu, Kudûrî'nin kerametlerinden sayılmıştır.”³

Muhtasar üzerine çok sayıda şerh, hâşiye, ihtisâr, tekmile, telhîs vb. çalışmalar yapılmıştır.⁴ Biz burada, evvela bunların tariflerine, gelenek içindeki tarihi süreçlerine ve yapılan tenkîtlere temas ettikten sonra, kaynaklarda müellifi belli olanlardan tespit ettiklerimizi, evvela eseri belirterek, kendi içinde kronolojik olmak üzere zikredeceğiz.⁵

¹ İkinci Bölüm *Müctebâ* kısmında, Mukaddimenin tamamının metin ve tercümesine yer verilecektir.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/312-313.

³ Bekdaş, *el-Lübâb-Dirâse ani'l-lübâb*, s. I/323.

⁴ Kudûrî, *et-Tecrîd (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/14-15.

⁵ “İslamî ilimlerin hemen her dalında, farklı zaman ve coğrafyalarda çokça şerh ve haşiyye konu olmak bakımından âdeti bir geleneğe sahip olmuş kitaplar da vardır. Niçin bu kitapların seçildiği ve uzun tarih boyunca niçin bunlarda ısrar edildiği veya bu eserlerin nasıl, hangi

A. ŞERHLERİ:¹

Tezimizin konusu olan *Müctebâ*'da bir şerh kitabı olduğundan *Muhtasar*'ın şerhlerini saymaya başlamadan evvel şerhin manası, şerh geleneğinin tarihi süreci ve yöneltilecek tenkîdler üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Şerh sözlükte “açmak, genişletmek, açıklamak, eti kesmek, bir şeyi genişletip yaymak, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek, bir yazı veya kelamı îzâh etmek, açıklamak, bollaştırmak, keşif ve izhâr etmek” manalarına gelir.² Şerh yazan kişiye şârih, hâşiye yazana muhaşşî adı verilir. Bununla ilgili terimlerden tahşiye, derkenar, hâşiye yazma ve yazılma, hâmiş, bir eserin altına ilâve edilen yazı, tâ'likât, bir kitâbın açıklaması olarak kenarına yazılan notlardır. Yine gelenekte birçok eserin isminde karşılaştığımız *mûlahhas* (*telhîs*) bir eserin özetlenmesi, *mûhezzeb* (*tehzi'b*) eserin yeniden gözden geçirilmesi, fazla ve zayıf bilgileri ayıklamak suretiyle kısaltma yapılması, *muhtâr*, *münteka* ve *müntehab* eserin muhtevâsından seçmeler yapılması, *mücerred* ise delil, sened vb. bilgilerin ayıklanmasında kullanılır.³

Şerh yazmak, İslam tarihinin kadim geleneklerinden biridir. Bir esere bazen onlarca şerh ve hâşiye yazıldığı olmuştur. Temel kaynakları Kurân ve hadîs olan, şer'î ilimlerle mücehhez ulemânın yazdığı bu eserler, ilim dünyasına zenginlik

hususiyetleri sayesinde bu dayanıklılığı kazandığı meselesi tek tek eserler üzerinden çalışılmaya değer bir konu olmakla beraber, *Muhtasar* şârihlerinin çalışmalarının mukaddimelerinde ifade ettikleri üzere, okutulmaya elverişli olmak (talimîlik), tasnif ve dilinin muhkemliği (bazen dilinin zorluğu/edebîliği), sistematiklik, belki mezhep ve meşrep uygunluğu, hatta müellifin ve kitabın bereketli kabul edilişi (maneviyeti) gibi âmiller hemen zikredilebilir.” Kara, İsmail, a.g.m, s. 1.

¹ Şerh, Tekmile, Telhîs ve Manzumeleri için bkz. Leknevî, a.g.e., s. 57; Kudûrî, Tecrîd, (Nâşirlerin mukaddimesi) 1/15; İbn Kutluboğa, a.g.e., 1/746; Özel, “Fıkıh” (*Literatür*), DİA, XIII/15. *el-Cevheratu'n-neyyira'nın* 1. Cildindeki Naşirinin mukaddimesinde bu şerhlerin en faydelilerinin Ebu bekr b. Ali el-Haddâd el-Abbâdî'nin (v. 800/1397) *Cevheratu'n-neyyira* ve Abdulganî el-Meydânî'nin (v. 1298/1881) *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*'ı olduğunu söylemesi, yazdığı esere daha fazla kıymet atfetmesinden olsa gerektir.

² İbn Manzûr a.g.e., “şrh” md.; İbrâhim Mustafa ve dğr., el-Mu'cemü'l-vasît, Kahire 1380-81/1960-61, s. 477; Ahterî Mustafa Çelebi, Ahterî-i Kebîr, İstanbul, 1310, s. 434; Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul, 1989, s. 773; Hüseyin Kâzım Kadri, Büyük Türk Lügati, İstanbul, 1943, c. 3, s. 217; Carra de Vaux, “Şerh”, *İ.A.*, İstanbul, 1978, c. XI, s. 429.

³ Durmuş, İsmail, “*Muhtasar*”, *DİA*, XXXI/57.

getirmiştir.¹ Çünkü şerhte *Müctebâ* örneğinde olduğu gibi müellifin orijinal eseri muhafaza edilmekte, üzerine açıklamalar yapılmaktadır. Bu bir zenginlik ve güzelliştir. İslâmî ilimler bu şekilde çalışmalarla zenginleşmiş, bu gayretler sayesinde bize intikal etmiştir.

Şerhler hadîs ve fıkıh sahasında yoğunlaşmaktadır. Şerh yazmak, ehliyet isteyen bir konudur. Yüksek ilim mahsûlü islâmî bir eseri şerh edebilmek için, Arapçayı yeterli seviyede bilmek, ayrıca bedî', beyân, belâğât, mantık, tefsîr, hadîs, usûl-i hadîs, usûl-ü fıkıh başta olmak üzere yirmiye yakın ilim dalında mütehasıs olmak gerekmektedir.² Şerhte asıl gaye, ele alınan mühim bir eseri o devrin insanların anlayış seviyesine göre îzâh etmek, açıklık getirmek, o eserden daha çok istifâde edebilmeleri için yol göstermek, eserdeki saklı hazînelere ortaya çıkarmaktır. Mütercim Âsım efendi'ye³ göre, şerhte “müşkîl, mübhem ve mahfî makulesi keşf ve izhâr olunmalıdır.”⁴ Şerhte bir usûl vardır. Şerhin; gayr-i ilmî açıklamalara tâbi tutulmaması, hevâya göre şerh edilmemesi, belirli ilim ölçülerine göre kapalı yerlerin açıklanması, ek bilgilerin verilmesi esâstır.⁵ Gelenekte sözlü veya yazılı olarak bir konuda yapılan açıklamalara şerh denmiş, böylece ilimler tarihinde şerh bir telif türü şeklinde ortaya çıkmıştır. Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.⁶

Fıkıh şerhlerinin ortaya çıkışı mezheplerin teşekkül sürecindeki en önemli gelişmelerden biridir. Zira bir fıkıh metninin teşkil ettiği zeminde başka bir fıkıh eseri telif etmek aynı zamanda tarih içinde ortaya çıkmış belirli bir fikhî birikimi

¹ “Eski şerhlerde ileri sürülen fikirlerin, yorumların isabeti, metodu haklı veya haksız ne kadar münakaşa ve tenkit edilirse edilsin onlar günümüzde kaybolan veya değişen kültür dünyamız ve kültür tarihimiz, hattâ tefekkür tarihimiz açısından değerlendirilmemiş en zengin ve ansiklopedik kaynaklarımız olmakla ayrı bir ehemmiyeti hâizdir.” Çelebioglu, Âmil, “Yunus'un Şiirleriyle İlgili Şerhler”, *Türk Edebiyatı*, sayı 193 (Kasım-1989), s. 28.

² Kaya, Eyyüp Said, “Şerh”, *DİA*, s. XXXVIII/561/562.

³ Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhît* adlı Arapça sözlüğünün Mütercim Âsım Efendi (v. 1819) tarafından *el-Okyânûsü'l-basît* adıyla yapılan tercümesinin diğer adı *Kâmus Tercümesi*'dir.

⁴ Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1305, s. I/909.

⁵ Kaya, a.g.m., XXXVIII/562.

⁶ Kaya, a.g.m., XXXVIII/561/562.

seçmek ve bu seçili geçmiş hakkında konuşmak demektir. Şârih söz konusu fikhî birikimi şerhettiği metin üzerinden geliştirmektedir. Buna göre fıkıh şerhi geçmişte yazılmış bir metni, üzerinde fikhî düşüncenin cereyan edeceği zemin olarak seçmekle aynı zamanda mezhebe intisabın mahiyet ve sınırlarını belirlemiş olmaktadır.¹

Kaya, Hanefî literatüründeki şerhlerin gelişim süreci ile alakalı şu tespitlerde bulunmaktadır.

“Hanefî mezhebinde İmâm-ı Muhammed’in *el-Câmiu’l-kebîr*, *el-Câmiu’s-sağîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserlerinin yeniden düzenlenmesine dair çalışmalarla başlayan ilk şerhlerin III. (IX.) yüzyılın sonunda ortaya çıktığı ve IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında geliştiği anlaşılmaktadır. Söz konusu kitaplar hakkında hazırlanan yeni tehziblerin eşliğinde VI. (XII.) yüzyılda tekrar yoğunluk kazanan bu şerh geleneği IX. (XV.) yüzyılla beraber kesintisiz bir faaliyet olma niteliğini yitirmiştir. Tahâvî ve Kerhî’nin *el-Muhtasar*’ları üzerine yazılan şerhler, Hanefî mezhebi tarihi için çok önemli bazı gelişmeleri temsil etmelerine rağmen değişen fıkıh dili ve mezhep içi tercihlerin etkisiyle uzun soluklu birer gelenek teşkil edememişlerdir. Şeybânî şerhlerinin azalmaya başladığı VII. (XIII.) yüzyıl aynı zamanda Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ı hakkında en çok şerhin kaleme alındığı dönemdir. Bu yıllarda ortaya çıkan Mergînânî’nin *el-Hidâye*’sine dair şerhler VIII. (XIV.) yüzyılda büyük bir artış göstermiştir. *el-Hidâye* ile Burhânüşşerîa Mahmûd’un *el-Vikâye*’si ve Sadrüşşerîa’nın bunu ihtisar ettiği *en-Nukâye*’den oluşan metin silsilesi üzerine kaleme alınan şerhler Hanefî literatürünün en büyük şerh geleneğini meydana getirmektedir. Nicelik bakımından X. (XVI.) yüzyılda zirveye ulaşan bu şerh geleneği Hanefî fikhinin gelişimine katkı noktasından diğer şerh gelenekleri arasında temayüz etmektedir. XI. (XVII.) yüzyıl, bu çizginin düşüşe geçmesine karşılık *Kenzü’d-dekâik*, *Mülteka’l-ebhur* ve *Ğurerü’l-ahkâm* hakkında en yoğun şerh yazımının görüldüğü dönemdir. Öte yandan aynı yüzyılda *Tenvîrü’l-ebâr* ekseninde oluşan şerh geleneği gelişmeye başlarken *el-Muhtâr* ve *Mecmau’l-bahreyn* şerhleri ortadan kalkmıştır. Muhtasarlara kadar yaygınlaşamayan bu iki esere dair çalışmalar, önce *Kenzü’d-dekâik* şerhleri ve ardından Osmanlı merkez coğrafyasında ortaya çıkan *Mülteka’l-ebhur* ve *Ğurerü’l-ahkâm* şerhlerine karşı tutunamamıştır.”²

¹ Kaya, a.g.m., XXXVIII/561/562.

² Kaya, a.g.m., XXXVIII/562.

Burada şerh ve hâşiye geleneğine yapılan itirazları¹ değerlendirmeye kitabımızın bir şerh olması açısından ihtiyaç vardır.

“Klasik telif türleri umumiyetle bir metin üzerine yapılan çalışmalarla vücut buldu ve gelişti. Klasik telif türlerinin, bu arada şerh, haşiye ve telhislerin zayıf, verimsiz, vasıfsız birer telif türü olarak anlaşılmaya başlaması, giderek ağır tenkitlere konu edilmesi, muteber kaynak metin olmaktan uzaklaştırılması büyük ölçüde İslam dünyasının kendine yeterlilik fikrini kaybetmesi ve güvensiz bir ortama düşmesiyle alakalıdır.”²

Burada üzerinde durmaya çalıştığımız, hemen hepsi tutarsız eleştiriler karşısında, hudutları ve malzemesi sınırsız, buna karşılık üzerinde yapılmış çalışma çok az olan şerh geleneği hakkında bilgi vermek, bu konuya dikkatleri çekmekten ibarettir. Kara'nında isabetli bir tesbitle dikkat çektiği gibi bu bizim milletimiz için apayrı bir ehemmiyeti haizdir.

“Şerh ve haşiye geleneğinin önce muğlaklaşması, ardından menfi ve ironik kelime ve terkiplerle tavsif edilerek olumsuz, değersiz ve itibarsız bir alan haline getirilmesi Müslüman Türkler için, İslam ilim ve kültür mirası için olduğundan daha ciddi ve tehditkâr bir anlam ifade etmektedir. Çünkü Türklerin güçlü bir unsur olarak İslam tarihine katılmaları ile şerh ve haşiye literatürünün büyük ürünlerini vermeye başlaması, giderek güçlü bir telif tarzı ve iddiası olarak istikrar bulması hadisesi arasında, en azından kronolojik bir ilişki bulunmaktadır. Bir başka ifade ile şerh ve haşiye edebiyatını ihmal etmek Türklerin İslam tarihi içindeki yerlerini, tabir caizse İslam tarihine müdahalelerini ihmal etmek manasına gelecektir. Ayrıca Müslüman Türklerin tarihten tasfiyesi ile şerh ve haşiye edebiyatı da kullanılarak İslam ilim ve kültür mirasının tasfiyesinin paralel yürütüldüğünü ve bu tasfiyede, -aslında kendilerini de tasfiye eden- Müslüman alim ve aydınların kayda değer bir yerinin olduğunu da söylemek gerekecektir.”³

¹ “Şerh ve haşiye literatürü hakkında, XIX ve XX. yüzyılda teşekkül etmiş, bir kısmı katı denebilecek birçok hüküm, hayli menfi tasvirler ve ziyadesiyle ironik ifadeler bulunmasına rağmen, bu meseleye tahsis edilmiş sorgulayıcı ve kuşatıcı akademik herhangi bir araştırmanın, kayda değer metodolojik bir metnin olmayışı ilk muharrik sebep olarak zikredilebilir. Çok mühim bir konuda hükümlere paralel veya yargılarla mütenasip delillerin, delillendirme çabalarının olmayışı ve hangi şartlarda ortaya çıktığını nisbeten bildiğimiz bazı ön kabullerin süratle tedavüle girerek kolaylıkla mütearife haline gelmesi, nihayet bugüne kadar hükümranlığını sürdürmesi ilim âlemi açısından şaşırtıcı ve anormal olmalı değil midir? Yapısı itibarıyla bu kadar zayıf bir hüküm ve kabuller manzumesi, İslam tarih tasavvurunu ve İslamî ilimlerin statüsünü ciddi ölçüde değiştirmesine hatta tahrip etmesine rağmen yıllardır niçin ciddi bir akademik şüpheyi davet etmesin?” Kara, İsmail, a.g.m, s. 3.

² Kara, İsmail, a.g.m, s. 1.

³ Kara, İsmail, a.g.m, s. 1.

Netice olarak şerh ile ilgili okuyucuyla şu tesbitler paylaşılabilir. Geleneğimizle günümüz arasındaki en önemli bağlardan biri şerhlerdir. Geleneğin zenginliğini, sırlarını, sâbitelerini, telakkîlerini, değer yargılarını, örf ve âdetlerini bugüne intikal ettirmeleri geleceğe de aktaracak olmaları, metnin değerini idrak etmek ve şârihin kıymetini bilmek bakımından önemlidir. Bu intikal, bir açıdan geçmişe dayanarak geleceği inşâ etme gayreti olarak da düşünülebilir. Maalesef bu amaç görmezlikten geliniyor. Bazıları şerhleri, yeni bir şey ortaya koymayan, taklitçi, diğer metinlerin arasında kaybolmuş ve ekseriyetle yeniliklere mesafeli âlimler tarafından kaleme alınan eserler olarak takdim ediyor. Bu münekkitlerin gözardı ettikleri realite şudur. Şârih temel metinleri anlama çabasında iz sürer. İz sürmek, takip etmek ne birebir taklittir, ne de yeni olana tavır almaktır. Aksine şerh bir anlama, bir tenkît, bir yenileme ve bir yorum işidir. Müellif, temel metni anlama gayretindedir. Te'lifte, şârihin eleştirel bakıştan uzak olduğunu iddia edenler gerçekten şerhlerin muhteviyatından bîhaber olanlardır. Çünkü anlama gayreti, aslında metni güncellemek düşüncesine dayanır. Aslında şerh, bir açıdan temel metni yeniden okumaktır. Tabi ki şârih telifte zamanının dilini kullanacak, içinde bulunduğu şartlarla metni değerlendirecektir. Onun için şerh olarak te'lif edilen her eseri, aslında yeni bir metin inşâ etme çabası olarak görmek mümkündür. Onun için şerh çalışmaları, mâzîde yaşamak değil, geçmişi bugünün perspektifinden yeniden okumak ve geçmişle gelecek arasında köprü kurmaktır. Şârihin bu süreçteki önemli bir hizmeti de selefîn ifâde ve idrâkte kendilerine ait kelimeleri, kavramları, sembolleri¹ ve değerleri yeniden bizlere kazandırmalarıdır.

Muhtasar'ın Asırlarca önemini kaybetmeden ulemâ yanında değerini muhafaza etmesi, hayret edilecek büyüklükte yayılması,² Allah'ın kendisine büyük bereket ihsan etmesinin ve onun yanında makbul bir kitap olmasının alameti sayılmıştır. Şehâbeddîn el-Mercânî'nin *Nâzûratü'l-Hakk*'da söylediği "sayılamayacak kadar çok kimse *Muhtasar*'ı şerh etmiştir" görüşüne yer veren

¹ "Osmanlı kültürü sembollerin diliyle konuşur. Bu dili çözüp layıkıyla anlayanlar için bu medeniyetin insan ruhuna nakşettiği hazine tam bir cennet; kulakları sağır, gözleri kör ve dilleri kekeme olanlar için ise tam bir cehennemdir." Işın, Ekrem, "*Sembolizm ve Tasavvufî Hayat*", *Hoş Gör Yâ Hü - Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesnelere*, İstanbul, 1999, s. 13.

² وانتشر انتشارا كبيرا عجيبا Bekdaş, a.g.e., s. I/361.

Bekdaş, Ulemânın *Muhtasar*'ın bereketinden istifade etmek için onun üzerine bu kadar çalışma yaptığını söylemesi de şerhlerin fazlalığını îzâh eden bir tesbittir.¹

Muhtasar'ın şerhlerinden kronolojik olarak tesbit edilebilenler şunlardır.

1- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*² (*eş-Şerhu'l-Kebîr*)³

Müellif Ebû Nasr el-Akta'ın (v. 474/1082) *Muhtasar* üzerine iki ayrı şerh çalışması vardır. Kudûri'nin öğrencileri arasında yer alan el-Akta' lakabıyla tanınan Ahmed b. Muhammed Ebû Nasr'ın yaptığı ve oldukça hacimli⁴ şerhi,⁵ *Muhtasar* üzerine yapılan ilk şerhtir.⁶ Zâhidü'l-Kevserî'nin *Muhtasar* şerhlerinin en güzeli dediği şerhin⁷ Osmanlı medreselerinde uzun süre okutulduğu bilinmektedir.⁸ Yazmaları genellikle iki cilt halindedir. el-Akta' *Muhtasar*'ın hılafına olarak fer'î meselelerin delillerine yer verdiği eserde, İmâm-ı Mâlik ve İmâm-ı Şâfiî'nin muhalefet ettiği yerlere temas etmiş, kabûl ve reddedilen delîllerin münakaşasını yapmıştır. Şârih kısa sürede birçok nüshası kaleme alınan *Muhtasar*'ın nüshaları

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/361.

² Habeşî, Abdullah Muhammed, *Camîu's-Şürûh ve'l-Havâşî: Mu'cemun Şâmilun li Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûhati fi't-Türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûhîhî*, III cilt, el-Mecmaü's-Sekafi, Abudabi, 2006, s. III/1890; Kuraşî, a.g.e., I/312; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 104; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, II/19, 87; Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1631; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, (nşr. Kilisli Rifat Bilge; tsh. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara, 1951-1955 1/80; Özel, a.g.e., s. 40; Kudûri, *et-Tecrid*, (Nâşirlerin mukaddimesi) I/10.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/363.

⁴ *el-Fihrisü's-Şâmil* 5/455'de bir çok yazması zikredilen eserin 847'de yazımı tamamlanan Dımışk, Zâhiriyye nüshası her sayfası 23 satırlık 300 varaklık 2 cilt halindedir. Bekdaş, a.g.e., s. I/364.

⁵ Şerh şu ifadelerle başlar: الحمد لله رب العالمين والصلاة على رسوله محمد وآله أجمعين وفقنا الله وإياكم للصالح والرشاد حاجتكم إلى شرح «المختصر» الذي عمله شيخنا أبو الحسين أحمد بن محمد بن جعفر البغدادي رحمه الله، شرحاً لا يُخرجه عن حد الاختصار Bekdaş, a.g.e., s. I/364.

⁶ Akta'nın şerhi genellikle ilk şerh olarak zikredilse de Habeşî ve Kâtip Çelebi, Ebu'l-Kâsım el-Beyhakî'nin (v. 402) *Kifâyetü'l-Fukahâ* ve Ebu Bekir Muhammed el-Kerhî'ye (v. 410) ait *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri* adında Kudûri'nin hayatında yazılmış iki şerhten daha bahseder. Fakat kendilerine ulaşamadığımız bu eserlerin müelliflerinin Kudûri'nin vefatından 26 ve 18 sene önce ölmüş olmaları şerhlerin Kudûri'nin değil de belki Tahavî veya Kerhî'nin şerhleri olabileceğini akla getirmektedir. Habeşî, a.g.e., s. III/1890.

⁷ Kevserî, Muhammed Zahid, Edt.: Abdulfettâh Ebû Ğudde, *et-Tahriru'l-Vecîz fîmâ Yebteğîhi'l-Mustecîz*, Mektebetü'l-Matbâati'l-İslâmî, Halep, 1993, s. 109.

⁸ Keskiner, Osman, *İbn Kutluboğa el-Haneî ve Kitabu Takribi'l-garib Adlı Eseri* (v. 879/1474), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II, (2002), Sayı: 4, s. 44.

arasındaki farklılıklara dikkat çekmiş, Müstensih hatalarını düzelttiği yerleri işaret etmiştir.¹ Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını şerh edenler arasında olan İbn Kutluboğa (v. 879/1474),² el-Akta' Şerhi üzerine iki ayrı çalışma yapmıştır. Birincisi bu şerhte şahit olarak gösterilen hadîslerde geçen ğarîb kelimeleri konu edinen '*Ġarîbu'l-ehâdîsi'l-Mezkûra fî Şerhi Muhtasari'l-kudûrî li'l-Akta*'dır.³ Diğer çalışmasında şerhteki hadîsleri tahrîc ettiği '*Tahrîcu Ehâdîsi Şerhi'l-Kudûrî li'l-Akta*' adlı eseridir.⁴ Şerh, Riyâd Külliyyetü's-Şerîa'da İbrahim Ekber tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. *el-Fihrisü's-şâmil*'de mevcut yazmaları ve buldukları kütüphaneler verilir.⁵

2- *el-Mükne'* (المقنع) *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî (eş-Şerhu's-Sağîr)*⁶

el-Akta'a ait bu şerhin 173 varaklık Hicri 966 tarihli bir nüshası Mekke İلمي Araştırmalar Merkezi 263 numarada, bir nüshası da Kâhire - Ezher 2147 numarada kayıtlıdır.⁷

3- *Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî*

Müellifi, Ebu Bekr Cevâhîrzâde Muhammed b. el-Hüseyin el-Buhârî (v.482?), Maverâünnehr âlimlerinin ileri gelenlerinden idi. Kendisi, Kâdî Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'nin yeğeni olduğu için ona Cevâhîrzâde dendiği söylenir. *el-Muhtasar*, *et-Tecnîs* ve *el-Mebsût* adlı eserleri vardır.⁸

4- *Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî*⁹

Müellifi, Muhammed bin Hüseyin Buhârî el-Adîdî'dir (v. 483/1090). Ebû Bekr künyesi, Hâherzâde lakabıdır. Kızkardeş oğlu ma'nâsına olup meşhûr âlim Kâdî Ebû Sabit Muhammed bin Ahmed Buhârî'nin kızkardeşinin oğlu olduğu için bu

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/365.

² İbn Kutluboğa *et-Tercîh ve't-tashîh alel-Kudûrî* adlı eseri.

³ Brockelmann, a.g.e., s. II/82; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/523. Bekdaş eserin ismini *Takrîbü'l-Ġarîb* olarak verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/366.

⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/520; Keskiner, a.g.e., s. 44.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/365.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/363.

⁷ Şerh şu ifadelerle başlar: الحمد لله حق حمده فقد كثرت رغبة المتعلمين في معرفة هذا المختصر في الفقه الذي جمعه أبو الحسين
Bekdaş, a.g.e., s. I/366.

⁸ Kudûrî, *et-Tecrîd, (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/14.

⁹ Habeşi, a.g.e., s. III/1890; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/76. Yazmaları için bkz. GAS s. I/452; Bekdaş, a.g.e., s. I/368.

lakab verilmiştir.¹ Zamanında Hanefîler'in Mâverâünnehir bölgesindeki en meşhur hukukçularından biri oldu. Bundan dolayı kendisine “devrin Nu‘mân'ı” denilmiştir. Buhara'da uzun bir ömür geçirdikten sonra 25 Cemâziyelevvel 483 tarihinde vefat etti.² *el-Mebsût*, *Şerh-i Muhtasâr-ı Kudûrî*³, *Kitâbü'z-Zahîre*, *el-Îzâh*, *et-Tecnîs*, *Fetevâyı Hâherzâde* eserleridir.⁴

5- *Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî*⁵

Müellifi, Ahmet b. Hüseyin b. Ebî Avf'dır. (v.500/1106)⁶ Yemen Ulemâsından “Kâdî” lakabıyla meşhurdur. Kâtip Çelebi ve Habeşî'nin *Tabakât-ı Fukahâ-i Yemen* s. 103, *Mesâdiru'l-fihrisi'l-arabî* s. 118'i me'haz göstererek zikrettikleri şerhten Rahmetullah es-Sindî (v. 993/1585) pek çok nakilde bulunmuştur.⁷

6- *Mültemisu'l-İhvân ve Mübteğâ'l-Ahbâb ve'l-Hullân Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi, Ebu'l-Meâlî Abdurrab b. Mansûr b. İsmail el-Gaznevî el-Hanefî'dir. (v. 500'ler)⁸ Kâtip Çelebi'nin iki cilt olarak haber verdiği eser⁹ Murat Molla 909

¹ Maveraünnehr bölgesinde tanınmış bazı âlimlerin kızkardeşlerinin oğlu olan bazı âlimler için kullanılmıştır. Özel, a.g.e., s. 42.

² Koca, Ferhat, “*Hâherzâde*”, *DİA*, XV/135.

³ *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* (Brockelmann, I/183; Sezgin, I/452) *Fevâidü'l-Kudûrî* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 421), *Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 847) ve *Hallü Müşkilâti'l-Kudûrî* (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 92) gibi adlarla da anılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki *Müşkilâtü Kudûrî* de (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 501) bu eserin muhtasarı mahiyetindedir. Öte yandan aynı kütüphanenin Nâfiz Paşa bölümünde bulunan (nr. 274) *Fevâidü'l-Kudûrî*'nin üzerinde müellif olarak yine Hâherzâde lakabıyla tanınan Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî'nin (v. 651/1253) adı yazılı ise de yapılan incelemede bu eserin de Ebû Bekir Hâherzâde'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Koca, Ferhat, “*Hâherzâde*”, *DİA*, XV/135; Bekdaş, a.g.e., s. I/368.

⁴ Leknevî, a.g.e., s. 163; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. 1223; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/76.

⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Habeşî, a.g.e., s. III/1891;

⁶ Bekdaş, vefâtının 597 tarihinden evvel olduğunu söyler. Bekdaş, a.g.e., s. I/388.

⁷ .ذکره كاتب جليلي في كشف الظنون ١٦٣٤/٢، وقال: «ذکره علي القاري في «طبقاته»، وقال: هو الشرح المعروف عند الحنفية بـ«القاضي».

Bekdaş, a.g.e., s. I/389.

⁸ Kuraşî, a.g.e., s. II/373 «شرح مختصر القدوري» في مجلدين ; وسماه: «ملتئم الإخوان». كانت وفاته في حدود الخمسمائة شرح القدوري في مجلدين وسماه ملتئم 37 ; Ibn Kutluboğâ, a.g.e., s. 37 «ملتئم الإخوان». Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/115.

⁹ Eserin mukaddimesi şu şekildedir. قال في مقدمته: إني لما وفقني الله تعالى بفضلته ورحمته ومنه ورأفته أن لخصت شرح مختصر الشيخ .Bekdaş, a.g.e., s. I/373. قال في مقدمته: إني لما وفقني الله تعالى بفضلته ورحمته ورضى عنهما وعن جميع أئمة الهدى

numarada kayıtlı olan nüshadır. *el-Fihrisü'ş-Şâmil* ve Habeşî'de Gaznevî'ye nisbet edilen Yeni Cami 466 ve Fatih 1775 numarada ki nüshalar İsbîcâbî'nin *Zâdü'l-Fukâha* adlı şerhidir.¹ Bekdaş, Müellifin kendi ifadesine dayanarak eserin ismini bu şekilde verirken,² Habeşî, şerhin ismini *Mültemisu'l-İhvân fi şerhi Muhtasari'l-Kudûri*,³ Kuraşî ve İbn Kutluboğa *Mültemisu'l-İhvân*, Ömer Kehhâle ise *Mültemisu'l-İhvân fi Furûi'l-Fıkhi'l-Hanefî*⁴ olarak vermektedir.

7- *Hall-ü Müşkilâti Muhtasari'l-Kudûri*⁵

Müellifi, Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. el-Muhtâr er-Râzî'dir. (v. 500/1106)⁶ Kitabın mukaddimesinde,⁷ *Hediyetü'l-ârifîn*⁸ ve *Tâcü't-terâcim*'de⁹ bu şekilde verilen müellifin adını Kâtip Çelebi'nin Ahmed b. el-Muzaffer er-Râzî Şemsü'l-eimme el-Kerderî (v. 642/1244) olarak kaydetmesi¹⁰ hatadır.

8- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*¹¹

Müellifi, Ebû'l-Kâsım Mahmud İbn Ömer ez-Zemahşerî el-Harizmîdir (v. 538/1143). Dilci, edebiyatçı, kelâmcı¹² ve müfessirdir. "Cârullah Zemahşerî" ve "Fahr-ı Harizm"¹³ ünvanlarıdır. Ayağının biri olmayan¹ ve hiç evlenmeyen²

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1891.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/374. وسميت هذا الكتاب من بين سائر الأسماء ملتصق الإخوان ومبتغى الأحياب والخلان.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1891.

⁴ Kuraşî, a.g.e., s. I/299; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 12; Kehhâle, a.g.e., s. V/111.

⁵ Şerhin ismi İstanbul – Cârullah Kütüphanesi 733 numaralı nüshada *Müşkilâti'l-Kudûri*, Laleli 1160 numaralı nüshada *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri* olarak geçmektedir. Bekdaş, a.g.e., s. I/372.

⁶ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 53. «له كتاب «حل مشكلات القدوري»». Habeşî, a.g.e., s. III/1891; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/81; Bekdaş, a.g.e., s. I/369.

⁷ قال أحمد بن محمد بن المظفر بن المختار الرازي أما بعد قد سئلتني من كان مني بمكان من الحبة وكان أعز علي من سائر الأحبة بل كان بمنزلة رأسي من جسدي، وروحي من بدني، أن أشرح له مشكلات كتاب المختصر المنسوب إلى الفقيه أبي الحسن Bekdaş, a.g.e., s. I/370.

⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/81.

⁹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 126.

¹⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

¹¹ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 2/403; Ünlü müfessir'in bu şerhinin bir nüshası, Adana İl Halk Ktp. no 35'te 157 varaklık bir nüshası kayıtlıdır. Bekdaş, a.g.e., s. I/376.

¹² Rahmi Serin Zemahşerî'nin *Altun Kûpeler - Etvâku'z-Zeheb* isimli eserine yaptığı tercümesinin mukaddimesinde Keşşâf Muhaşşilerinden Allâme Ekmelüddîn Bâbertî (v. 786/1384) ve Dede Halife'yi (v. 973/1565) şahid göstererek, İtikadda Mutezile amelde Hanefî olan müellifin hayatının son devresinde Mutezile mezhebini terk ettiğini ve *Etvâku'z-Zeheb* ile *en-Nesâyih el-Kibâr* adlı eserlerini Sünnî itikâda rucû ettikten sonra yazdığını belirtir. Serin, Rahmi, "Altun Kûpeler", Bedir Yayınevi, İstanbul, 2000, s.15.

¹³ Harizm hakkında bilgiye, çalışmanın 2. bölümünde yer verilmiştir.

Zemahşerî'yi köken olarak Fars ve Türk asıllı kabul edenler vardır. Ancak eserlerinin hemen tamamını Arapça yazmıştır. Bakkalî, Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Âmir b. Hasan es-Simsâr, Ebü'l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî ve Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî onun talebeleri arasında zikredilebilir.³ *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî vüçûhi't-Te'vîl, Esâsu'l-Belâğa, A'cebu'l-Ucâb fi Şerhi Lâmiyyeri'l Arab, el-Mufasssal, el-Enmûzec ve Ruûsü'l-Mesâil* önemli eserlerindedir.⁴

9- Şerhu Müşkilâti'l-Kudûri

Müellifi, Nasr bin Muhammed bin Ahmed bin İbrâhîm Ebubekr Alâuddîn es-Semerkindî'dir (v. 552/1157).⁵ Lakabı İmâmü'l-Hüdâ ve Fakîh'dir. Tefsîr, hadîs, kelâm, tasavvuf, ahlâk ve diğer ilimlerde de âlim idi. Kâtip Çelebi, eserin Ebu'l-Leys es-Semerkindî'ye izafe edilmesinin hatalı olduğunu belirtir.⁶ Bekdaş, Zâhiriyye 9183'de kayıtlı 292 varaklık kadîm bir nüshasını haber verir.⁷

10- Şerhu Müşkilâti'l-Kudûri⁸

Müellifi, İmâm Raziyyüddin Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Serahsî'dir (v. 571/1176).⁹ Sâhibü'l-muhîti'l-radvî olarak marûftur.¹⁰ Buhara'da Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz'den öğrenim gören ve bir rivayete göre Alâeddin es-Semerkindî'ye de öğrencilik yapan Serahsî muhtemelen hac görevini ifa ettikten sonra Halep'e gitti. *el-Muhît* adlı eserini 561/1166'da burada tamamladı. Burhâneddin el-Buhârî'nin (v. 616/1219) yazdığı bir başka fıkıh eseri de

¹ Zemahşerî'nin takma bacağını çizmek için uzun elbise tercih ettiği belirtilir. Topallığı ile ilgili soğuktan bacağının donması, yüksek bir yerden veya hayvanından düşmesi, bir kuşun ayağını çocukluğunda koparttığı için anne bedduası alması rivayet edilir. İbn Hallikân'ın naklettiği bir rivayete göre Zemahşerî, insanların farklı bir zanna kapılmaması için ayağının donma yüzünden kesildiğine dair bir belge düzenlemiştir. İbn Hallikân, a.g.e., V/169.

² Ebu Gudde, Abdulfettâh, "*Ulemâ-i Uzzâb ellezîne Âsârû el-ilme ale-z-Zevâc*", Mektebetün'n-Nahda, 1982, s. 70.

³ Öztürk, Mustafa, "*Zemahşerî*", *DİA*, XLIV/237.

⁴ Özel, a.g.e., s. 47-48; Ziriklî, a.g.e., s. VIII/55.

⁵ İbn Kutluboğa, a.g.e., s.79; Leknevî, a.g.e., s. 221.

⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634.

⁷ Bekdaş, a.g.e., s. I/378.

⁸ Habeşî, a.g.e., s. III/1891; *el-Fihrisü's-şâmil*'de bir yazmasından bahsedilmektedir. ۱۹۰

وذكر في «الفهرس الشامل»: أن للكتاب نسخة كتبت سنة ۷۳۱، في متحف كابول ۱۲۸۰ ورقة.

⁹ Ziriklî, a.g.e., s. VII/240.

¹⁰ Bekdaş, a.g.e., s. I/380.

el-Muhît adıyla bilindiğinden iki eseri birbirinden ayırt etmek için birincisine *el-Muhîtü'r-Rad(a)vî* veya *el-Muhîtü's-Serahsî*, ikincisine *el-Muhîtü'l-Burhânî* denmektedir. *Muhtasar* şerhine Serahsî'nin eserleri arasında yer vermeyen Özen, müellifin *Muhît*'ten başka *el-Vasît* ve *el-Vecîz* isimli iki kitabını daha haber verir.¹

11- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî

Müellifi, Ebu'l-Mekârim Abdulkerîm b. Muhammed es-Sabbâğî el-Medîni'dir (v. ?).² Ebu'l-Yüsr el-Pezdevi'nin (v. 493/1100) öğrencisidir. Zâhidî *Müctebâ*'da, bu şerhi överek, birçok kaynakta bulunmayan büyük faydalar içerdiğini söylemiştir.³

12- el-Lübâb Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî⁴

Müellifi, Ebu Sa'd Cemâleddîn el-Mutahhar b. el-Hasen (el-Huseyn) b. Saîd b. Alî b. Bender el-Yezdî'dir (v. 591/1195).⁵ Kâtip Çelebi, eserin iki cilt olduğunu haber vermektedir.⁶ Habeşî'de Tunus Zeytûne Kütüphanesi 571, Murad Molla 903, Konya Yûsuf Ağa 4794, Ezher 1656/2250 nüshalarını haber vermektedir.⁷ Kâtip Çelebi müellifin İmâm-ı Muhammed'in *el-Câmiu's-Sağîr*'ına *et-Tehzîb* adıyla bir şerh yazdığını haber verir. İki cilt halindeki şerhin ferağ kaydı h. 559'dur. Yezdî *el-Lübâb*'ın mukaddimesinde *Muhtasar* meselelerini uzatmadan şerh ettiğini, fazlasını isteyen *et-Tehzîb*'e müracaat etmesini söylemektedir.⁸ Kuraşî vefât tarihini vermediği İmâm Mansûr b. Ebî Bekir b. Mansûr es-Siddikî'nin tercümesinde kendisinin Yezdî'ye ait *el-Lübâb*'ın hâfızı olduğunu söylemektedir.⁹

13- Zâdu'l-Fukahâ¹⁰

¹ Özen, Şükrü, "Serahsî, Radiyyüddin", *DİA*, XXXVI/543.

² Kuraşî, a.g.e., s. IV/249.

³ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 360; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/608; Bekdaş, a.g.e., s. I/368.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1891;

⁵ Kuraşî, a.g.e., s. III/485. «له شرح القدوري سماه: «اللُّبَاب»، رأيتُه في مجلدين». Leknevî, a.g.e., s. 215; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 304.

⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bekdaş, a.g.e., s. I/378.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1891. *el-Fihrisü's-Şâmil* VIII/484'te diğer nüshalarını haber vermektedir.

⁸ Bekdaş, a.g.e., s. I/378.

⁹ Kuraşî, a.g.e., s. III/415.

¹⁰ Millet Ktp., Murad Molla, nr. 904; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1001, Yenicami, nr. 466; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1176, Feyzullah Efendi nr. 795, Atıf Efendi nr.

Müellifi, Şeyhulislâm Muhammed b. Ahmed el-İsbîcâbî, Ebu'l-Meâlî Behâuddîn (v. 591/1195),¹ büyük bir Hanefî fıkıh âlimidir. İsbîcâb, Semerkand yakınlarında bir yerleşim merkezidir. Müellif İsbîcâb'da doğmuş ve orada ilim öğrenmiştir. İsbîcâb, o devirlerde Maverâunnehr şehirleri arasında mühim ilim merkezlerinden biri idi.² Şerhte İsbîcâbî meselelerin çoğunda delillerini değerlendirerek “*Hâzâ hüve'l-esahh, Aleyhi'l-fetvâ, alâ hâzihi'r-rivâyeti i'temed meşâyihunâ, es-sahîhu zâhiru'r-rivâyeti ve es-sahîhu kavlü Ebî Hanîfe*” gibi kayıtlarla fetvâya daha layık olan görüşe işaret etmiştir.³ İbn Kutluboğa eserin faydalı bir şerh olduğunu söyler.⁴ Bekdaş, Damadzâde Murad Molla 904 numarada el-İsbîcâbî'nin şerhi olarak kayıtlı 184 varaklık eserin *Muhtasar*'ın değil *Muhtasaru'l-Kerhî*'nin şerhi olduğunu belirtir.⁵

14- *el-Müste'zeb fi Şerhi'l-Kudûri*⁶

Müellifi, Sâhibü'l-Mesâlik fi'l-Menâsik diye ma'rûf Kirmânî Muhammed b. Mükerrrem b. Şa'bândır (v. 593/1197).⁷ Vefâtının 975'den sonra olduğunu söyleyen Ömer Kehhâle lakabının Ebû Mansûr ve Zeynüddîn olduğunu kaydeder. *el-Müste'zeb*'den başka, *es-Sicillât, el-Huceci's-Şâfiyye ve'd-Delâili'l-Kâfiye fi Süneni's-Sefer* adlı eserleri vardır.⁸

15- *Hulâsatü'd-Delâil fi Tenkîhi'l-Mesâil*⁹

Müellifi, Hüsameddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Mekkî er-Râzî ed-Dımişkî el-Hanefî'dir (v. 598/1201).¹⁰ Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda yazması

898, Habeşî, a.g.e., s. III/1892 . أوله: «الحمد لله رب العالمين، والصلاة على رسوله محمد وعلى آله أجمعين. كان الشيخ أبو الحسن . قال العلامة قاسم بن قطلوبغا في «تاج التراجم»: «شَرَحَ القُدُورِي شرحاً نافعاً وسماه «زاد الفقهاء»». 256. İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 256.

Bekdaş, a.g.e., s. I/378.

¹ Özel, a.g.e., s. 40; Habeşî, vefâtının 630'dan sonra olduğunu söyler.

² İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 155; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/105.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/383.

⁴ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 256. قال العلامة قاسم بن قطلوبغا في «تاج التراجم»: «شَرَحَ القُدُورِي شرحاً نافعاً وسماه «زاد الفقهاء»». 256.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/498.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/388.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/250.

⁸ Kehhâle, a.g.e., s. XII/46.

⁹ Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 74, Erzincan, nr. 45; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8816, Veliyyüddin Efendi, nr. 1175; Tire İlçe Halk Ktp., Diğer Vakıflar, nr. 696. Koca, Ferhat, “*Muhtasar*” *DİA*, XXXI/66; Habeşî, a.g.e., s. III/1891.

¹⁰ Kuraşî, a.g.e., s. I/253.

bulunan bu eser, (Bkz. GAS, 1/453) Suûdi Arabistanda doktora çalışması olarak öğrencilere tahkîk ettirilmiştir.¹ Bu şerh üzerine *İbn Sabîh Ahmed b. Osman et-Türkmânî*² (v. 744/1328) tarafından üç ayrı çalışma yapılmıştır. Bekdaş, muhtelif kişilerce basımı yapılan eserin üzerine en güzel ve sıhhatli çalışmayı Kazan'lı Muhammed Can el-Kerîmî'nin³ yaptığını belirtir. Şerh 1318/1901'de basılmıştır.⁴ Kuraşî, “nefis bir kitap”⁵ dediği eser üzerine⁶ *Şerhu Hülâsati'd-delâil* adıyla şerh ve hadîslerini tahrîc ettiği *et-Turuk ve'l-vesâil ilâ Ma'rifeti Ehâdîsi Hülâsati'd-delâil* adlı eseri yazmıştır.⁷ Kuraşî'nin bu şerhle ilgili yaptığı diğer bir çalışmada *Tehzîbü'l-esmâi'l-vâkıati fi'l-hidâyeti ve'l-hulâsati* adlı eseridir. *Tehzîb* Eymen Sâlih Şa'bân'ın tahkîkiyle 1419/1999'da Beyrut'ta 232 sayfa olarak basılmıştır.⁸ Er-Râzî'nin *Muhtasar* üzerine Tekmileler başlığında aşağıda zikredilecek *Tekmiletü Muhtasari'l-Kudûrî* adlı bir çalışması daha vardır.

16- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁹

Müellifi, Nasr b. Muhammed el-Hatî (الحتلي) es-Semerkandî'dir (v. 600/1203).¹⁰ Hamevî, Hatlan isimli bir bölgenin Karasu isimli köyünde dünyaya geldiğini söylemektedir.¹¹ Kuraşî, müellifinden İmâm-ı Kebîr (Büyük İmâm) diye bahsettiği eserin 600'lü yıllarda yazılmış iki cilt halindeki bir nüshasını gördüğünü söyler.¹² Şerhin evvelinde Ebû Hanîfe'nin menâkibinden bir fasıl bulunur.

¹ Fihrisü Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Suudi Arabistan. [www.kfnl.gov.sa].

² 35. şerhte hakkında malumat verilecektir.

³ Eşref Altaş, Muhammed Can el-Kerîmî'den Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-ayn*'ını yayına hazırlayan olarak haber verir. Tabakât kitaplarında kendisi hakkında bir malûmata rastlanamamıştır. Altaş, Eşref, “*Varlık Kavramının Bedâhetine Delil Getirilebilir mi?*”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, TDV, Sayı: 30 (2013), s. 61.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/391.

⁵ Şerh hakkında benzer medhiyeleri Kâtip Çelebi de kullanır. «وهو شرح مفيد مختصر نافع» Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

⁶ «وضع كتاباً نفيساً على «مختصر القدوري» سماه: «خلاصة الدلائل وتنقيح المسائل»», Kuraşî, a.g.e., s. II/543.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1892; Kuraşî, a.g.e., s. II/543; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 196; Bekdaş, a.g.e., s. I/393; Güney, a.g.e., s. 51.

⁸ Bekdaş, a.g.e., s. I/395.

⁹ Kitabın nüshaları için Habeşî, a.g.e., s. III/1892; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/129; Bekdaş, a.g.e., s. I/402.

¹⁰ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 356.

¹¹ Hamevî, a.g.e., s. II/346.

¹² Kuraşî, a.g.e., s. IV/189; «امام كبير، رأيت له شرحاً لـ«مختصر القدوري» في مجلدين» Bekdaş, a.g.e., s. I/403

17- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*¹

Müellifi, İmâm Zâhiruddin Ebû Yâkup Yûsuf b. Osman b. Fazl b. Muhammed el-Özcendî'dir (el-Erzincânî) (v. 603/1206'dan önce). Doğum yeri olan Özcend, İsfahan'da Fergana'ya yakın bir şehirdir. Müellif şerhin mukaddimesinde bazı dostlarının talebi üzerine rivâyet ve dirâyeti cem ederek vecîz ibâreli müessir bir kitap yazdığını, Kitabın bâb ve fasıllarının sonuna diğer kitaplardan topladığı bilgileri ilave ettiğini belirtir. Haşebî ve Sezgin, Carullah Efendi İstanbul Merkez Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi 731 numarada kayıtlı 603/1206 senesinde yazılmış bir nüshasından bahsetmektedir.²

18- *Hadeku'l-'uyûn*³ *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*

Müellifi, Abdullah b. Huseyn b. Hasan b. Hâmid'dir (v. 600'ler). 100 seneye yakın yaşamıştır.⁴ Şârih eserin başında eseri Sultan Muhammed Ebu'l-Feth için te'lîf ettiğini belirtir.⁵ Bu eserin tek nüshası Süleymaniye Ktp. Laleli 1002'de kayıtlıdır. 172 varaktan oluşmaktadır ve 1075/1664'te istinsâh edilmiştir. Bu eseri Bağdat'ta el-Mustansiriyye'de imamlık yapan Zâhiruddîn Muhammed b. Ömer en-Nûhâbâdî el-Buhârî (v. 668/1270) '*el-Mulahhas fî Muhtasari'l-Kudûri*' ve Ebu Nasr Abdurrahim b. Muhammed el-Mevsilî (v. 671/1273), Atâ Melik el-Cüveynî'nin işaretiyle *Cevâmi 'u'l-kelimi 'ş-şerîfe alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*⁶ ismiyle ihtisâr etmiştir.⁷

19- *en-Nûri fî şerhi Muhtasari'l-Kudûri*⁸

Müellifi, Ebu Ca'fer Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Alî b. Abdilaziz er-Razî'dir (v. 615/1218).⁹ Kitabın ismini *en-Nûri fî Muhtasari'l-Kudûri*

¹ Öyle: «قال الشيخ الإمام الأجل السيد شيخ الإسلام ظهير الدين أبو يعقوب يوسف بن عثمان بن الفضل بن محمد الأوزجندی رحمه الله: إنه سألني أوله: Bekdaş, a.g.e., s. I/401. بعض إخواني شرح «مختصر القدوري»

² Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

³ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/459.

⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634. أوله: الحمد لله على عواطف كرمه إلخ. لعبد الله بن حسين بن حسن بن حامد. ألفه للسلطان محمد أبي الفتح

⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, İbni Mün'a olarak künyesini verdiği müellifin adının Tacuddin Ebu'l-Kâsim Abdurrahim b. Radıyyüddin olarak verir. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/561.

⁷ Kuraşî, a.g.e., s. III/291; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634.

⁸ Habeşî, a.g.e., s. III/1892;

⁹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 251; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/109.

olarak veren Kuraşî şârihin Musul'lu olduğunu ve orada vefat ettiğini söyler.¹ Kâtip Çelebi ise eserin adını *en-Nûrî fî şerhi Muhtasari'l-Kudûrî* olarak kaydetmektedir.² Haşebî ve *el-Fihri'sü's-şâmil*, Carullah Efendi İstanbul Merkez Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi 732, Hekim oğlu Ali Paşa 352, Atıf Efendi 898, Dâru'l-kütübü'l-mısrıyye 364 numarada kayıtlı dört nüshasını haber verir.³

20- *el-Yenâbî' fî Ma'rifeti'l-usûl ve't-Tefârî'*⁴

Müellifi, Reşîdüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ramazan er-Rûmî el-Hanefî el-Halebî'dir⁵ (v. 616/1219).⁶ Halep Halâviyye medresesinde müderris olan el-Halebî, çok sayıda fer'î hüküm içeren bu şerhini 616/1219 yılında tamamlamıştır.⁷ İbn Kutluboğa, şerhin birçok fer'î meseleyi toplayan bir eser olduğunu söyler.⁸ Sezgin nüshalarını (GAS, 1/453-454)⁹ haber verir. Ayrıca Türkiye'deki iki ciltlik bir nüshası İstanbul Müftülüğü Ktp.'de 24-25 numarada kayıtlıdır.

21- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellif Ebû İshâk İbrahim b. Abdülkerim İbn Ebi's-Seâdât el-Mevsilî (v. 628/1230)¹⁰ Şerhi tamamlayamamıştır.¹¹

¹ Kuraşî, a.g.e., s. III/15.

² ذكر الإمام عبد القادر في «الجواهر المضية» 14/3 نقلاً عن «تاريخ إربل» لأبي البركات المستوفي: «أن له: كتاب «النوري في مختصر «القدوري»».

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

⁴ أولها: الحمد لله الذي أوضح السبيل للسالكين، ونور بنوره قلوب الشاكرين، وبعد: قال المذنب أبو عبد الله محمود بن رمضان أصلح الله بالله إلخ.

⁵ Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/405.

⁷ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 260; İbn Kutluboğa ve Kâtip Çelebi tarafından Reşîdüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ramazan er-Rûmî isnâd edilen şerhi İlyas Çelebi bu farklılığa temas ederek Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî ed-Dımaşkî et-Trablusî'nin (v. 769/1367) eserleri arasında saymaktadır. Çelebi, İlyas, “*Bedrüddîn eş-Şiblî*”, *DİA*, XXXIX/125.

⁸ Şerhin tamamlanma tarihini 616 olarak veren Kâtip Çelebi, Habeşî ve Güney'in şârihin ölüm tarihini (v. 769), *el-Fihri'sü's-şâmil*'de 723 olarak verilmesi tahkika muhtaçtır. Daha sahîh olanın Leknevî'nin kaydettiği 616 olması gerekir. Bekdaş, a.g.e., s. I/405.

⁹ قال العلامة قاسم بن قطلوبغا: «شَرَحَ «القدوري» شرحاً جامعاً للكثير من الفروع الفقهية، وسماه: «النبائع في معرفة الأصول والتفاريح».

¹⁰ Bekdaş, a.g.e., s. I/405.

¹¹ Berlin 484, İskenderiye, Ezher 1982. Habeşî, a.g.e., s. III/1892; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/164.

¹² İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 89; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/109. Bekdaş, vefat tarihini 638 olarak verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/405.

¹³ Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

22- *Hallu Müşkilâti Muhtasari'l-Kudûri fi'l furû'*

Müellifi Ahmed b. Muzaffer b. Muhtar er-Râzî el-Kerderî'dir¹ (v. 642/1244).² Carullah Efendi İstanbul Merkez Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi 45 numarada kayıtlı bir nüshası vardır.³

23- *el-Müctebâ Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*

Müellif Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud b. Muhammed ez-Zahidî el-Gazminî (v. 658/1260) ve şerhi çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır. *el-Müctebâ*'nın Türkiye'de ve diğer ülkelerde bolca bulunan yazmalarından tesbît edilebilenler giriş bölümünde verilmiştir.

24- *el-Beyân Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*⁴

Müellifi Muhammed b. Rasûl b. Yunus b. Muhammed el-Mevkûfâtî el-Mûkânî el-Hanefî'dir (v. 664/1265).⁵ Habeşî el-Mevkûfâtî yerine nisbesini el-Mûkânî olarak zikretmektedir.⁶

25- *el-Fevâidü'l-Bedriyye Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*⁷

Müellif Hamîduddîn Ali b. Muhammed b. Ali ed-Darîr er-Râmuşî el-Buhârî (v. 666/1267),⁸ *Kenzu'd-Dekâik* sahibi Neseffî'nin (v. 710/1310) hocaları arasında sayılmıştır.⁹ Sezgin şerhin nüshalarını (GAS, 1/453)'de haber verir.

26- *el-Fevâidü'l-Müştemile ale'l-Muhtasar ve't-Tekmile*¹⁰

¹ Kuraşî, a.g.e., s. I/329; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 53; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/81.

² Habeşî, Müellifin adını Hafızuddin Muhammed b. Muhammed b. Abdissettar el-Kerderî olarak vermektedir. Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1892.

⁴ Kuraşî, a.g.e., s. III/154. «الجواهر المضية» ١٥٤/٣ في ترجمته وقال: «أحد شُرَّاح «مختصر القُدوري»، سماه: «البيان». III/154.

⁵ Kuraşî, a.g.e., s. III/154; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1631; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/128; Kehhâle, a.g.e., s. X/128.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

⁸ İbn Kutluboğa ve Bekdaş vefat tarihini 667 olarak vermektedir. İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 53; Bekdaş, a.g.e., s. I/369.

⁹ Leknevî, a.g.e., s. 102.

¹⁰ Habeşî, a.g.e., s. III/1893; «مختصر القُدوري» و«التكملة»، وزاد فيه ما أغفلاه الخلفاء بين الإمام وصاحبيه منه نسخة جمع فيه فوائد «مختصر القُدوري» و«التكملة»، وزاد فيه ما أغفلاه الخلفاء بين الإمام وصاحبيه منه نسخة من خط مصنفه سنة ٨٥٦، في ١٣٩ ورقة، Bekdaş, a.g.e., s. I/398.

Müellifi Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî'dir (v. 683/1284). Dindar, hayır ve verâ sahibi, melik ve âyâna karşı azametli, fukara ve talebeye karşı mütevazı davranırdı. 19 Muharrem 683/1284 tarihinde Bağdat'ta vefat etti.¹ Şerhte Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının faydaları ile Husâmeddîn er-Râzî'nin *Tekmile*'sini cem edip iki kitapta da temas edilmeyen İmâm-ı A'zam ile talebeleri arasındaki ihtilafları ilave etmiştir.² el-Mevsilî'nin, Hanefî mezhebinde "Mütûn-i Erbaa" olarak kabul edilen dört metinden biri olan, *el-Muhtâr li'l fetvâ* ve *el-Muhtar*'ın yine kendisi tarafından hazırlanmış şerhi olan *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* isimli eserlerinin yanı sıra; *Kitabü'l-müştemil alâ Mesâ'ili'l-Muhtasar* ve *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr li'ş-Şeybânî* isimli eserleri bulunmaktadır.³

27- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁴

Müellifi Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî'dir (v. 691/1292). 629/1232 yılında Mâverâünnehir şehirlerinden Hucend'de doğdu. Aynı yerde öğrenim gördükten sonra Hârizm'e giderek orada ilimle meşgul oldu ve ardından Bağdat'a geçti. Hayatından bahseden kaynaklar onun gerçekten de bu vasıfta bir âlim, fikhın hem usulünü hem de fûrûunu çok iyi bilen bir fakih, aynı zamanda ibadet ve zühd ehli bir kişi olduğunda ittifak etmişlerdir.⁵

28- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁶

Müellifi Şemsüddin et-Tatârî'dir (v. ?). Habeşî, Los Angeles Kütüphanesi AI86 numarada kayıtlı bir nüshasını haber verir.

29- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁷

¹ Yaylalı, Davut, "Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd", *DİA*, XXIX/487.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/398.

³ Leknevî, a.g.e., s. 106; Ziriklî, a.g.e., s. IV/279; Özel, a.g.e., s. 69.

⁴ Sezgin Atıf Efendi 906'daki bir nüshasını (GAS, I/453) haber vermektedir. منه نسخة في عاطف أفندي. Habeşî, a.g.e., s. III/1892. في ٢١٦ ورقة، كتبت سنة ٧٢٣.

⁵ Rıdvanoğlu, Mahmud, "Habbâzî", *DİA*, XIV/342; Kuraşî, a.g.e., s. I/238.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

⁷ أوله: «... وبعد: فإن العبد الفقير إلى ربه الغني الكبير أبا عبد الرحمن عمر بن داتشمند، عامله ربه ووالديه بلطفه الخطير، يقول: إن كتاب القدوري Bekdaş, قد تباهج به الطالبون، وتفاجر به الراغبون، حتى صار عمدة بينهم، وفخرة في مجالسهم، فلم يزالوا مشتغلين به في كل زمان». ا.g.e., s. I/347.

Müellifi Ebû Abdurrahman Ömer b. Abdurrahman Danişmend'dir (v. 800'den sonra).¹ Habeşî, Âşır Efendi Kütüphanesi 76 numarada kayıtlı bir nüshasını haber verir. Bekdaş, bu nüshanın 195 varaklık *Sücûdü's-sehv* bahsinde nihayet bulan eksik bir nüsha olduğunu söyler.²

30- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*³

Müellifi İbnu'l-Muhaddis Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrahim b. Abdurrazzak b. Halef er-Ras'anî'dir (v. 695/1295).⁴ er-Ras'anî, Suriye'deki Kamışlı şehrine yakın *Ra'sü'l-'ayn* beldesine nisbettir. Habeşî'nin ayrı saydığı Ebu İshak er-Ras'anî'nin (v. 695/1295)⁵ aynı kişi ya da kardeşi olması muhtemeldir.⁶ Bekdaş, şerhi tamamlayamadan Şam'da vefat ettiğini söyler.⁷

31- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*⁸

Müellifi Muvaffaküddin Yusûf İmâmü'l-Hânkâh es-Sümeysâtiyye el-Halhâlî'dir (إمام الخانقاه السُّميساطية الخَلخالي) (v. 709/1309).⁹ Halhâl, Tebriz yakınlarında bir belde adıdır. Kuraşî¹⁰ ve İbn Kutluboğa'nın eserden haber vermelerine rağmen, müellif hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

32- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*¹¹

Müellifi Ahmed b. Ali es-Sayyâğî el-Medîni el-Hanefî (v. ?) hakkında bir bilgiye rastlanamamıştır.

33- *Şerhu'l-Kudûri*

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/347.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

⁴ Kuraşî, a.g.e., s. I/91.

⁵ Ebu İshak er-Ras'anî (v. 695/1295) : *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri* Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrahim b. Abdurrazzak b. Ebî Bekir b. Rızkullah b. Halef er-Ras'anî. Eseri tamamlanamayan şerhlerdendir. Kuraşî, a.g.e., s. I/91-92. في 91/1 في «الجواهر المضية في طبقات الحنفية» قال الإمام عبد القادر القرشي في «الخواهر المضية في طبقات الحنفية» في 91/1 في «وله منظوم ومنثور، وشرح «القدوري»، ولم يتمه».

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

⁷ Bekdaş, a.g.e., s. I/423.

⁸ Kuraşî, a.g.e., s. II/303 له شرح مختصر القدوري ; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. I/31 الخَلخالي كذا رأيتُه مضبوطًا له شرح مختصر القدوري.

⁹ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

¹⁰ Kuraşî, a.g.e., s. IV/194.

¹¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

Müellif Ebu'l-Abbas Ahmet b. İbrahim b. Abdilgînâ b. Ebî İshak es-Serûcî (v. 710/1310) 637'de Harran civarında Serûc'a bağlı Besûne beldesinde dünyaya geldi. Serûcî 22 Rebiülâhir 710 tarihinde Kahire'de vefat etti ve Karâfe Mezarlığı'nda İmam Şâfiî'nin kabri civarında defnedildi.¹ Eserleri, *el-Ğâye, Edebü'l-Kazâ, el-Müntehabü's-Süleymânî, Tuhfetü'l-ashâb ve nüzhetü zevi'l-elbâb, Risâle fî kerâheti ekli lahmi'l-hayl, Nefehâtü'n-nesemât fî vüsûli ihdâi's-sevâb ile'l-embvât, el-Fetâva's-Serûciyye, Menâsikü'l-hac, el-Hüccetü'l-vâziha fî enne'l-besmelete leysset mine'l-fâtiha, er-Red alâ İbn Teymiyye.*²

34- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî

Müellifi, Muhammed b. Abdillâh b. Nasîriddîn en-Nasravî'dir (v. 741/1341'den önce). Kudûrî şârihlerinden biri olduğunu söyleyen Kuraşî, müellifi İmâm-ı Kebîr olarak niteler. Bekdaş, Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi 1058 numarada 741'de yazılmış 379 varaklık, Erzurum Milli kütüphane 15990 numarada 888'de yazılmış 240 varaklık ve 15989 numarada 894'de yazılmış 282 varaklık üç nüshasını haber verir.³

35- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî⁴

Müellif Tacüddin Ahmed b. Osman b. İbrahim b. Mustafa el-Mardînî et-Türkmânî el-Hanefî el-Mısırî⁵ (v. 744/1328)⁶ 25 Zilhicce 681'de Kahire'de doğdu. İbnü't-Türkmânî'nin kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: *Ta'lîka alâ Hulâsati'd-delâil fî Tenkihi'l-mesâil, Şerhu'l-Maksadi'l-celîl fî İlmi'l-Halîl, el-Ebhâsü'l-Celiyye fî Meseleti fî'r-red alâ İbn Teymiyye, Ta'lîka ale'l-Mahsûl* (Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahsûl*'ü üzerine Şehâbeddin el-Karâfi'nin yaptığı şerh ta'likat), *Ta'lîka ale'l-Muhassal li'l-İmâm Fahriddîn er-Râzî, Ahkâmü'r-rimâye (remy) ve's-sebk ve'l-muhallil, Şerhu's-Şemsiyye fî'l-mantık, el-Furûk fî fîrûi'l-Hanefiyye, Ta'lik alâ Şerhi'l-Mukarrib fî'n-nahv li'bni Uşfûr, Şerhu'l-Hidâye li'l-Merginânî, Şerhu Müntehabi (Muhtasari)'l-Bâcî fî usûli'l-fikh, Şerhu'l-Câmii'l-kebîr, Ta'lik alâ Mukaddimetey İbni'l-Hâcib, Şerhu't-Tebşira fî'l-hey'e li'l-Harakî,*

¹ Kuraşî, a.g.e., s. I/53.

² Özel, Ahmet, "Serûcî", *DİA*, XXXVI/573.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/430.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

⁵ Ziriklî, a.g.e., s. I/167.

⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/109.

Ta'lika ale't-Tebyîn Şerhi'l-Müntehab li'l-İtkânî, Ta'lika alâ Şerhi Mukaddimeti'l-Müberred fi'n-nahv, Kitâbü't-Tevbe. Ayrıca ferâiz ilmine dair iki eserinin olduğu bilinmektedir.¹

36- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî²

Müellif Ebu Muhammed İbn Vehban Eminüddin Abdülvehhab b. Ahmed b. Vehban ed-Dımaşkî el-Hanefî (v. 768/1366) 730'dan önce Hama'da doğdu. Hama ve Dımaşk'ta öğrenim gördü.³ İbn Vehbân'ın *Kaydu's-şerâid*⁴ adlı fıkha dair bir manzumesi vardır.⁵

37- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî⁶

Müellifi Sirâcuddîn Ebu Bekr b. Ali b. Musa el-Hâmilî (الهاملی) el-Hanefî ez-Zebdî'dir (v. 769/1367). *el-Cevheratu'n-neyyira* sahibi el-Haddâd el-Abbâdî'nin (v. 800/1397) hocasıdır.⁷ *el-Hidâye*'nin metni olan *Bidâyetü'l-mübeddî*, Ebû Bekir b. Ali el-Hâmilî tarafından *en-Nazmü'l-mensûr (Dürrü'l-mühtedî ve Zührü'l-muktedî)* adıyla manzum hale getirilmiş, Ebû Bekir el-Haddâd da bu manzumeyi *Sirâcü'z-zalâm ve Bedrü't-tamâm* adıyla şerhetmiştir.⁸

38- et-Takrîd

Müellifi Ebü'l-Mehâsin (Ebü's-Senâ) Cemâlüddîn Mahmûd b. Sirâciddîn Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî ed-Dımaşkî'dir (v. 770/1368). Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını *et-Takrîd* adıyla şerh eden müellif, Kudûrî'nin hacimli bir eseri olan *et-Tecrîd*'i de *et-Tefrîd* adıyla ihtisâr etmiştir.⁹ Diğer bir ihtisârı da Zâhidî'nin fıkha dair *Kunyetü'l-*

¹ Günay, H. Mehmet, "İbnü't-Türkmânî, Tâceddin", *DİA*, XXI/235.

² Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

³ Kallek, Cengiz, "el-Hidâye", *DİA*, s. XVII/473.

⁴ Müellifin şöhretine vesile olan fıkha dair bir eserdir. "Râ" kafiyesi olup tavîl bahrinde yazılan eser *el-Hidâye*'nin tertibine göre düzenlenmiştir. Birçok yazma nüshası mevcut olup (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 352/2, vr. 55-84, nr. 1188, 1196; Cârullah Efendi, nr. 892, 30 varak; Âşir Efendi, nr. 122, 31 varak; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1169, vr. 61-87) Muhibbüddin el-Alvânî'nin *el-Manzûmetü'l-Muhibbiyye* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (Kahire 1296). Özel, Ahmet, "İbn Vehbân", *DİA*, XX/443.

⁵ Ziriklî, a.g.e., s. IV/330.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

⁷ Ziriklî, a.g.e., s. II/67; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/235.

⁸ Özel, Ahmet, "İbn Vehbân", *DİA*, XX/443.

⁹ Kuraşî, a.g.e., s. III/435; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 289; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/409.

münye adlı eseri üzerine yaptığı *el-Buğye (Buğyetü'l-kunye)*'dir.¹ Diğer eserleri *el-Ğunye fi'l-fetâvâ*, *el-Müntehab min vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf*, *el-İ'câz fi'l-i'tirâz ale'l-edilleti's-şer'iyye*, *Hulâsatü'n-Nihâye fi fevâidi'l-Hidâye*, *el-Kalâid fi şerhi'l-Akâid*, *el-Mu'temed fi ehâdîsi'l-Müsned*, *Mukaddime (Risâle) fi ref'i'l-yedeyn fi's-salât*,² *Müntehab mine'l-Fetâva'l-kübrâ Müşriku'l-envâr fi müşkili'l-âsâr*, *Tehzîbü Ahkâmi'l-Kur'ân*, *el-Münhî (el-Müntehî) fi Şerhi'l-Muğni li'l-Habbâzî ve ez-Zübde fi şerhi'l-Umde*'dir.³

39- *el-Cevher fi Şerhi'l Muhtasar*⁴

Müellifi Ali Nureddîn el-Ensârî'dir (v. ?). Habeşî Eserin İstanbul Millet Kütüphanesi 2379 numaralı bir nüshasından bahsetmektedir.

40- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*⁵

Müellifi İlyas b. Ali'dir (v. 773/1371).⁶ Hacı Selim Ağa (Hüdâî Efendi) 773 numarada 788'de yazılan 185 varaklık bir nüshası mevcuttur.

41- *es-Sirâcu'l-Vehhâcu'l-Muvaddih li Külli Tâlibin Muhtâc*⁷

Müellifi Radyüddîn Ebu bekr b. Ali b. Muhammed el-Haddâdî el-Abbâdî el-Yemenî el-Hanefî ez-Zebîdî'dir (v. 800/1397).⁸ Birgivi'nin *Sirâc*'ı muteber olmayan zayıf kitaplardan saydığını söyleyen Kâtip Çelebi'nin⁹ naklini te'yîd edecek başka bir görüş veya bilgiye ulaşamadık.¹⁰ Müellifin *Muhtasar* üzerine iki ayrı şerh çalışmasından birincisidir. Kâtip Çelebi, Ahmed b. Muhammed b. İkbâl'in *es-*

¹ (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1415; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1037). Yaşaroğlu, Kâmil, "*Konevî, Cemâleddin*", *DİA*, s. XXVI/164.

² (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1606; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1186; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1344). Rükû tekbiri sırasında el kaldırmanın namazı bozacağı ve bu sebeple Şâfîî bir imama Hanefiler'in uyamayacağını ileri süren çağdaş Hanefî âlimi İtkânî'ye reddiyedir. İtkânî'yi bu görüşünden dolayı tenkit eden Leknevî, Konevî'nin risâlesinden övgüyle söz eder. Yaşaroğlu, a.g.e., s. XXVI/164; Leknevî, a.g.e., s. 50, 207.

³ Yaşaroğlu, a.g.e., s. XXVI/164.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

⁵ Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/432.

⁷ «... هذا كتاب ألفته شرحاً لمختصر القدوري، موضحاً لمشكلاته، ومبيناً لمعضلاته، متوسطاً بين الإقلال والإكثار، معتدلاً بين الإسهاب والاختصار، جمعه بالفاظ وجيزة، ومعانٍ مفيدة، سهل المأخذ والمقاده، قريب المعنى والاستفادة، أوضحته لكل طالب محتاج، ومميته: «السراج والاختصار، جمعه بالفاظ وجيزة، ومعانٍ مفيدة، سهل المأخذ والمقاده، قريب المعنى والاستفادة، أوضحته لكل طالب محتاج، ومميته: «السراج» Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

⁸ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 142; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/236.

⁹ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1631.

¹⁰ Bekdaş, a.g.e., s. I/437.

Sirâc'¹ *el-Bahru 'z-zâhir* البحر الزاخر في تجريد السراج الوهاج adıyla tecrîd ettiğini söyler.² Habeşî, *el-Bahru 'z-zâhir* sahibini 10. Asır fukahasında Abdülalim b. İkbâl el-Kurtubî el-Yemenî olarak vermektedir.³

42- *el-Cevheratu 'n-Neyyira*⁴

Yazmaları⁵ sekiz cilde ulaşan *es-Sirâcu 'l-vehhâc*'ın Haddâdî tarafından ihtisârıdır.⁶ Haddâdî'nin bu iki eserinden başka hocalarından Hâmîlî'nin fıkha dair *Dürri 'l-Mühtedî ve Zührü 'l-Muktedî* adlı manzumesinin şerhi *Sirâcü 'z-Zalâm ve Bedrü 't-Tamâm*, Necmeddin en-Neseî'nin hilaf konusundaki *Manzûmetü 'n-Neseîyye*'sine şerh olarak yazdığı *en-Nürü 'l-Müstenîr*, Şevkânî'nin kendi çağında *Tefsîrü 'l-Haddâd* diye meşhur olduğunu söylediği *Keşfü 't-Tenzil Tahkiki 'l-Mebahis ve 't-Te 'vîl* adlı Kur'ân-ı Kerîm tefsiri, *Şerhu Kitabi 'n-Nataküt*, İsmail b. İbrahim er-Rabâî'nin kasidesine şerh olarak kaleme aldığı *Şerhu Kaydi 'l-Evâbid fi 'l-Luğa*, Fıkha dair *Kaydü 'l-Evâbid* adlı eserin şerhi olan *er-Rahîku 'l-Mahtûm* gibi önemli eserleri vardır.⁷

43- *Şerhu Muhtasari 'l-Kudûri*⁸

Müellifi İbrahim b. Abdurrazzak er-Rüstüġfenî⁹ ed-Dımaşkî'dir (v. 807/1404). Kuraşî'nin bildirdiğine göre Rüstüġfen Semerkand köylerinden biridir.¹⁰

44- *Şerhu Muhtasari 'l-Kudûri*¹¹

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1894; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

² Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

⁴ Öle: «... وبعد: فهذا شرح لـ«مختصر القدوري»، جمعه بألفاظ مختصرة، وعبارات ظاهرة، تشمل على كثير من المعاني والمذاكر، أوضحته لذوي الأفهام القاصرة والهمم المتقاصرة، وسميته: «الجوهرة النيرة»، واستعنت في ذلك بمن له الحمد في الأولى والآخرة، سبحانه هو أهل التقوى وأهل المغفرة». Habeşî, a.g.e., s. III/1894.

⁵ Habeşî, a.g.e., s. III/1894; *Hediyetü 'l-ârifin*'de eserin adı *el-Cevheru 'l-münîr* olarak geçmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/236.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1894; Eserin genellikle iki cilt halinde çok sayıda baskısı yapılmıştır. [İstanbul 1898, 1301, 1306, 1310, 1314, 1316 (Hâmişinde Meydâni'nin *Lübâb*'ıyla), 1321-23, Kahire 1322, Delhi 1327, Lahor 1328]

⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1367; Brockelmann, a.g.e., II/241.

⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/19.

⁹ Rüstüġfenî nisbetini Rüstüġfenî şeklinde yazarlar varsa da Kureşî, Rüstüġfenî şeklinde okunduğunu kaydetmektedir. Kuraşî, a.g.e., s. II/310.

¹⁰ Kuraşî, a.g.e., s. II/310.

¹¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1894-1895.

Müellifi Hâfizzüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yûsuf el-Büraykanî el-Kerderî el-Harizmî el-Bezzâzî'dir (v. 827/1424). Şârih meşhur *el-Fetavâ'l-Bezzâziyye*'nin¹ sahibidir.² Hârizm köylerinden Kerder asıllıdır. Zâhidî gibi bir müddet Anadolu'da ikâmet etti. Anadolu'da bulunduğu sıralarda Molla Şemseddin Fenârî ile müzakere ve tartışmaları olmuştur. Kaynaklarda Bezzâzî'nin genellikle fûrûda, Molla Fenârî'nin ise usulde üstün olduğu belirtilmektedir. Bezzâzî'nin Timurlenk'in küfrüne fetva verdiği bilinmektedir. Hac maksadıyla gittiği Mekke'de vefat etmiştir.³

45- *Câmiu'l-Mudmarât ve'l-Müşkilât*⁴

Müellifi Yûsuf b. Ömer b. Yûsuf es-Sûfî el-Bezzâr el-Kâdûrî'dir (Nebîre-i (Nübeyra) Şeyh Ömer) (v. 832/1429).⁵ Bu şerhe⁶ Muhammed Şâh b. Muhammed el-Fenârî (v. 839/1435) *Hâşiye alâ şerhi'l-Kudûrî*⁷ adıyla bir hâşiye yazmıştır.⁸ Leknevî, *Muhtasar*'ın mütâleasından *Müctebâ* ve *Mudmarât* ile menfaatlendiğini söyler.⁹ Bu şerhin başında fıkıh ilminin fazileti, fıkıh âlimleri, fetva vermenin şartları, fetvanın âdâbı, icihad ve taklid gibi konulara dair bir bölüm bulunmaktadır.¹⁰ *el-Fihrisü's-şâmil*'de sayılan 23 nüshanın en eskisi Hicrî 9. asırda yazılan Topkapı Sarayı (3517) A.968 numarada kayıtlı olmaktadır.¹¹

46- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi Muhammed b. Abdillâh'dir (v. 843/1439'dan önce). Bekdaş ve *el-Fihrisü's-şâmil* tek nüshasının Isparta-Halil Hamid Paşa 1590 numarada kayıtlı 843'de yazılmış 199 varaklık nüsha olduğu belirtilir.

¹ *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* hakkında bkz. Özel, Ahmet, "el-Bezzâzî", *DİA*, VI/114.

² Leknevî, a.g.e., s. 57; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1633; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/185.

³ Özel, Ahmet, "el-Bezzâzî", *DİA*, VI/114.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1895. Sezgin GAS, I/454'de nüshalarını vermektedir.

⁵ Leknevî, a.g.e., s. 230.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1895. أوله الحمد لله الذي جعل علم الهدى أهدى علم الإسلام إلخ.

⁷ Hâşebî eserin ismini *Hâşiye alâ Câmiu'l- mudmarât* olarak vermektedir.

⁸ Bu eserin bilinen tek nüshası müellif hattı olan Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 186 numarada kayıtlı nüshadır. Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

⁹ «وقد طالعت مختصره -أي مختصر القُدوري- وانتفعت به، مع شرحه للزاهد المسمى بـ«المجتبى»، وشرحه للصوفي يوسف بن عمر المسمى بـ«جامع المضمرات» Leknevî, a.g.e., s. 30.

¹⁰ Koca, Ferhat "Muhtasar" *DİA*, XXXI/66.

¹¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/448. مقدمته: الحمد لله الذي جعل علم الهدى أهدى علم الإسلام والعمل به معلم التقى وأبقى دليل...

47- *et-Tercîh ve't-tashîh alel-Kudûrî*¹

Müellif İbn Kutluboğa'nın (v. 879/1474) tam adı Kasım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî el-Mısırî'dir. Kasım b. Kutluboğa el-Hanefî'nin velûd bir müellif olmasının yanı sıra cedel ve münazaraya yatkınlığı, ülfet ve ünsiyet kabiliyeti, üstün mizacı ve kaleminden daha güçlü olan hitabeti sayesinde devrinin ulemasıyla tartışmaktan çekinmemiştir.² *Muhtasar*'a yaptığı şerhe Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Bîrî (Pîrîzâde İbrâhim) el-Hanefî 'Müftî Mekke''nin³ (v. 1099/1687) *Şerhu Tashîhi'l-Kudûrî*⁴ adıyla bir çalışması vardır.⁵ Şerh Suudi Arabistan'da araştırmacı Şevket Karasniç tarafından yüksek lisans çalışması olarak tahkîk edilmiştir (1417/1996).⁶ *Garîbü'l-Ehâdis* isimli çalışması yukarda geçtiği üzere Akta'nın şerhindeki hadîsler üzerinedir. *el-Fihrisü's-ş-şâmil*'de sayılan 22 nüshanın en eskisi şârihin (İbn Kutluboğa) yazdığı Hicrî 868 asırda yazılan Dublin-Chester Beatty kütüphanesi 5040 numarada kayıtlı 105 varak olandır. Halil el-Mis ve Ziya Yunus tarafından tahkîk edilen *et-Tercîh ve't-tashîh* 2002'de Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye tarafından basılmıştır.

48- *el-Ukûdü'l-Mufassale fi'l-Cem'i Beyne'l-Kudûrî ve't-Tekmîle*⁷

Müellifi Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Ali b. Muhammed el-Abbâsî'dir⁸ (v. 890/1485).⁹ Şârih eserin mukaddimesinde *Tekmîle* ile muradının Husâmmeddîn er-Râzî'nin *Tekmîle*'si olduğunu haber verir.¹⁰ Çavuşoğlu, eserin *el-Muhtasar* ve *et-Tekmîle* üzerine yapılmış ziyâdât türü çalışmalardan olduğunu belirtir.¹¹

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

² Keskiner, Osman, "*İbn Kutluboğa el-Hanefî ve Kitabu Takribi'l-Garib Adlı Eseri*", Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II (2002), Sayı: 4 s. 39-45.

³ Özcan, Tahsin, "*Pîrîzâde İbrâhim*", *DİA*, XXXIV/287.

⁴ Pîrîzâde İbrâhim'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri için bkz. Özcan, a.g.e., XXXIV/287.

⁵ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

⁶ Güney, a.g.e., s. 56.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

⁸ Ziriklî, a.g.e., s. I/231.

⁹ Bekdaş, vefatının 898'den sonra olduğunu söyler. Bekdaş, a.g.e., s. I/399. Habeşî ve Ziriklî'nin Medine-i Münevvere Arif Hikmet 190 numarada haber verdikleri nüshanın, Bekdaş Arif Hikmet 214/254 ve 1280 muhafaza rakamı ile bulunduğunu haber vermektedir. Bekdaş, a.g.e., s. I/399.

¹⁰ Mukaddimesi الحمد لله الذي منح بفيض الفضل من شاء من العباد ووفقه لطرق الهداية والرشاد... Bekdaş, a.g.e., s. I/399.

¹¹ Çavuşoğlu, Ali Hakan, "*Zeyil*", *DİA*, s. XLIV/349.

49- *eş-Şâmil Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*¹

Müellifi Şemsüddin Ebu'l-Latîf Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hüseynî el-Hatîb el-Mısrî'dir (v. 919/1513). İbn Şebâne diye meşhur olan müellif İbn Kutluboğa'nın talebelerindendir. İbn Tûlûn şerhi *Mütatü'l-ehân mine't-temettui bi'l-ikrân beyne Terâcimi's-şüyûhi ve'l-Ekrân* adıyla tercüme etmiştir.²

50- *el-Mühimmu'd-Darûri*³

Müellifi Kâdî Abdurrahîm b. Ali el-Âmidî'dir⁴ (v. 926/1520). Bekdaş, Sezgin'in Lâleli nüshasındaki yanlış bir kayıttan eserini Yavuz Sultan Selîm'e (v. 926/1520) ithâf ettiğini söylese de doğrusunun şerhin Kanûnî'ye sunulduğunu belirtir.⁵ Habeşî ve Sezgin şerhin nüshalarını (GAS, 1/453) Cârullah Efendi 828, Lâleli 1016 olarak verir.⁶

51- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*⁷

Müellifi Muhammed b. Muhammed b. Hasan'dır (v. 926/1520'den sonra).

52- *Şerhu'l-Kudûri*⁸

Müellifi Muhammed Şâh İbnü'l-Mevlâ b. Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Hasan er-Rûmî'dir (v. 939/1533). İbnü'l-Hâc diye meşhurdur. Bekdaş, müderris olduğunu söylediği şârihin birçok eserin müellifi olduğunu söyler.⁹

53- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*¹⁰

Müellifi Nâsirüddin el-Hasan (el-Hüseynî) el-Bestî el-Kîlânî el-Hanefî'dir¹ (v. 940/1534'den sonra).² Bağdatlı İsmail Paşa, Kurtuba'da yaşadığını söylediği müellifin *en-Nusûs fî Şerhi'l-fusûs* isimli bir eserinden bahseder.³

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/458.

³ أوله: فيقول الفقير إلى الله الغني عبد الرحيم الأميديّ ابن علي، أحسن الله إليه وإلى والديه، وأدام نعمه عليهما وعليه: إن كتاب الشيخ الإمام العالم العلامة، Bekdaş, a.g.e., s. I/471.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/471; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/562.

⁶ *el-Fihristü's-şâmil*'de sayılan 4 nüshanın en eskisi Hicrî 971 asırda yazılan Cârullah Efendi kütüphanesi 730 numaralı nüshadır.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁹ Bekdaş, a.g.e., s. I/458.

¹⁰ Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

54- Şerhu Muhtasari'l-Kudûri⁴

Müellifi İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî'dir (v. 956/1549). *Mülteka'l-ebhur*,⁵ *Ğunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî (Haleb-i kebîr)*,⁶ *Muhtasaru Ğunyetü'l-mütemellî (Haleb-i saĝîr)*⁷ kitapları meşhurdur. Osmanlı âlîmi ve fakihidir. Halep'te doğdu. Halebî'nin diĝer eserleri, *Nimetü'z-zerîa fî nusreti'ş-şerîa*, *er-Rahs* ve *'l-vaks li-müstehilli'r-raks*,⁸ *el-Kıyâm inde zikri vilâdeti Resûlillâh*,⁹ *Risâle fî'r-red alâ men itekade İslâme Âzer*,¹⁰ *Şerhu'l-ebiyât*,¹ *el-Hilyetü'ş-şerîfe*,²

¹ İbn Kutluboĝa, a.g.e., s. 275.

² Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/488.

³ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/488.

⁴ Habeşi, a.g.e., s. III/1896; *el-Fihrisü'ş-şâmil*'de 9 nüshası sayılır.

⁵ “*Mülteka'l-ebhur*, Kudûri'nin *el-Muhtasar*'ı ile *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâik* ve *el-Vikâye* gibi Hanefî fikhînin meşhur metinlerine dayanan kitap Halebî'nin en tanınmış eseridir. 17.000'den fazla fikhî meseleyi ihtiva eden *Mülteka'l-ebhur* Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, aynı zamanda kadıların ve müftülerin başvuru kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-hükkâm*'ı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyyatı niteliğini taşıyan eser birçok defa basılmış olup (meselâ İstanbul 1252, 1258, 1264, 1288; Bulak 1263; Bombay 1278) üzerine elliden fazla şerh yazılmıştır. I. M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman* (Paris 1787-1820) adlı eserinde Osmanlı hukuk düzeniyle ilgili açıklamaları bu kitaba dayandırmıştır.” Has, Şükrü Selim, *İbrahim el-Halebî, DİA*, XV/231.

⁶ Sedîdüddin Kâşgari'nin (v. 705/1305) *Münyetü'l-musallî* adlı eserinin şerhi olan ve birçok defa basılan eser (Leknev 1222, 1323; İstanbul 1253, 1256, 1295, 1300, 1325; Lahor 1310, 1314) *Halebî kebîr* diye tanınır. Has, Şükrü Selim, *İbrahim el-Halebî, DİA*, XV/231.

⁷ “*Halebî saĝîr* adıyla bilinir. Birçok baskısı gerçekleştirilen eserin (İstanbul 1242, 1268, 1286, 1312, 1316, 1317; Lahor 1889) Güzelhisârî tarafından *Hilyetü'n-nâcî* adıyla yapılan hâşiyesi defalarca basılmıştır. Kitap İbrâhim Babadâĝî (Kazan 1860) ve Hasan Ege (İstanbul 1970) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.” Has, a.g.e., *DİA*, XV/231.

⁸ “(Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 245/7, Tekelioĝlu, nr. 900/3, vr. 30-38; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 429, vr. 65-72). Süflerin semâ ve raksı (devran) meşgul olup bunları dinden kabul etmelerine karşı yazılmış bir risâledir. Halebî'ye göre semâ ve raks gerçek tasavvufta yeri olmayan çirkin şeylerdir. Bunları dinden sayanlar Allah'a iftira etmektedirler. Daha önceki âlimlerin görüşlerine de yer veren müellif raksın haram kılındığı hususunda icmâ bulunduğunu, bunu helâl kabul edenin küfre düşeceğini, aynı şekilde semân da haram olduğunu ileri sürer. Yüksek sesle zikir yapılmasına da karşı çıkan Halebî bazı Hanbelîler'in bunu mekruh, Hanefîler'in ise haram saydığını naklederek kendisi bunu bid'at-ı seyyieye örnek gösterir.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

⁹ “(Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4474, 3 varak). Mevlid merasiminin bid'at olup olmadığına temas etmeyen müellif, mevlid sırasında Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili bölüm okunduğunda ayaĝa kalkılmasına karşı çıkarak bunun bir tâzim olduğunu, Allah'tan başkasına tâzimin ise secde, rükû ve kıyam şekillerinde yapılması durumunda bunların sırasıyla haram, tahrîmen mekruh ve tenzîhen mekruh olacağını söyler.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

¹⁰ “(Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 245/6). Hz. İbrâhim'in babası Âzer'in, daha sonra da Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in iman üzere ölüp ölmedikleri konusundadır. Halebî, bazı

Nazmü sîreti'n-nebî ve şerhuh,³ *Tesfîhü'l-Ğabî fî tenzîhi (tebrieti) İbn Arabî, Risâle fî hakkı ebevey nebiyyinâ aleyhi's-selâm, Muhtasarü'l-Cevâhiri'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye, Muhtasaru Fetâvâyı TatarHâniyye (el-Müntehab mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye, el-Fevâidü'l-müntehabe mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye), Risâletü'l-himmesa, Risâle fî'l-mesh, Kitâbü Fusûli'l-erbaîn, Şerhu'l-kasîde, Talikât ale'l-Hidâye, Talikât ale'l-Islâh ve'l-îzâh*'dır.⁴

55- Şerhu Dibâceti'l-Kudûrî⁵

Müellifi Muhammed b. Abdullah el-İlbesânî'dir⁶ (الإلبصاني) (v. 974/1568). Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. *el-Fihrisü'ş-şâmil'* de nesih hatla yazılmış bir nüshasının Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi 97'de kayıtlı olduğunu belirtir.⁷

56- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî

Müellifi Şeyhulislam Bostanzâde Muhammed b. Mustafa er-Rûmî'dir (v. 1006/1598). *İhyâü ulûmi'd-dîn'i Yenâbiu'l-yakîn fî İhyâi ulûmi'd-dîn* adıyla tercüme etmiş (Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih, nr. 2574), *Mülteka'l-ebhur'u* da

âyet ve hadislere dayanarak bunların iman üzere ölmediklerini belirtir.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

¹ “(Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 109/8). Şairi bilinmeyen üç beyte yazdığı bu şerhte tasavvufa karşı orta bir yol takip eden Halebî, şeriat ve hakikatin birbirine mezc edilerek ılımlı bir yol tutulması gerektiğini, hakikatsiz şeriatın faydasız, şeriatsız hakikatin ise değersiz ve boş olduğunu söyler.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

² “(Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1543/5; Pertev Paşa, nr. 603). Peygamber'imizin şemâline, faziletlerine ve davranışlarına dairdir.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

³ “(Kahire Müzesi, nr. B 22.242). Resûl-i Ekrem'in hayatını anlatan altmış üç beyitten ve bunların şerhinden ibaret olup Halebî'nin şiir kabiliyetini göstermesi bakımından önemlidir.” Has, a.g.e., *DİA*, s. XV/231-232.

⁴ İbrâhim b. Mûsâ el-Halebî'nin *Dürretü'l-muvahhidîn ve dirretü'l-mülhidîn* (Köprülü Ktp., nr. 720) adlı eseri Brockelmann tarafından yanlışlıkla İbrâhim el-Halebî'ye (*GAL*, II, 571), *Halebî sağîr* ve *Halebî kebîr* de İbrâhim b. Mustafa el-Halebî'ye (*GAL Suppl.*, II, 428) nisbet edilmiştir. Has, a.g.e., s. *DİA*, XV/231-232.

⁵ أوله: وبعد فيقول العبد الفقير إلى رحمة الله الغني محمد بن عبد الله الإلبصاني، بيض الله عزه أحواله، وأورق أغصان أماله: لما رأيت ديباجة القادوري، Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1896; Bekdaş, a.g.e., s. I/468.

şerhetmiştir.¹ Karabulut, *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*'nin tek nüshasının İzmir Milli Kütüphane 1577 numarada kayıtlı 138 varaklık nüsha olduğunu söyler.²

57- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*³

Müellifi Şihâbuddin Ahmed es-Semerkindî'dir (v. ?). Kâtip Çelebi'nin haber verdiği şerhin müellifi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.⁴

58- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî'dir (v. 1067'den önce).⁵ Kâtip Çelebi'nin haber verdiği şerhin müellifi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.⁶

59- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasen b. Muhammed Ebî Avf'dır (1014'ten önce).

60- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁷

Müellifi *Usûlü'l-hikem* adlı eseriyle tanınan Osmanlı âlimi Hasan b. Turhan b. Dâvud b. Yakub el-Akhisârî el-Kâfî el-Bosnevî'dir (v. 1025).⁸ Arapça olarak yazdığı *Usûlü'l-hikem* adlı eserini Eğri Kalesi'nin fethi ve Haçova zaferinden sonra bazı devlet ve ordu ricâline sundu.⁹ Kâtip Çelebi, Hasan Kâfî'nin 15 Şâban 1025 tarihinde vefat ettiğini söyler.¹⁰ Eserleri, Hasan Kâfî Arapça olarak dil, mantık, kelâm, fıkıh, biyografi ve siyaset alanlarında on sekiz eser kaleme almıştır. Fıkıhla ilgili olanları *Semtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*,¹¹ *Şerhu Semti'l-vüsûl ilâ ilmi'l-*

¹ İpşirli, Mehmet, “*Bostanzâde Mehmed Efendi*”, *DİA*, VI/311.

² Karabulut, Ali Rıza, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El yazması Eserler Ansiklopedisi*, Mektebe Yayınları, Kayseri 2005, I-III, s. III/1395.

³ أوله: الحمد لله الذي جعل الفقه في الدين حياً متيناً بين عباده الخ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1633.

⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1633-1634.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/473; Ziriklî, a.g.e., s. V/49.

⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1634.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/291; Habeşî, a.g.e., s. III/1896-1897.

⁸ Ziriklî, a.g.e., s. II/194.

⁹ Aruçi, Muhammed, “*Hasan Kâfî Akhisârî*”, *DİA*, s. XVI/327.

¹⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. I/380.

¹¹ “Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair *Menârü'l-envâr* adlı eserinin muhtasarı olup Beyazıt Devlet (Bayezid, nr. 1851/1) ve İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 5317) kütüphanelerinde birer nüshası mevcuttur (diğer nüshaları için bk. Sabanovic, s. 181).” Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

usûl,¹ *Hadîkatü's-silât fî şerhi Muhtasari's-salât*,² *Risâle fî hâşiyeti Kitâbi'd-Davâ li-Sadrüşşerîa*,³ *Seyfü'l-kudât fî't-tazîr*,⁴ Hasan Kâfi'nin, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yazdığı dört ciltlik şerhin bir nüshasının Bursa'daki bir kütüphanede bulunduğu kaydedilir.⁵

61- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁶

Müellifin Bağdat'ta yaşamış hanefî fukâhasından fâzıl bir kimse olan Muhammed b. Ahmed el-İhsâî (el-Ehsâî) el-Hanefî el-Bağdâdî (v. 1083/1671)⁷ olduğunu söyleyen Ziriklî, *Şerhu'l-Kudûrî*'den başka *Hâşiye alâ Şerhi'l-elfiyye lil'Celâl es-Süyûtî*, *Şerhu Tehzîbi'l-mantık* ve *et-Ta'rîfât* isimli eserlerini haber verir.⁸

62- *el-Mu'teber Şerhu'l Muhtasar*

Müellifi Yahya b. el-Hüseyin b. el-İmam el-Kâsım b. Muhammed'dir (v. 1099/1687).⁹ Habeşî, Yemen San'a Câmi Evkâf 661 numarada kayıtlı bir nüshasını haber verir.

63- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi İmâdüddin isimli bir âlimdir. Bekdaş 1137/1725'den sonra vefat ettiğini belirtir. Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi 1396 numarada 272 varaklık bir nüshası vardır.¹

¹ “(Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 466; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1336; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1851/2; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 517, 4557; diğer nüshaları için bk. a.g.e., s. 181-182). İstanbul ve Rumeli ulemâsının tavsiyesi üzerine önceki esere şerh olarak yazılmıştır. Muhammed Sâlih Debdûb bu iki eseri, Medine'deki Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan birer nüshasına dayanarak el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (Medine 1992).” Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

² “(Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 719; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1851/4, 2010; Âtîf Efendi Ktp., Âtîf Efendi, nr. 867). Kemalpaşazâde'nin *Muhtasarü's-salât* adlı eserinin şerhi olup Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ndeki iki nüshasına dayanılarak (R-4478 ve R-2946) eser üzerinde Mustafa Jahîc tarafından bir araştırma yapılmıştır.” Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

³ “Tâcüşşerîa'ya ait *Vikâyetü'r-rivâye* üzerine Sadrüşşerîa tarafından yapılan şerhin kısmî bir hâşiyesidir.” Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

⁴ “Hanefî mezhebinin zina konusundaki görüşlerini eleştirenlere cevap olarak kaleme alınmıştır. Eserin dipnotlar eklenmiş Boşnakça tercümesi Amir Ljubović ve Fehim Nametak tarafından yapılmıştır.” Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/473; Aruçi, a.g.e., *DİA*, s. XVI/327.

⁶ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁷ Ziriklî, a.g.e., s. VI/12.

⁸ Ziriklî, a.g.e., s. VI/12.

⁹ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

64- *el-Minen alâ Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman ez-Zağvânî'dir² (v. 1144/1731).³ Yûsuf ez-Zağvânî, Sâlih el-Kevvâş, Kara Batak diye bilinen Muhammed b. Mustafa, Kara Hoca olarak tanınan Ahmed Burnâz gibi kişiler Osmanlı döneminde Tunus'ta yetişen âlimlerin en meşhurlarındandır.⁴ Tunus Zeytûniyye ktp.'nde 579/2421 numarada 518 varaklık Muhammed b. Hâşim el-Halebî tarafından yazılmış bir nüshası vardır.⁵

65- *el-Eryec Muhtasari'l-Kudûrî*

el-Minen müellifi ez-Zağvânî'nin Muhtasar üzerine yazdığı ikinci şerhtir. İki cilt halinde Tunus Zeytûniyye ktp.'nde 5161 ve 5162 numarada birinci cildi 418, ikinci cildi 417 varaklık 1177/1178 senesinde yazılmış bir nüshası vardır.⁶

66- *Enfeu'd-delâil li Tahsîni Suveri'l-Mesâil*

Müellifi Ahmed b. Muhammed b. Selim el-Mostârî'dir (v. 1190/1776). Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 3839/966 numarada kayıtlı 423 varaklık bir nüshası kayıtlıdır.⁸

67- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁹

Müellifi Ömer b. Abdülcelîl b. Muhammed b. Dervîş b. Abdülmühsin el-Hanefî el-Bağdâdî'dir (v.1194/1780). Şâm'da yaşamıştır. Şârih, İbn Arabî'nin eserlerine yazdığı şerh ve haşiyeleriyle tanınır.¹⁰

68- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*¹¹

Müellifi Hüseyin b. Abdillâh'dır (v. ?). Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi 335 numarada 675 varaklık bir nüshası vardır.

69- *el-Feyzû'n-Nûrî alâ Muhtasari'l- Kudûrî*¹

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/475.

² Kudûrî, *et-Tecrîd, (Nâşirlerin mukaddimesi)* I/15.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁴ Yiğit, İsmail, "Tunus", *DİA*, s. XLI/396.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/476.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/477.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁸ Bekdaş, a.g.e., s. I/478.

⁹ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

¹⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/799.

¹¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1895; Bekdaş, a.g.e., s. I/490.

Habeşî'nin Hüseyin b. Abdillâh (v. ?) olarak verdiği müellifin ismini Bekdaş, Kayyımzâde Mustafa b. Mahmud (v. 1211'den önce) olarak vermektedir. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi 755 numarada 1211 senesinde yazılmış iki cilt halinde bir nüshası vardır.²

70- *Mükâmerâtü Şerhi'l-Kudûrî*

Müellifi Yûsuf Sâvî'dir (v. 1237/1821'den önce). Samsun Gazi İl Halk Kütüphanesi 535 numarada 289 varaklık 1237 senesinde yazılmış bir nüshası vardır.³

71- *Şerhü'l-Kudûrî*

Müellifi el-Cemâl el-Eşkar'dır⁴ (veya el-Ehdab) (v. 1252/1836'dan önce). Şerhten nakilde bulunan İbn Âbidin *Reddü'l-muhtar*'ın *Kitâbüs'serika* bölümünde tabakât kitaplarında bulamadığımız ve babasının anadan dedesi olduğunu söylediği müellifin adını el-Cemâl el-Eşkar olarak verirken⁵ aynı nakli yaptığı *Kitâbü'l-hacr*'da ismini el-Eşkar'ın dedesi el-Ehdab⁶ olarak vermektedir.

72- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁷

Müellifi Mîr Muhammed b. Muhammed b. Saîd el-Kâtib Tâhir Sellâm er-Rûmî el-İstanbulî'dir (v. 1260/1844). Bağdatlı İsmail Paşa, *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*'den başka türkçe şiirlerden oluşan bir dîvânı ve Hârirî'nin *Makâmât*'ına yazdığı şerhini haber verir.⁸

73- *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*⁹

Müellifi Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Ğuneymî (el-Ğânîmi) ed-Dımaşkî'dir (v. 1298/1881) Tartışma meclislerinde kendini göstermeyi

¹ Habeşî, a.g.e., s. III/1895.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/479.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/479.

⁴ Kırmızının bir tonu olan "eşkar" Memlük sultanlarından el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmüddîn Lâçîn'in (1296-1299) lakabıdır. Çubukçu, Asri, "*Lâçin*", *DİA*, XXVII/39.

⁵ İbn Âbidin, "Reddü'l-muhtar" IV/95; Bekdaş, a.g.e., s. I/480.

⁶ İbn Âbidin, "Reddü'l-muhtar" VI/151.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/370.

⁹ Özel, "*Hanefî Mezhebi*" (*Literatür*), *DİA*, XVI/22, Kudûrî, *et-Tecrid (Nâsirlerin mukaddimesi)* I/15.

sevmez, ancak sorulara cevap vermekten kaçınmaz, ilmini gizlemezdi. 1860 yılında Şam'da Müslümanlarla hıristiyanlar arasında ki çatışmalarda halkı yatıştırmak için vaazlar vermiştir.¹ *el-Lübâb* Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının en yaygın ve tanınmış şerhlerindedir. Eserin yazımı 1268'de tamamlanmış, ilki müellifin hayatında olmak üzere (İstanbul 1274-1275) defalarca basılmıştır.² Diğer eserleri, *Keşfü'l-iltibâs ammâ evredehü'l-İmâmü'l-Buhârî alâ ba'zi'n-nâs*, *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*, *Risâle fî tavzîhi mesele min Kitâbi'l-Menâr fî mebhasi'l-Hâs*, *İsâfü'l-mürîdîn li-ikâmeti ferâizi'd-dîn*, *Risâle fî sıhhati vakfi'l-müşâ*, *Risâle fî meşeddi'l-müske*, *Fetvâ fî şürekâ iktesemü'l-müşterek beynehüm*, *el-Metâlibü'l-müstetâbe fi'l-hayz ve'n-nifâs ve'l-istihâza*, *Tuhfetü'n-nüssâk fî fazli's-sivâk*, *Sellü'l-husâm alâ şâtimi dîni'l-İslâm*, *Şerh ale'l-Merâh*.³ *el-Meydânî* ve *el-Lübâb* hakkındaki en mufassal malûmât veren ve dirâsemizde istifade ettiğimiz temel kaynaklardan olan *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* (*Dirâse ani'l-Lübâb ve Muhtasarü'l-Kudûrî* ile birlikte) Mehmet Fatih Kaya hocanın kıymetli katkıları ile Sâid Bekdâş tarafından Medine-i Münevvere'de 2010'da neşredilmiştir.

74- el-Hallu'd-Darûrî li Muhtasari'l-Kudûrî⁴

Müellif Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (v. 1304/1886) Leknevî hakkında Veliyyüddin en-Nedvî *el-İmâm 'Abdülhay el-Leknevî Allâmetü'l-Hind ve İmâmü'l-muhaddisîn ve'l-fukahâ'* (Dımaşk 1415/1995), eserleriyle ilgili de Abdülfettâh Ebû Gudde'nin *Müellefatü'l İmam el-Leknevi* (Halep ts. el-Matbaatü'l İslamiyye) ismiyle bir çalışması vardır.⁵ Habeşî şerhin tek nüshasını Serkis 1479'de⁶ haber verilen olduğunu söyler.

¹ Yaylalı, Davut, "Meydânî, Abdülganî b. Tâlib", *DİA*, s. XXIX/500.

² İstanbul 1275, 1315, 1316, 1323; Kahire 1330, 1331, 1346, 1354; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1381/1961, 1383/1963; nşr. Abdülmecîd Tu'me el-Halebî, I-II, Beyrut 1418/1998; nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî, I-III, Beyrut 1415/1994. Koca, Ferhat "Muhtasar" *DİA*, XXXI/66; Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

³ Yaylalı, a.g.e., s. XXIX/501.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1897-1898.

⁵ Hatipoğlu, İbrahim "Leknevî", *DİA*, XXVII/133-136.

⁶ Yûsuf b.İlyan Serkîs (v. 1351/1932), *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye*'sinde bu eserin Hindistan'da basıldığını zikretmektedir. Serkîs, Yûsuf b. Elyân (v. 1351/1932), *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, I-II, Kahire 1928, c. II, s.1479.

75- Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî¹

Müellifi Muhammed b. Muhtâr b. Osmân el-Bâtûmî'dir (v. 1312/1894). Müftizâde olarak bilinen şârihin eserininin adını Kehhâle, *Ta'likât alâ Kitâbi'l-kudûrî* olarak vermektedir.²

76- Menhelü't-Tüllâb şerhi'l-Kitâb³

Müellifi Abdulkâdir b. Abdullah b. Hasan el-Üstüvânî el-Ensârî ed-Dımişkî (v. 1314/1896) Şâm Ulemasındandır.

77- et-Tenkîhu'z-zarûrî fî Mesâili'l-Kudûri

Müellifi Muhammed Nizâmeddîn el-Kîrânevî'dir (v. 1315/1897'den sonra). Kîrâne Hindistan beldelerindedir. Bekdaş, eserin Hindistan'da defalarca basıldığını söyler.⁴

78- Şihâb fî tadvîhi'l-Kitâb et-Ta'likâtu'l-Müfide alâ Metni'l-Kudûrî

Müellifi Muhammed el-Merâğî ve Abdulkâdir Yûsuf'tur. Ezher şeyhi Muhammed b. Mustafâ b. Muhammed el-Merâğî⁵ (1881-1945) Tefsir ve fıkıh âlimi, fikir ve mücadele adamıdır. *'el-Bahs-ü Fî-t Teşrîi'l-İslâmî'* ve *el-Fethu'l-mübîn fî Tabakâti'l-usûliyyîn* adlı tanınmış eserleri vardır.⁶

79- et-Teshîlü'z-zarûrî li-Mesâili'l-Kudûri⁷

Müellifi Muhammed Âşık İlâhi el-Bernî'dir (el-Berenî) (v. 1425/2005). Pakistan'da müftülük yapan şârih daha sonra Medine-i Münevvere'ye hicret etmiş ve orada vefât etmiştir. Eserde delillere çok az yer verilmiştir. Kitap Medine'de mükerrer olarak basılmıştır.⁸ Dr. Muhammed Mahrus el-Müderriş el-A'zami'nin *et-Teshîlü'z-zarûrî* üzerine *el-Îdâh ve'l-Beyanü'z-Zühûri ala't-Teshîli'd-Darûrî li Mesâili'l-Kudûri* adlı 2010'da Dâru'l-Kütüp'te basılan bir çalışması vardır.

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/481.

² Kehhâle, a.g.e., s. I/161.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1898.

⁴ Bekdaş, a.g.e., s. I/485.

⁵ bkz. Ali Cum'a, "Merâğî, Muhammed Mustafa", *DİA*, XXIX/165

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/486.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1898.

⁸ Bekdaş, a.g.e., s. I/488; Koca, Ferhat "Muhtasar" *DİA*, XXXI/66. Müellif ve eseri hakkındaki tettebbuatını paylaşan Mustafa Akyol Hocama katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca Müellifi meçhul olup nüshaları mevcut olan Kudûrî şerhlerinden tesbit edilebilenler şunlardır.

- 1- *Mecmeu'r-rivâyâti Şerhi'l-Kudûrî*¹
- 2- *Envâru'l Bedûrî alâ Kitâbi'l-Kudûrî*²
- 3- *Mecmeu'l-Edille fî Şerhi Muhtasari'l-Kudûrî*³
- 4- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁴
- 5- *Mefâtihu'l-Eğlâk*⁵
- 6- *el-Cevâhiru Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁶
- 7- *el-Îcâz Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*⁷
- 8- *Şerhu'l-Kudûrî li Mahmut Zâkibî*
- 9- *Fâtihu'l-Kudûrî*⁸
- 10- *Tenvîru'l-kulûb alâ Muhtasari'l-Kudûrî*⁹
- 11- *el-Keşfü Şerhu'l-Kudûrî*¹⁰
- 12- *Şerhu'l-Kudûrî li Ebi'l Fazl*¹¹

¹ Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 1069'dan önce olarak verir. Şürunbülâlî *Merâkı'l-felâh Kitâbü Salâti'l-îdeyn* kısmının ahirinde bu esere atıfta (s. 108) bulunmuştur. Bekdaş, a.g.e., s. I/465.

² Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 969'dan önce olarak verir. Bengal kütüphanesi 396 numarada 264 varaklık (üçüncü cüzü) bir nüshasını kaydeder. Bekdaş, a.g.e., s. I/465.

³ Bekdaş, müellifi meçhul şerhin Mekke-i Mükerrreme Mektebetü'l-mevlid'de 105'de kayıtlı her iki tarafından eksik bir nüshasını haber verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/490.

⁴ Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 879'dan önce olarak verir. Amerika Birleşik Devletleri Washington, Kongre Kütüphanesi 17 numarada bir nüshasını kaydeder. Bekdaş, a.g.e., s. I/454.

⁵ Habeşî, a.g.e., s. III/1896. Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 1124'den önce olarak verdiği şerhin Lahor'da iki nüshasının bulunduğunu haber verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/475.

⁶ Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 879'dan önce olarak verir. Amerika Birleşik Devletleri Washington, Kongre Kütüphanesi 17 numarada bir nüshasını kaydeder. Bekdaş, a.g.e., s. I/454.

⁷ Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 1202'den önce olarak verdiği şerhin Bağdat Kâdiriyye 241 numarada 314 varaklık bir nüshasını haber verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/479.

⁸ Bekdaş ismi meçhul müellifin hicrî 10. Asırda yaşayan Türk alimlerinden olduğunu ve şerhin Hindistan'da bulunan üç nüshasını haber verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/466.

⁹ Bekdaş ve *el-Fihrisü's-şâmil*, müellifi meçhul şerhin İstanbul-Laleli 1014'de kayıtlı bir nüshasını haber verir. *el-Fihrisü's-şâmil* XLI/9. Bekdaş, a.g.e., s. I/489.

¹⁰ Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 856'dan önce olarak verir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ve Bağdat Kâsmü'r-recep Kütüphanesinde kayıtlı iki nüshasından bahseder. Bekdaş, a.g.e., s. I/453.

¹¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/432.

13- *Fevâidü'l-Kudûrî*¹

14- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî li Necmi'l-Eimme*²

Kaynaklarda ayrıca *Muhtasar*'a Muhammed b. Abdullah eş-Şibli, Ebû İshak İbrahim b. Abdülkerîm el-Mevsîlî, Muhammed Şah b. Muhammed Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî, İbnü'l-Muhaddis er-Res'anî, İsmâil b. Hüseyin el-Beyhakî, Nasır b. Hüseyin el-Alevî el-Bestî, Nasr b. Muhammed el-Huttelî³ gibi müelliflerin şerh ve haşiye yazdıkları belirtilmektedir.

Hidâye şârihlerinden el-Kâkî⁴ (v. 749/1349) *Mi'râcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*'sinde *el-Hidâye*'de bulunmadığı halde kitabın sonuna Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı esas alınarak ferâiz konusu da ilâve edilmiş, bu bölüm müstakil olarak bazı yazmalarda yer almıştır.⁵

B. HÂŞİYELERİ

Sözlükte “doldurmak, gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak” anlamlarına gelen haşv masdarından türetilmiş bir isim olan hâşiye “söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” demektir. Terim olarak hâşiye, “sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” mânasında olup hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır. Yine aynı kökten gelen tahşiye “hâşiye yazmak” ve muhaşşî de “hâşiye yazan” demektir.⁶

¹ *el-Fihristü's-şâmil* bu şerhin *et-tekmile alâ Fevâidü'l-Kudûrî* adında Muhammed b. Muhammed el-Bağdadî'ye (v. ?) ait bir tekmilesini Tunus Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye 3262 numarada 137 varaklık bir nüshasını haber verir. Bekdaş ismi meçhul müellifin vefat tarihini 861'den önce olarak verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/454.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/428.

³ Koca, Ferhat “*Muhtasar*” *DİA*, XXXI/66.

⁴ (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1903/2, vr. 310-343). Kayapınar, Hüseyin, “*el-Kâkî*” *DİA*, XXIV/216.

⁵ “İlk nisbesinden Mâverâünnehir bölgesindeki Hucend asıllı olduğu anlaşılmakta, şöhret bulduğu Kâkî nisbesinin de Azerbaycan'daki Kâk Kalesi'yle ilgisi bulunduğu sanılmaktadır. Tirmizî'de devrin tanınmış Hanefî fakihlerinden Abdülazîz el-Buhârî'den ve Hüsâmeddin es-Sağnakî'den fıkıh okudu. Kırım'a, ardından Kahire'ye giderek oraya yerleşti. Câmî-i Mardîni'de imamlık yaptı. Vefatına kadar öğretim ve fetva ile meşgul oldu. *Mi'râc*'dan başka *Uyûnü'l-mezâhibi'l-erbaati'l-Kâmilî*, *Câmiu'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*, *Şerhu Usûli'l-Bezdevî* isimli eserleri vardır.” Kayapınar, a.g.m, XXIV/216.

⁶ Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “*Hâşiye*”, *DİA*, s. XVI/420-421.

1- *Haşiye alâ Şerhi Kitâbi't-tahâre mine'l-Kudûrî*¹

Müellifi Mahmut b. Pir Muhammed el-Fenârî'dir (v. 839/1435).² Habeşî ve Bekdaş Süleymaniye Reşîd Efendi 186 numarada 69 varaklık, müellif hattı olan bir nüshasını haber verirler.

2- *Haşiye ale'l-Kudûrî*³

Müellifi Abdusselam b. Muhammed Emîn b. Şemsiddin ed-Dâğıstânî'dir (v. 1202/1787).⁴ Dâğıstân Şirvân'da 1130'da doğmuş, iki kardeşi ile 1140'da Medine-i Münevvere'ye hicret etmiş, Mescid-i Nebevî'de müderrislik yapmış ve Medine'de vefat etmiştir. *Haşiye*'den başka *Hulâsatü'l-Cevâhir fî Tabakâti'l-eimmeti'l-Hanefiyyeti'l-Ekâbir*, *el-Cüz'ü'l-latîf min Ensâbi'l-arab* ve *Haşiye alâ Şerhi'ş-şemâil li't-Tirmizî* isimli eserleri vardır.⁵

3- *el-Mu'tasarü'd-Darûrî alâ Muhtasari'l-Kudûrî*

Müellifi Muhammed Süleyman el-Hindî'dir (v. 1320'den sonra). Eser, Pakistan el-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye idaresinde 779 sahife olarak basılmıştır.⁶

Ayrıca Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde *Muhtasar* üzerine Mehmed Şah (v. 939/1532) tarafından kendisine ulaşamadığımız bir ta'lik yapıldığını bildirmektedir.⁷

C. TEKMİLELERİ

Tekmilelerin ilk örnekleri arasında, Kudûrî'nin *el-Muhtasar* ve *et-Tecrîd*'i üzerine kaleme alınanlar sayılabilir. Bunlardan Kudûrî'nin talebesi Ebû Bekir es-Serahsî'ye ait olan *Tekmiletü't-Tecrîd*'in muhteviyatı bilinmemektedir. el-Mevsılî'nin *el-Fevâidü'l-müştemile alâ Mesâilü'l-muhtasar ve't-tekmile*'si ile Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Abbâsî'nin *el-Ukûdü'l-mufasssale fî'l-cem beyne'l-Kudûrî*

¹ Övle: «... لما رأيت بعض عبارات «شرحى» الذي ألفه لـ«كتاب طهارة القدوري» محتاجاً إلى البيان عند بادئ النظر أردت أن أكتب حاشية أوله: «... لما رأيت بعض عبارات «شرحى» الذي ألفه لـ«كتاب طهارة القدوري» محتاجاً إلى البيان عند بادئ النظر أردت أن أكتب حاشية...».
Habeşî, a.g.e., s. III/1897. Bekdaş, eserin adını *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* olarak verir. Bekdaş, a.g.e., s. I/452.

² Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁴ Ziriklî, a.g.e., s. IV/7.

⁵ Ziriklî, a.g.e., s. IV/7.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/485.

⁷ Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333, c.II, s. 16.

ve't-Tekmile'si de *el-Muhtasar* ve *et-Tekmile* üzerine yapılmış ziyâdât türü çalışmalardır. Hanefî literatüründe zeyillerin nâdir örneklerinden biri Nûreddin Ali b. Nasr b. Ömer İbnü's-Sûsî'nin *Zevâidü'l-Hidâye ale'l-Kudûrî*'sidir.¹

1- *Tuhfetu'l-fukahâ*

Semer kandlı Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (v. 537),² '*Tuhfetu'l-Fukahâ*'nin sahibi, '*Bedai'u's-Sanâyi*' eserinin müellifi Kâsânî'nin³ kayınpederi ve hocasıdır.⁴ *Bedai*'in *Tuhfe*'nin şerhi olduğu belirtiliyorsa da,⁵ *Bedai*' incelendiğinde tamamen orijinal bir özellik taşıdığı, yalnız metod ve tertîb bakımından *Tuhfe*'ye benzediği görülür.⁶ Semerkandî'nin *Tuhfe*'sini te'lîf etme sebebine gelince, Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının fukahâ arasında rağbeti artınca musannıfın eserine almadığı bazı meseleleri zikretmek ve zor anlaşılır yerleri açıklamak için Semerkandî'den arkadaşları ricada bulunmuştur. O da eserin adından da anlaşıldığı gibi te'lîf ettiği kitaba hediye anlamına gelen "*Tuhfe*" ismini vererek arkadaşlarına armağan etmiştir. *Tuhfe*, tertîp usûlü ve terminolojinin geliştirilmesi bakımından farklılık arz eder.⁷ *Tuhfe*'nin iki ayrı tenkitli neşri yapılmıştır. Muhammed Zekî Abdülber tarafından üç cilt, M. el-Müntasır el-Kettânî - Vehbe ez-Zühaylî beş cilt olarak tahkik edilmiş ve basılmıştır.⁸ *Tuhfe*'den başka *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl* ve *Şerhu Tevîlâti'l-Kurân*⁹ adlı eserleri vardır. Habeşî'nin *Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî*¹⁰ adıyla Muhammed b. Ahmed es-Semer kandî'ye (v.540/1145) izâfe ettiği, bir nüshasının Hindistan Rıza Rampur kütüphanesi 3/118 numarada, bir nüshasının da Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 130 numarada olduğunu söylediği eserin Semerkandî'nin *Tuhfe*'si olması muhtemeldir.

¹ Durmuş, İsmail, "*Zeyil*", *DİA*, s. XLIV/340-341.

² Özel, "*Hanefî Mezhebi*" (*Literatür*), *DİA*, XVI/22; Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına hem ikmal hem de şerh olmak üzere kaleme alınmıştır.

³ Bkz. Koca, Ferhat, "*Kâsânî*", *DİA*, XXIV/531.

⁴ Kuraşî, a.g.e., s. 2/51; Günay, Hacı Mehmet, "*Semer kandî, Alâeddin*", *DİA*, s. XXXVI/471.

⁵ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 28.

⁶ Koca, Ferhat, "*Kâsânî*", *DİA*, XXIV/531; Özel, a.g.e., s. 49.

⁷ Özel, a.g.e., s. 49.

⁸ nşr. M. Zekî Abdülber, I-III, Dımaşk 1377/1958; Beyrut 1405/1984; Katar 1408/ 1987; nşr. M. el-Müntasır el-Kettânî - Vehbe ez-Zühaylî, I-IV, Dımaşk 1384/1964. Günay, Hacı Mehmet, "*Semer kandî, Alâeddin*", *DİA*, s. XXXVI/471.

⁹ Bkz. Günay, Hacı Mehmet, "*Semer kandî, Alâeddin*", *DİA*, s. XXXVI/471.

¹⁰ Habeşî, a.g.e., s. III/1890.

2- *Tekmiletü Muhtasari'l-Kudûrî*¹

Müellifi *Hülâsati'd-Delâil* sahibi Hüsameddin el-Mekkî er-Râzî'dir (v. 598/1201).² Muhammed b. Ömer b. Abdullah es-Sâni es-Sencî'nin (v. 598/1201) bu tekmile üzerine '*Şerhu Tekmiletü Muhtasari'l-Kudûrî li Hüsameddin er-Râzî*' adlı bir çalışması vardır.³ Hüsâmeddin er-Râzî (ö. 598/1201), *Muhtasar* üzerine kaleme aldığı, *Tekmiletü'l-Kudûrî* veya *et-Tekmile* diye bilinen eserinde *Muhtasar*'da bulunmayıp mütekaddimîn dönemi Hanefî çevrelerinde meşhur olan diğer dört muhtasarda (*el-Câmiu's-sağîr*, *Muhtasarü't-Tahâvî*, *el-İrşâd* ve *Mûcezü'l-Fergânî*) yer alan meseleleri bir araya getirmiş ve yaptığı çalışmayı tekmile diye adlandırmıştır. Ancak Hüsâmeddin er-Râzî'nin eseri yaygın biçimde kullanılan anlamıyla bir tekmile olmayıp zevâid türü bir zeyil olarak değerlendirilebilir.⁴

3- *Kitâbün fi'l-Fıkh*

Müellifi İbn Sûsî (v. 695/1369) diye ma'rûf İmâm Ali b. Nasr b. Ömer Nûreddîn'dir. Hanefilere Hisâmiye medreselerinde (درس بالمدرسة الحسامية) ders verirdi. Kuraşî, Kitâbü'n-nikâh'a kadar geldiğini söylediği eseri "*Muhtasaru'l-Kudûrî*'nin tazammun ettiklerine zâid ve *Hidâye*'nin şâmil olduklarını içini alan" diye tarif eder ve kendi yanında bulunduğunu söyler.⁵ Hanefî literatüründe zevâid türü zeyillerin nâdir örneklerinden birisinin İbnü's-Sûsî'nin bu eseri olduğunu söyleyen Çavuşoğlu kitabın adını *Zevâidü'l-Hidâye ale'l-Kudûrî* olarak verir.⁶

Ayrıca Merginânî'nin⁷ (v. 593/1197) *el-Bidâye*'si,¹ Mevsilî'nin (v. 683/1284) *el-Fevâidi'l-müştemile ale'l-muhtasar*'ı,² İbn Sâatî'nin (v. 694/1285) *Mecmeu'l-*

¹ أوله: فإن لما كتبت كتاب التكملة وعرضته على بعض المتفقهة فاستحسنه وارتضاه وأعجب به واستحلاه فالتمس مني أن أضم إلى تلك المسائل شيئاً من الدلائل المستخرجة من كلام المشايخ الكبار على سبيل الإيجاز والاختصار ليكون أكمل في الفائدة وأتم في العائدة فأجبتني إلى ذلك.... Tekmilenin Paris Millî Kütüphanesinde 8. Asırda yazılmış 232 varaklık, İstanbul Fatih Kütüphanesinde Müellif nüshası ile mukâbebe olunmuş 280 varaklık nüshaları vardır. Bekdaş, a.g.e., s. I/397-398.

² Habeşî, a.g.e., s. III/1891.

³ Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1633; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 2/105; Habeşî, a.g.e., s. III/1891.

⁴ Durmuş, İsmail, "Zeyil", *DİA*, s. XLIV/340-341.

⁵ Kuraşî, a.g.e., s. I/381.

⁶ Çavuşoğlu, a.g.m., XLIV/349.

⁷ Kâtip Çelebi, Merginânî'nin *el-Bidâye*'sini *Muhtasar* ve *el-Câmi'üs-Sagîr* arasını cem ederek yazdığını ancak *el-Câmi'üs-Sagîr*'in tertibini esas aldığını söyler. Kâtip Çelebi, a.g.e., I/ 227-228. أوله: الحمد لله الذي هدانا إلى بالغ حكمه...

bahreyn'i,³ İbnü'l-Adîm'in (v. 734/1333) *el-Minhâc alâ mezhebi'l-hanefiyye*'si,⁴ Neseî'nin (v. 710/1310) *el-Vâfi*'si ile *Kenzü'd-dekâik*'i ve Halebî'nin (v. 956/1549) *el-Mültekâ*'si⁵ *Muhtasar*'dan etkilenen metinlerdir.

D. HADİSLERİNİN TAHRİCİ

Sözlükte “çıkma” anlamındaki hurûc kökünden gelen⁶ tahrîc, fıkıh literatüründe naklî şer‘î delillerin yanı sıra mezhep birikimini de kaynak kabul eden fikhî bilgi elde etme sürecini belirtmek için kullanılır. Tahrîci yapan fakihe muharric denir.⁷

1- Şerhu Tahrîci Ehâdîsi Muhtasari'l-Kudûrî⁸

Müellifi Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî's-sirâc b. Osman el-Eş'arî es-Sedûsî'dir (v. 774/1373). Vefat tarihini 773 olarak veren Kehhale *Teâlîk, İ'tirâzât* ve *Muhtasar Şerhi'l-havârizmî* adlı eserlerini haber verir.⁹

¹ Merginânî, önce İmam Muhammed'in *el-Câmi'üs-Sagîr* ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına (أنه جمع بين) مختصر القدوري والجامع الصغير istinâden *Kifâyetü'l-Mühtehî* adında seksen cildlik bir eser kaleme almış; sonra bunu çok uzun bulup daha bitirmeden *el-Bidâye* adıyla kısaltmış, bunu da *el-Hidâye* adıyla şerhetmiştir. *Hidâye*, mevzuları derli toplu ele alış ve üslubunun güzelliği sebebiyle Türkistan'da olduğu kadar, Osmanlılar tarafından da çok itibar görmüştür. Bu eserde, yeni başlayan ilim talebesini ikaz sadedinde hususî tâbirlere ayrı bir yer verilmiştir. İkinci, a.g.e., s. 154-155.

² *el-Fihrisü's-şâmil* Yeni Cami 534 numarada 856 senede 139 varaklık musahhah mukabele nüshasını haber verir.

³ "*Mecmau'l-Bahreyn*" müellifi İbnü's-Sââtî'nin ifade ettiği gibi Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî'nin, mezhep imamları, İmam Malik ve İmam Şâfiî'nin ihtilaflarına dair kaleme aldığı "*el-Manzumetü'n-Neseîyye*" oluşturmaktadır. جمع فيه مسائل القدوري أوله: الحمد لله جاعل العلماء أنجما للاعتداء. Kuraşî, a.g.e., s. I/209; Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1600. الخ

⁴ Kâtip Çelebi, eserin *Tasnîfü't-tahâvî, Muhtasar* ve *el-Câmi'üs-Sagîr* arasını cem ederek yazıldığını söyler. Kâtip Çelebi, a.g.e., II/ 1877.

⁵ Kâtip Çelebi, eserin *Muhtasar, Muhtar, Kenz, Vikâye, Mecma'* ve *Hidâye* meselelerini cem ederek yazıldığını söyler. Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1814.

⁶ Görmez, Mehmet, "*Tahrîc*", *DİA*, s. XXXIX/419.

⁷ Başoğlu, Tuncay, "*Tahrîc*", *DİA*, s. XXXIX/420.

⁸ Habeşî, a.g.e., s. III/1897.

⁹ Kehhâle, a.g.e., s. 10/141.

E. *TELHÎS* ve *MUHTASARLARI*

Hasr kökünün “iftiâl” kalıbından türemiş bir sıfat olan muhtasar “kısaltılmış, özetlenmiş” demektir. Kelime, hacimli bir eserin özetlenmiş şekli için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmıştır. Muhtasar ile (ihtisâr) mücezz (icâz), ayrıca mülahhas (telhîs), hulâsa, mühezzeb (tehzîb), muhtâr (ihtiyâr), müntekâ (intikâ), müntehab (intihâb) ve mücerred (tecrîd) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bazı farklar da mevcuttur. Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mülahhasta özetlenmesi temel düşüncedir.¹

1- *el-Mülehhas (Telhîs) fî Muhtasari'l Kudûrî*²

Müellifi Zahîruddin Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ömer en-Nûcâbâzî (en-Nûhâbâdî) el-Buhârî'dir (v. 668/1269).³ Bağdat Mustansiriyye'nin imâmı idi. İbn Kutluboğa'nın şerhin ismini *Muhtasaru'l-Kudûrî* olarak kayıtlaması⁴ sehivdir.⁵ Mustansiriyye müderrislerinden İbn Sibâk diye meşhûr olan Ali b. Ebî'l-Yümn ve Abdullah el-Mevsilî öğrencileri arasındadır.⁶

2- *Cevâmi'u'l-Kelimi's-Şerîfe alâ Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe (Telhîsu Muhtasari'l-Kudûrî)*⁷

Tâcuddin Ebu'l-Kâsım Abdurrahim b. Raziyyiddin b. Muhammed el-Mevsilî eş-Şâfîî (v. 671/1272). 598/1201 yılında Musul'da doğdu. Moğollar'ın Musul'u ele geçirmesi üzerine ileri bir yaşta Bağdat'a göç etti. Orada Şâfîî olmasına rağmen, Hanefîlerin isteği üzerine, Kudûrî'yi güzel bir tarzda ihtisâr etmiştir.⁸ Eserleri, *et-Tacîz fî htisâri'l-Vecîz*, *et-Tatrîz fî şerhi't-Tacîz*, *en-Nebîh fî muhtasari't-Tenbîh*, *et-Tenvîh bi-fazli't-Tenbîh*, *Nihâyetü'n-nefâse fî'l-fikh*, *Muhtasarü'l-Mahsûl*,

¹ Durmuş, İsmail, “*Muhtasar*”, *DİA*, s. XXXI/57.

² Habeşî, a.g.e., s. III/1893.

³ Kuraşî, a.g.e., s. II/104.

⁴ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 572.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/381.

⁶ Kuraşî, a.g.e., s. II/104.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1893; Habeşî ve Kâtip Çelebî eserin adını *Cevâmu'l-Kelimi's-Şerîfeti fî mezhebi'l-İmâmi Ebî Hanîfe* olarak vermektedir. Bekdaş, *Muhtasar li Muhtasari'l-Kudûrî* olarak zikreder. Bekdaş, a.g.e., s. I/421.

⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632. «واعتصره الشيخ الإمام أبو نصر عبد الرحيم بن محمد بن يونس الموصلي، بإشارة عطا ملك الجويني، وسماه: «جوامع الكلم الشريفة على مذهب الإمام أبي حنيفة». أوله: الحمد لله الأزلي إلخ.»

Muhtasaru Dürreti'l-Ğavvâs fî evhâmi'l-Havâs. Müellif ayrıca *el-Vecîz*'i şerhe başlamışsa da tamamlayamamıştır.¹

3- *Muhtasaru Muhtasari'l-Kudûrî (Telhîsu'l-Kudûrî)*²

Müellif Muhammed b. Bedreddin el-Münîr el-Akhisârî es-Saruhânî el-Münşî (v. 1001/1592)³⁴ Eserleri *Nezîlü't-tenzîl*, *Mecmûatü'r-resâil*,⁵ *Tırâzü'l-Bürde (Tırâzü'l-İbre fî şerhi Kasîdeti'l-bürde)*, *Müsennâ ve Müselles der Lugat-i Fârisî*, *Ravzatü'l-cinâs fî sıfati'l-hannâs*, *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*, *ed-Dürri'l-mendûd fî'l-haberi'l-mevrûd*'dür.⁶

F. MANZÛMLARI

1- *Nazmu Muhtasari'l-Kudûrî*⁷

Müellifi Ebü'l-Muzaffer Muhammed bin Es'ad bin Muhammed bin Nasr İbnü'l-Hakîm el-Hakîmey el-Vâiz'dir (v. 567/1175). Fıkıh ilminde kaleme aldığı *Nazm-ı Muhtasari'l-Kudûrî* yanında, tefsîr ilminde *Tefsîrü'l-Kur'an*, hadîs ilminde *Şerhu Şihâbi'l-Ahbâr* ve lügat ilminde *Şerhü'l-Makâmât li'l-Harîrî* adlı eserleri ilmi dirayetini göstermeye kâfidir.⁸

2- *Nazmu Muhtasari'l-Kudûrî*⁹

Müellif Fahrüddin Muhammed b. Mustafa b. Zekeriyâ ed-Dûrakî (Divriği) el-Hanefî es-Sulağrî es-Sîvâsî (v. 713/1313) 631/1233 yılında Sivas'ın Divriği ilçesinde doğdu. Fahrüddin Divriği *Ümmühâtü'l-kelemeteyn*, *Arâisü'n-Nefâis*, *el-İğrâb fî'l-i'râb*, *İkdü'l-beyân*, *Nazmü Muhtasari Kudûrî* gibi çeşitli ilimlere dair çoğu

¹ Özel, Ahmet, “*Mevsûlî, Abdürrahîm b. Muhammed*”, *DİA*, XXIX/488.

² Bekdaş ve Sezgin (GAS, 1/453) Lâleli 1122'de kayıtlı bir nüshasını haber verir. Bekdaş nüshanın *Kitabü'l-Hüsnâ*'ya kadarki bölümü mevcut eksik bir nüsha olduğunu belirtir. Bekdaş, a.g.e., s. I/472.

³ Habeşî, a.g.e., s. III/1896.

⁴ Yerinde, Adem, “*Münşî*”, *DİA*, XXXII/23.

⁵ Risâleleri hakkında bkz. Yerinde, a.g.m., XXXII/23.

⁶ “Kırk hadis tercümesi olan eserin Türkçe mukaddimesinde Peygamberimiz ve ümmeti, şefaat, Ehl-i beyt ve Kureyş'le ilgili bazı âyet ve hadislerin açıklaması yapılmıştır. Kitapta Türkçe ve Farsça şiirler de bulunmakla birlikte asıl dili Arapça'dır.” Yerinde, a.g.m., XXXII/23.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 2/97; Habeşî, a.g.e., s. III/1898.

⁸ Bekdaş, a.g.e., s. I/369-370; Zirikî, a.g.e., s. 6/31.

⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. 2/97; Habeşî, a.g.e., s. III/1898.

manzum pek çok eser kaleme almıştır.¹ Tabakat müellifleri Kudûrî'yi fasih bir nazımla şerhettiğini ifade etmektedirler.²

3- *Nazmu Muhtasari'l-Kudûrî*³

Müellifi Sirâcuddîn Ebubekr b. Ali b. Musa el-Âmilî (el-Hâmilî) el-Yemânî'dir (v. 769/1367). Şerhlerin 37.sinde (*Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*) şârih hakkında malumat verilmiştir.

4- *Nazmu Muhtasari'l-Kudûrî*⁴

Müellifi İshâk b. Muhammed el-Bahşî el-Halebî el-Halvetî'dir (v. 1140/1727). 1070'li yıllarda Hama'da doğdu. Halep'te vefat etti. *Nazmu Muhtasari'l-Kudûrî*'den başka *el-Makâmâtü'l-Bahriyye* isimli bir eseri daha vardır.⁵

Suudi Arabistan İmâm-ı Muhammed Üniversitesi Merkez Ktp. no: 4386'da 175 varaklık, müellifi meçhul bir '*Nazmu'l-Kudûrî*' bulunmaktadır.

Ayrıca Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*⁶ adlı eserinde “Değme ilme akli yetiren biziz / Kim Kudûrî nazma getiren biziz” beytiyle Kudûrî'yi nazmen çevirdiğini söylüyorsa da, bu eser henüz ele geçmemiştir.⁷

¹ İzgi, Cevat, “*Fahreddin Divriği*”, *DİA*, XII/82.

² Kuraşî, a.g.e., s. 3/369-370; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 236; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/97.

³ Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. I/202.

⁵ Kehhâle, a.g.e., s. II/237.

⁶ *Mantıku't-Tayr*, *Gülşennâme* olarak da bilinen ve Gülşehrî'nin önemli eseri. Bkz. Levend, Agâh Sırrı, *Mantıku't-Tayr*, Türk dil kurumu yayınları, Ankara, 1957.

⁷ Cici, Recep, *Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar*, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, c. VIII, sayı. 8, s.232

G. TERCÜMELERİ

I- OSMANLI DÖNEMİNDE YAPILAN MUHTASAR ÇEVİRİLERİ

Eserin Türkçe'ye ilk çevirisinin ne zaman yapıldığı tesbit edilememiştir. Londra'da School of Oriental and African Studies'in öğretim üyelerinden Mr. Mundy'nin özel kitaplığında kayıtlı (nr. 89) Türkçe Kudûrî çevirisinin baş tarafı eksik olup 888/1483 yılında istinsah edilmiştir. Eser, Türkler'in edebî yazı dilinden İslâm sonrası Oğuz yazı diline geçiş aşamasında yazılmış bir kitap olarak nitelenmektedir. Ayrıca *Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi*'nde müellifi belli olmayan, 949/1542'da istinsah edilmiş *Tercüme-i Kudûrî* adlı bir eser bulunmaktadır.¹

- 1- *Kitabü'l-Kudûrî bi't-Türkî ve Tetrikü'l-Kudûrî*, Bedrüddin el-Aynî. (v. 855/1451)
- 2- *Tercüme Muhtasari'l-Kudûrî bi't-Türkî*, İsmail Müfid Efendi. (İstanbul, ts.) (Esad Efendi 592, Pertev Paşa 163)
- 3- *Tercüme-i Kudûrî, Azîziye (Kitâbü'l-Azîzî fi'l-Muhtasari'l-Kudûrî;* Muhammed Emin Fehim Paşa, *İstanbul 1281, 1304, 1309, 1314, 1315, 1316, 1320, 1323*) adıyla meşhur olan, Osmanlı döneminde Sultan Abdulhamit Han zamanında Kars mutasarrıfı merhum Muhammed Emin Bey tarafından Osmanlıca'ya çevrilen tercümede eserin metni kelime veya cümleler halinde parantez içerisinde yazılmış, arkasından Türkçe'si verilmiştir. [1281-1323 arasında İstanbul'da sekiz baskısı yapılmıştır.]²

¹ Koca, Ferhat "Muhtasar" *DİA*, XXXI/66.

² 1. bs. Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281/1865, 2. bs. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304/1887, 3. bs. İstanbul: Âlem Matbaası, 1308/ 1890; Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1309/1892; Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1314/1896, 4. bs. İstanbul: İstanbul Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye Matbaası, 1315/1898, 5. bs. İstanbul: İstanbul Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye Matbaası, 25 C. Evvel 1316/13 Ekim 1898; Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul, 1319/1901-02; Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul: Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye Matbaası, 1320/1902; Ebi'l-Hasan Ahmed bin Muhammed el-Kudûrî'den Mehmed Emin Fehim Paşa, *Aziziye*, İstanbul, 1323/1905-06. Özege, Seyfettin,

- 4- *Sual ve Cevaplı Kudûrî Şerîf Tercümesi*, Hüseyin Hüsnü b. Hafız Hasan el-Radvitevî. [1328-1329/1912-1913 yıllarında İstanbul'da iki Ayrı baskısı yapılmıştır]¹ Eserin tahareten hacca kadar olan bölümleri maddeler haline getirilerek tercüme edilmiştir.
- 5- *Sualli ve Cevaplı Kudûrî Tercümesi*, Hasan Ferîd, İstanbul 1914.
- 6- *Kudûrî Tercümesi*, Seyyid Fahreddin. (Isparta Uluborlu Alâeddin İlçe Halk Ktp., nr. 2194)
- 7- *Tercüme liMuhtasari'l-Kudûrî ilâ'l-lügati't-türkiyye*. Bekdaş, ismi meçhul müellifin vefât tarihini 1033'den evvel olarak verir.²
- 8- *Tercüme ve Şerh liMuhtasari'l-Kudûrî bi'l-lügati't-türkiyye*.³ Ebû Muhammed Şerif Mağribîzâde.

II- LATİN HARFLERİ İLE TÜRKÇE MUHTASAR ÇEVİRİLERİ

- 1- *Sualli-Cevaplı Kuduri-i Şerif Tercümesi*, çev. Hüseyin Hüsnü İbni Hâfız Hasan, tertipleyen: Elhac Muzaffer Ozak, İstanbul: Yeni Matbaa (Ergin Kitabevi ve Salâh Bilici Kitabevi), 1958.
- 2- *Kuduri Metin ve Tercümesi (İbadat, Münakehat, Muamelat, Ukubat)*, çev. Süleyman Fahir, İstanbul: Eser Kitabevi, 1967.
- 3- *Mukayyed Kuduri ve Tercemesi*, çev. Ali Arslan, c. I, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1968.
- 4- *Kuduri Metni Tercemesi (İbadetler, Muameleler, Nikâhlar, Cezalar ve Feraizler)*, çev. Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları, ts.
- 5- *Kelime Manalı Kuduri Tercümesi*, M. Şevket Ustaosmanoğlu, İstanbul, Hanifiyye Kitabevi, 2007.
- 6- *Kuduri Metin ve İzahlı Tercüme*, Orhan Ençakar/ Abdulkadir Yılmaz, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2011.

“Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu”, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1977, I-V, c. I/99.

¹ *Sualli-Cevaplı Kudûrî-i Şerîf Tercümesi*, çev. Hüseyin Hüsnü, 2. bs. Dersaadet: Mekteb-i Harbiyye-i Şahane Matbaası, 1329/1911. Özege, a.g.m., I/99.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/491.

³ Brockelmann, a.g.e., III, s. 270'de 13. asırda yazılmış 299 varaklık bir nüshasını kaydeder.

- 7- *Kuduri Tercemesi, Arapça metni ile birlikte*, çev. Osman Şen, İstanbul, Osmanlı Yayınevi – Fatih Yayınevi, 2012.

III- FARŞÇA YAPILAN MUHTASAR ÇEVİRİLERİ:

1. *Tercüme Muhtasari'l-Kudûrî bi'l-Fârisiyye*, Hasan b. Ebi'l-Kâsım. Ayasofya 1046'da kayıtlı 945'de yazılmış 226 varaklık (*Tercüme liMuhtasari'l-Kudûrî ilâ'l-lüğati'l-fârisiyye*) nüshası vardır.
2. *Tercüme liMuhtasari'l-Kudûrî ilâ'l-lüğati'l-fârisiyye*, Brockelmann, GAL III, s. 270'de müellifi meçhul olarak haber vermektedir.
3. *Muhtasaru'l-Kudûrî mea Tercümetin Fârisiyyetin*, Bedrüddin el-Aynî.¹

Ayrıca *Muhtasar*'ı Ch. Solvet Fransızca'ya, Rosenmüller cihadla ilgili kısmını Latince'ye, G. N. Bous-quet – L. Bercrier muamelâta dair bir bölümünü Fransızca'ya, Georg Helmsdörfer nikâhla ilgili kısmını *Des Abul Hasan Ahmed ben Mohammed el Koduri aus Bagdad moslemilisches Eherecht nach hanefitischen Grundschriften herausgegeben* adıyla Almanca'ya tercüme etmiştir.²

IV- YANLIŞLIKLA MUHTASAR ŞERHİ OLARAK ZİKREDİLEN ESERLER

1- *el-Kifâye Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Kâtip Çelebi³ ve Habeşî'nin⁴ Kudûrî'den 26 sene önce vefât eden İsmail b. el-Hüseyn el-Beyhakî'ye nisbet ettiği eser, İbn Kutluboğa ve Kuraşî'ye göre *Muhtasar*'ın değil *Şerhü Muhtasari'l-Kerhî*'nin ihtisârıdır.⁵

2- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Bekdaş, Habeşî ve *el-Fihrisü's-şâmil*'de Ebu Bekir Muhammed el-Kerhî'ye⁶ (v. 410/1019) nisbet edilen eserin *Muhtasar*'ın şerhi olamayacağını belirtir. Zira

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/492.

² Koca, Ferhat "Muhtasar" DİA, XXXI/66.

³ Kâtip Çelebi, a.g.e., c. II, s. 1498.

⁴ Habeşî, a.g.e., s. III/1890.

⁵ Kuraşî, a.g.e., s. I/399; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 134.

⁶ Zirikî nisbesini el-Kercî olarak zikreder. Zirikî, a.g.e.,s. VI/83.

müellifin bütün eserleri riyâzât, cebir ve hendese üzerinedir. Ne Hanefî ne de başka bir mezhebe ait bir fıkıh çalışması bulunmamaktadır. Müellifin Kudûrî'den 18 sene evvel vefât etmiş olması da bu görüşü teyid etmektedir.¹

3- *et-Tefrîd Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Kâtip Çelebi'nin² Ebü'l-Mehâsin (Ebü's-Senâ) Cemâlüddîn Mahmûd b. Sirâciddîn Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî ed-Dımaşkî'ye (v. 770/1368) ait *Muhtasar*'ın şerhi olarak zikrettiği eser, *Muhtasar*'ın şerhlerinin 39. numarasında da (*et-Takrîd*) belirtildiği gibi Kudûrî'nin *et-Tecrîd*'inin ihtisârıdır.³

4- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*

Nâblusî'nin⁴ (v. 1143/1730) *Burhânü's-sübût fî Tebrieti Hârût ve Mârût* isimli kitabının tahkîkini yapan Ömer Ahmet Zekeriyya eserin mukaddimesinde, Nâblusî hakkında *Abdilganî en-Nâblusî Hayâtühü ve Ârâühü* kitabını yazan Alî Mu'bid Ferağlî eserinde, Habeşî ve *el-Fihrisü's-şâmil*'de Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl en-Nâblusî'ye nisbet edilen Şam Zâhiriyye 9914'de kayıtlı şerhin istinsâh tarihi 1104 olduğu için Nâblusî'ye ait olması mümkün görünmemektedir.⁵ *Muhtasar*'ın şerhlerinden olduğu anlaşılan eserin baş kısmındaki noksanlık sebebi ile müellifini tesbit mümkün olmamıştır.⁶

5- *Îzâh-u Muhtasari'l-Kudûrî*⁷

Brockelmann ve Habeşî'nin el-Kirmânî'ye⁸ nisbet ettiği eser Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının değil *Kerhî*'nin *Muhtasar*'ının şerhidir. Müellif kitabın mukaddimesinde bunu açıkça belirtmektedir.⁹

6- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*¹

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/498.

² Kâtip Çelebi, a.g.e., s. II/1632.

³ Kuraşî, a.g.e., s. III/435; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 289; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., s. II/409.

⁴ Bkz. Özel, Ahmet, "Nâblusî, Abdülganî b. İsmâîl", *DİA*, s. XXXII/268-269; Bekri, Alaaddin, *Abdülganî Nablusi Hayatı ve Fikirleri*, Çev: Veysel Uysal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 11.

⁵ Bekdaş, a.g.e., s. I/497.

⁶ Bekdaş, a.g.e., s. I/497.

⁷ Habeşî, a.g.e., s. III/1891; *GAL*, I/641.

⁸ Bkz. Özel, a.g.e., s. 50-51; Ziriklî, a.g.e., s. III/327.

⁹ Bekdaş, a.g.e., s. I/500.

Brockelmann'ın² Pezdevî'ye³ (v. 482/1090) nisbet ettiği İstanbul Damadzâde 902'de kayıtlı olduğunu haber verdiği eser, *Muhtasar*'ın şerhlerinin 13. numarasında zikri geçen Ebû Saîd b. Alî b. Bender el-Yezdî'ye (v. 591) ait *el-Lübâb Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*'dir. Muhtemelen Pezdevî ile Yezdî'nin yazılış benzerliğinden karıştırmış olmalıdır.

¹ Özel, a.g.e., s. 40; Habeşî, a.g.e., s. III/1890; Kudûrî, *et-Tecrîd*, (*Nâşirlerin mukaddimesi*) I/14. *Usûl-i Pezdevî* olarak bilinen 'Kenzu'l-vusûl' adlı usûl eserinin sahibi meşhur Hanefî fakîhidir. Kudûrî, *et-Tecrîd* (*Nâşirlerin mukaddimesi*) I/14.

² GAL III/270.

³ Bkz. Kuraşî, a.g.e., s. III/107; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 41; Leknevî, a.g.e., s. 105.

İKİNCİ BÖLÜM

ez-ZÂHİDÎ VE el-MÜCTEBÂ'SI

I. ZÂHİDÎ'NİN YAŞADIĞI DEVİR VE MUASIRI OLAN FUKAHA

Zâhidî'nin yaşadığı hicri VI. ve VII. yüzyıllar arası, İslam dünyasının siyasî, fikrî ve ilmî yönden çok renkli bir dönemidir. Moğol istilasından önceki dönemdeki ilmi hareketlilik, o güne kadar ulaşmadığı bir noktaya erişmiştir.¹ Osman Turan, bu devirde ki birikime şu bilgiyle dikkat çeker. “Moğolların yakıp yıktığı kütüphanelerden kurtarabildiği kitapları Merağ'a götüren Nasîrüddin Tûsî'nin (v. 672/1274), orada dört yüz bin ciltlik bir kütüphane ve bir rasathane kurması o devirdeki ilim ve kültür birikimini göstermesi bakımından kayda değer bir hadîsedir.”²

Aynı zamanda Zâhidî'nin yaşadığı bu dönem,³ İslam dünyasında medreselerin ve tekkelerin kurulup yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. 459/1067'de kurulan Nizamiye Medresesi, ilim ve kültür dünyasının değerli simalarını yetiştirmiştir. 625/1227 yılında Halife el-Mustansır Billah tarafından Bağdat'ta kurulan Mustansırıyye Medresesinde İslamî ilimlerden başka tıp, riyaziye, hendese ve hey'et ilmi tedrisatı yapılıyordu. Kahire'de Fâtımîlerin kurduğu el-Ezher Medresesi

¹ Yıldız, Hakkı Dursun. “*Abbasiler*”, *DİA*, I/44.

² Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 259

³ Bu dönem ve mekan hakkında bilimsel araştırma yapmanın zorluğuna Adnan Adıvar şu ifadelerle işaret etmektedir. “Osmanlılardan önceki devirde ve daha eski devirlerde gerek İran'da ve gerek Anadolu'da ilim kurumları ve bu kurumları besleyen bilginler vardı ve Osmanlı devleti kurulduğu zaman Anadolu'daki bu kurumlar, hocaları, öğrencileriyle birlikte, yavaş yavaş bu yeni devlete geçmiştir. Konumuzu sınırlı ve aynı zamanda aydınlık bir halde tutabilmek için, henüz pek az incelenmiş olan Selçuklular devrini şimdilik bir tarafa bırakmak zorunda kalıyoruz. Doğrusu o devir hakkında bugün elimizde toplu siyasi bir tarih bile yokken ilim ve medeniyet tarihini vücuda getirmek oldukça güç bir iştir. Çünkü Selçuklular devrinin ilim kurumları ve müspet ilimler alanında yetişmiş bilginleri hakkında henüz bir araştırma yapılmış değildir. Ara sıra çıkan yazılarda, kısacık bir kitabeden, bir mezar taşından yahut bir darüşşifa harabesinden o devrin ilmi hakkında koskoca bir hüküm çıkarılması o yazılara ilmi sıfatını vermeye engeldir.” Adıvar, A. Adnan, “*Osmanlı Türklerinde İlim*”, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 15.

(Kuruluş: h. 972) İslam ülkelerinin her tarafına Şii dâîler gönderirken, bu medreseler ise Sünnî tefekküre sahip ilim adamları yetiştiriyorlardı. İlki Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesini, daha sonra İsfahan, Rey, Herat, Nişâbur, Merv, Belh, Basra ve Musul şehirlerinde de kurulan diğerleri izlemiştir.¹

Zâhidî'nin yaşadığı XII. ve XIII. yüzyıllar, aynı zamanda Moğol istilalarının neticesinde Hârizmşahların ve Abbâsîlerin yıkıldığı bir dönemdir. Bağdat'ta da bulunan Zâhidî, Abbâsî Devletinin yıkılışından önceki bir döneme şahitlik etmiştir. 1179'da hilafet makamına Abbasî halifeleri içinde en uzun hüküm süren (Hilafet Dönemi, Hicri: 575-622) Nâsır li-dinillah (v. 622/1225) geçmiştir. Türk bir anneden doğan Halife Nâsır, Abbâsî Devletinin son döneminde müteşebbis siyaset takip eden biri olarak kabul edilir.² Büyük Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla kurulmuş bulunan Hârizmşahlar Devleti, bu dönemde Abbâsî Devletinin en büyük hasmıdır. Önceleri Hârizmşahlarla işbirliği yapan halifenin sonraları onlarla da arası açılmış ve Hârizmşahlar Bağdat'a bir ordu göndermişlerdi. Hilafet merkezini tehdit eden tehlikelere karşı, Moğol Sultanı Cengiz ile işbirliği yapan halife, Moğolların Hârizmşahlar Devletini ortadan kaldırmasıyla bu tehlikeden kurtuldu, ancak onun bu işbirliği İslam Ülkelerinin Moğol istilasına açılmasına zemin hazırladı.

Halife Nâsır'ın ardından hilafete gelen ez-Zâhir (v. 623/1226) kısa süren bir hilafet dönemi (hilafet süresi dokuz ay ve bir kaç gün) yaşadı. Bu dönemde babası devrinde yapılan haksız uygulamaları ortadan kaldırmak üzere harekete geçmişse de buna ömrü yetmemiştir. Yerine oğlu Mustansır Billah (v. 640/1242) halife oldu. Babası gibi dindar ve adil bir halife olan Mustansır, önemli bir siyasî hizmet görememiş fakat halkı tarafından sevilen bu halife, ilme ve ilim erbabına büyük değer vermiş ve bu alanda büyük hizmetler gerçekleştirmiştir.³ Kendi adıyla anılan Mustansırıyye medresesini kuran halife, burada devrin önemli ilim erbabını toplamaya çalışmıştır.⁴ 640/1242 yılında Mustansır'ın ölümüyle oğlu Müsta'sım-Billah tahta oturmuştur.⁵ Halife Nâsır'ın zeminini hazırladığı Moğol istilasının son

¹ Özaydın, Abdülkerim. "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII/188-189.

² Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 440.

³ Yiğit, İsmail. "el-Mustansır-Billah", *DİA*, XXXII/118.

⁴ Bozkurt, Nebi – es-Sakkâr, Sâmî. "Mustansırıyye medresesi", *DİA*, XXXII/121.

⁵ Özdemir, a.g.m., *DİA*, XXXII/127.

hedefi ise maalesef hilafet merkezi Bağdat olmuştu. Zâhidî'nin vefatından kısa süre önce 1258'de Moğol askerleri Bağdat'a girdi. Abbâsî Devleti de bu tarihten itibaren tarih sahnesinden silinmiş oldu.¹

Bağdat düşünce Hülagu Han Müsta'sim Billah'ı öldürttü. Müsta'sim Billah'ın ölümüyle Bağdat Abbâsî halifeliği tarihe karıştı. Üç yıl sonra Memlûk Sultanı 1. Baybars Müsta'sim'in amcası Ahmet b. Muhammed'i el-Müstansır Billah (v. 660/1261) unvanıyla Kâhire'de halife ilân etti. Böylece Abbâsî hilafeti yeniden kurulmuş oldu.²

Bu sırada Zâhidî'nin bir ara ders verdiği Anadolu'da belirsizlik içindedir. Türklerin, tarihin akışına yön verecek olan Anadolu'yu³ yurt edinmeleri daha çok yeni idi ve göçler arkası kesilmeksizin devam ediyordu.⁴ Anadolu Selçuklu devletinin zamanla zayıflaması, özellikle Köseadağ savaşında (1243) Moğollar'a yenilmesi, Anadolu'daki Moğol felaketinin başlangıcı olmuştur. Zâhidî'nin vefat yılı olan 658/1260 yılından sonra zayıflayan, otorite kuramayan Anadolu Selçuklu Devleti'nin yerine Moğol egemenliği hüküm sürmeye başlamıştır.

Bu devri araştırırken dikkat çeken bir noktada bu asra “tarikatlara asrı” denmesidir. Kadiriyye, Ekberiyeye, Yeseviyye, Sühreverdiyye, Koneviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Bektaşiyeye gibi büyük tarikatların hemen hepsi bu yüzyıllarda ortaya çıkmıştır.⁵

¹ Yıldız, a.g.m., *DİA*, I/37.

² Özdemir, a.g.m., *DİA*, XXXII/127; Yıldız, a.g.m., *DİA*, I/37.

³ Ulemâ ve arifler diyarı olan Anadolu'un bu yönü keşfedilmeyi ve hak ettikleri itibarla yadedilmeyi bekleyen Zâhidî misali değerlerle doludur.

⁴ Malum olduğu üzere Türkler, 1071 tarihinde Malazgirt meydan savaşı ile sistemli bir şekilde Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır. Türklerin Anadolu'ya girdikleri dönemde yazılan eserlerde Türklerin hareketleri “Türk kavmi çıkınca yeryüzünü kapladı. Daha sonra çıkan Türkler, onlar tarafından tenkîl edildi. Zira dünya onları taşımaya kâfi değildi” sözleriyle anlatılmıştır. Yine bu dönemde yazılan anonim bir Bizans kroniği Türkler hakkındaki fikirlerini “kara ve deniz sanki bütün dünya kâfir barbarlar (Türkler) tarafından işgal edildi ve ıssızlaştırıldı. Onlar şarkın bütün köylerini evlerini ve kiliseler ile birlikte yağma ve tahrip ettiler” şeklinde ifade etmektedir. Eravcı, H. Mustafa, *Avrupa'da Türk İmajı*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010, s. 43

⁵ Çatak, Adem, *Şihâbeddin Sühreverdi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007 s. XVI-XVII.

Harizmşahlar'ın kuruluş ve gelişme dönemlerinde tarikatların yeni ve önemli bir sosyal unsur olarak ortaya çıktıkları bilinmektedir. Irak ve Horasan'da daha XI. yüzyılda kuvvetle kendini hissettiren tarikatlar, XII. Yüzyılda, cemiyet içerisinde maddi ve manevi büyük roller oynamaya başlamışlardı. Bu sırada belli merkezlerde büyük hankâhlar kurulmuş, çok sayıda mutasavvıf buralarda dervişleriyle beraber toplu bir hayat geçirerek, sosyal hayat üzerinde etkili olmuşlardır. O kadar ki hankâhlar, yalnız şehir ve kasabalarda değil, büyük köylere kadar yayılmışlardı. Misâl olarak, XII. yüzyılın sonlarına doğru Necmeddin Kübrâ (v. 618/1221)'nin Harizm'de kazandığı nüfûzu hatırlanmalıdır. Müritleriyle birlikte Moğollara karşı savaşırken şehit düşen bu sûfi hakkında, daha sonra Farsça ve Çağatayca menâkıp kitapları da yazılmıştır.¹ Ahmed Yesevî'nin dervişlerinin de Harizm'de ve bozkırlarda derin tesirler icrâ etmiş olduklarını zikretmek gerekir.²

Harizm bölgesinin bir Türk-İslam devleti haline geldiği son Harizmşahlılar devrinde büyük bir ilmî ve edebî inkişafa şahit olunmaktadır. Bu bölgede yetişen önemli ilim adamlarından bazıları, Ebu Bekr el-Harizmî (v. 383/993), el-Birûnî (v. 440/1048), meşhur müfessir ve dilci, ez-Zemahşerî (v. 538/1143), büyük dinler tarihi âlimi ve kelamcı Şehrîstânî (v. 548/1153) Reşidüddin Vatvat (v.573/1177), el-Tümüştâşî (v. 600/1203), tanınmış müfessir Fahreddin er-Râzî (v. 606/1209), büyük mutasavvıf şehid Necmeddin-i Kübrâ (v. 615/1216), tıp bilgini Mecdüddin el-Bağdadî (v. 616/1217) ve es-Sekkakî (v. 628/1229) gibi âlimlerdir.³

Zâhidî ile muasır olan fukâhadan, mezheplere göre şu isimler zikredilebilir. Hanefîlerden Zâhidî'nin hocaları arasında sayılan *Miftâhu'l-ulûm*⁴ sahibi, tanınmış dil ve belâğat âlimi Sekkâkî (v.626/1228); *Ahkâmü's-Sığâr* sahibi Ustrûşenî (v.632/1234); Hasîrî (v. 636/1238); Sicistânî (v.639/1240); Kerderî (v. 642/1244); Ahsikesî (v. 644/1247); Tercümânî (v. 645/1247); Sâğânî (v. 650/1252); Hılâtî (v. 652/1254); İbnü'l-Adîm (v. 660/1262); Hamidüddin ed-Darîr (v. 666/1268); Zeynüddin er-Râzî (v. 666/1268); İmâdî (v. 670/1271); Lu'luî (v. 671/1272); Mütûn-u Erbea'dan kabul edilen *el-Muhtar* ve onun şerhi olan *el-İhtiyâr* sahibi

¹ Yazıcı, Nesim, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV, Ankara, 2002, s. 384;

² Yazıcı, a.g.e., s. 384-385.

³ Gültekin, a.g.e., s. 39.

⁴ Kazvî'nin (v.739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh* 'ı bunun üçüncü bölümünün şerh ve hulasasıdır.

Mevsılî (v. 683/1284); Şâfiîlerden Râfiî (v. 623/1226); Hanbelî iken Şafiî olan *el-İhkâm* sahibi Âmidî (v. 631/1233); İbnü'l Fâriz (v. 632/1234); *Avârifü'l-Meârif* sahibi meşhur mutasavvıf Sühreverdî (v. 632/1234); İbnü's-Salâh (v. 643/1245); Nevevî (v. 676/1277); Malikilerden *el-Câmî li-Ahkâmi'l-Kur'ân* tefsiri ile meşhur Kurtûbî (v.671/1273); *Tenkîhu'l-Fusûl* sahibi Karâfî (v. 684/1285);¹ İslam tasavvufunun büyük siması, vahdet-i vücût nazariyesinin en büyük temsilcisi *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Füsûsu'l-Hikem* sahibi İbnü'l-Arabî (v. 638/1240); Şâziliyye tarikatının kurucusu Ebu'l Hasan eş-Şâzilî (v. 656/1258); Mevlana (v. 672/1273); Hicri 603 Miladi 1206 yıllarında doğduğu tahmin edilen ve 120 yılı aşkın bir ömür süren, Zâhidî'nin öğrencileri arasında yer alan Edebalî (v. 726/1325-26) bu dönemde yaşayan önemli şahsiyetlerden bazılarıdır.²

II. ZÂHİDÎ'NİN DOĞUMU VE İSMİ

Şeyh İmâm Allâme Fakîh Zâhid Fehâme Ârifü'd-dekaik Vâkıfû'l-hakâik Hâvî kavânîni şer'î'l-mübîn Ebû'r-Reca Necmuddîn Muhtar b. Mahmud b. Muhammed ez-Zahidî el-Harizmî el-Gazminî³ Harizm'in bir kasabası olan Gazmin'de dünyaya gelmiştir.⁴ Doğum tarihine kaynaklarda rastlanamamaktadır.

Tabakat kitaplarında doğduğu ülkeden dolayı el-Harizmî nispesinden dolayı Harizm isminin etimolojisi, bu ismin verildiği coğrafi bölgenin tarihi ve sosyal yapısı ile coğrafi konumu hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Harizm ismi, el-Hamevî'ye göre, har (huvar) ve rizm/rezm kelimelerinden⁵ meydana gelen birleşik bir isim olup, önceleri Balhan Dağlarında yaşamakta olan Harizm kavminin bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan kısma gelmesinden sonra bu bölgenin adı olmuştur.⁶

¹ Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, İlgili maddelere bkz.

² Şahin, Kamil, "Edebâlî", *DİA*, X/343.

³ el-Kefevî, a.g.e., vr. 262 a; Şahin, Kamil, "Edebâlî", s.10/393.

⁴ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 295; *Mevsûatu Alâmi'l-Ulemâ*, a.g.e., 11/26.

⁵ İbn Manzûr, a.g.e., s. 241.

⁶ Harizm ismi hakkında diğer görüşler; "Harizmler, Şark padişahı veya Türk hükümdarının hizmetinde iken onun tarafından cezalandırılıp 100 fersah uzaklıktaki Kas'ta iskan edilmişlerdi. Haklarında bilgi edinmek üzere görevlendirilen kişiler, dönüşlerinde hükümdara

Harizm, Amuderya (Ceyhun) nehrinin her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede XIII. asra kadar lisanını koruyarak yaşamış olan bir şarki İran kavminin adıdır.¹ Çevresini kuşatan geniş çöllere karşılık Aral Gölüne yaklaştıkça bir yelpaze gibi açılan Ceyhun sayesinde Harizm, tarihin her döneminde kalabalık insan topluluklarını kendine çekmiştir. Bölgenin fiziki konumu saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir coğrafi yapıya sahiptir. Amuderya ve ona bağlanan su kanalları, yüzlerce şehir ve kasabayı istilalardan koruyan doğal barikat görevi yapıyordu. Savaş zamanında bu bentler açılarak isgal ordularının geçeceği yerler sular altında bırakılırdı. Bölgenin bu fiziki özelliğinden dolayı Harizm'i idare eden valiler; kısa sürede bağımsız hanedanlar kurmuşlar; ancak çevresinin geniş çöllere kaplı olması sebebiyle hâkimiyetleri yalnız kendi bölgeleriyle sınırlı kalmıştır.² Harizmşahlar'ın başkenti Gürgenç'tir. Gürgenç (Cürcâniye), hem maddi hem de ilmi açıdan Horasan şehirleriyle boy ölçüşecek duruma gelmişti.³ Gürgenç XII. yüzyıl boyunca devamlı olarak büyüyüp zenginleşmiş, Horasan'ın önemli şehirleri ile rekabet edebilecek bir kültür merkezi haline gelmiştir. Esasen coğrafyanın ona bahşettiği ticari konumundan faydalanmakta olan Gürgenç, Atsız döneminden başlayarak A. Tekiş ve Alaaddin Muhammed dönemlerinde, belli başlı alim ve sanatkarları cezbeden parlak bir ilim ve sanat merkezi durumuna ulaşmıştır.⁴ Avfi'nin, Moğol istilası öncesi şehrin ilim ve sanat adamlarının çokluğunu gökteki yıldızlarla kıyaslaması, medeni gelişmenin yüksekliğinin de en güzel göstergesi olmalıdır. Harizm'in her tarafında medreseler, kütüphaneler, hankâhlar, hastane ve eczaneler mevcuttu. Gürgenç'te

onların balık tuttıklarını ve ateşte pişirip yediklerini bildirdiler. Harizm dilinde ete har, oduna da rizm/rezm denildiğinden buraya Harrizm adı verildi. Zaman geçtikçe kelime, Harizm (Huvarizm) şeklini almıştır. Yine, Harizm'in Farsça hurşid (güneş) ve hurden (yemek) kelimelerinden türediği veya "Harriler'in ülkesi" anlamına geldiği de ileri sürülmektedir. Yakut el-Hamevi, İbn Fadlan (v.309)'dan rivayetle, çok soğuk olan, su temin etmek ve avlanmak için birkaç karış kalınlığında donmuş nehir yatağını kırmak zorunda kalan bu bölgenin halkına, Allah'ın acıyarak bol odun verdiğini söylemektedir. Bütün bu rivayetlerin ortak paydası düşünüldüğünde bölgenin soğuk ve yaşanılması zor bir bölge olduğu anlaşılmaktadır." Gültekin, Aladdin, *el-Mutarrizi'nin el-İkna Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2011, s. 25.

¹ Togan, Z. Velidi, Harizm Maddesi. İA: *İslam Ansiklopedisi, İslam âlemi coğrafya, etnoğrafya ve biyografya Lugatı*, I- XIII, İstanbul, 1993, c.5, s.256.

² Gültekin, a.g.e., s. 25; Özaydın, Abdülkerim. "Hârizm", *DİA*, XVI/217.

³ Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, TDV, 1989, Ankara. s. XVI/231.

⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 386.

kitap ticaretiyle uğraşan sahaflar için özel bir çarşı bulunmaktaydı.¹ Mezkûr bölgenin idarecilerinin ünvanı “Harizmşah”tır.²

Şârih Zâhidî'nin hayatı, Harizmşahlar'ın yükselme dönemi olan Ebu'l-Feth İl Arslan Harizmşah (1156-1172), Alâaddîn Tekiş Harizmşah (1173-1200) ve devletin yıkılma döneminde hüküm süren Alâaddin Muhammed Harizmşah (1200-1220) ile Celaledin Harizmşah (1220-1231) dönemlerine rastlar.

Zâhidî'nin kökeni hakkında Tabakat kitaplarında bir bilgiye rastlanmazken, son dönem muhakkikleri,³ 658/1260'da vefâtından kısa bir süre önce, yeni Müslüman olan Berke'ye sunduğu ve muhtemelen onun İslam'a olan inancını güçlendirmek amacıyla yazdığı *er-Risâletu'n-Nasîriyye* ve *el-Kunye*⁴ isimli eserlerindeki ibareleride delil göstererek Kıpçak Türklerinden⁵ olduğunu söylerler. Zaten Harizmşahlar tarihinin ana kaynaklarından Moğol tarihinin önemli ismi Cüveynî (v. 623)'ye ait *Tarih-i Cihân-Guşâ*'nın açıkça belirttiğine göre

¹ Gültekin, a.g.e., s. 35.

² Harizmşah tabiri için bkz. Taneri, a.g.m., XVI/231.

³ “X. yüzyıldan itibaren başta İdil-Volga olmak üzere, Deşt-i Kıpçak coğrafyasına sızmaya başlayan İslam kültürü, Berke Han zamanında ivme kazanmış; İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinden gelen bilginlerle ilmi bir ortamın temelleri atılmıştır. Klasik İslam kaynaklarında *kıpçaklı fakihler* biçiminde özel bir ad verilecek kadar önemli bir yekün tutan Deşt-i Kıpçak kökenli bilginler, Berke Han'dan sonra da hem Han'ın çevresinde hem de halk arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nitekim Necmuddin Ebu'r-Reca Muhtar b. Mahmud b. Muhammed el-Kazanî el-Hanefî ez-Zâhidî adlı bir fakih, birçok çalışması yanında, *er-Risâletu'n-Nasîriyye* adlı bir eser yazarak Berke Han'a sunmuştur. İşte bu birikim, Müslüman olduktan sonra, Özbek Han tarafından yeniden tanzim edilecek ve Deşt-i Kıpçak bölgesinde, siyasî iradenin desteğiyle yüksek İslam kültürünün yeniden üretimi için dayanılan temel olacaktır.” Fazlıoğlu, İhsan, *Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [et-Tuhfe fi ilmi'l-hisâb]*, Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı tarafından 22-24 Nisan 2005 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen “*İkinci Uluslararası Altın Orda ve Mirasçı Hanlıklar Konferansı*”nda aynı adla sunulan bildirinin makaleye dönüştürülmüş halidir. s. 4.

⁴ “Zâhidî, fikhî eseri *el-Kunye*'de, hocası kâdı Fahrüddîn Bedî' in *el-Bahrü'l-Muhît* ve *Munyetu'l-Fukahâ* adlı eserlerinden belli hukûki hâdiseler ve fetvaları seçerek analiz etti. Zeki Velidi Togan'ın ilk defa ondaki büyük ölçüde kaybolmuş İran Harizm dilindeki ibareleri ortaya çıkarmasından sonra, bu eser modern âlimlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Ayrıca Togan bu eserin o günkü Harizm'deki durumlarla ilgili oldukça önemli miktarda bilgiyi ihtiva ettiğine dikkat çekti.” Madelung, Wilferd, *11.-13. Asırda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Çev.: Sönmez Kutlu, Ankara 2003, s.370.

⁵ Kıpçaklar hakkında bkz. Gökbel, Ahmet, “*Kıpçaklar ve Kumanlar*” *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., c. II, s. 264-265.

Hocası olarak et-Türkistânî'yi zikreder.¹ Silsile şöyle devam etmektedir. Zâhidî ➔ et-Türkistânî ➔ el-Kâsânî ➔ Ömeru'n-Nesefî ➔ Ebu'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî ➔ Ebu Yakub es-Seyyârî ➔ el-Hâkim en-Nûkidî ➔ Ebû Ca'fer el-Hindüvânî ➔ Ebû'l-Kâsım es-Saffâr ➔ Nusayr b. Yahya ➔ İmâm Muhammed Şeybânî ➔ İmâm A'zam Ebû Hanîfe.² Kuraşî ise sadece, Zâhidî'nin kendisinden fıkıh tahsil ettiğini söyledikten sonra et-Türkistânî'nin Hanefilerde Burhân nisbesiyle tanınan âlimlerden³ olduğunu belirtir.

B. Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (v. 627)

Sirâcuddîn Yusuf b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Ali Ebû Yakub es-Sekkâkî el-Harizmî meşhûr Arap dili ve belâğatçisi olan Sekkâkî, 1131'de Hârizm'de doğdu, 1229 yılında Fergana'da vefat etti. Kuraşî, Sekkâkî'nin hocalarından Sedîd el-Hayyâtî ve Mahmûd b. Sâid el-Hârisî'yi zikreder.⁴ Sekkâkî, Hanefî fâkihleri arasında yer alır. En önemli eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'dur.⁵

C. Burhânuddîn el-Mutarrizî (v. 610)

Burhânuddîn Nâsir b. Abdisseyyid Ebu'l-Mekârim b. Ali al-Mutarrizî'dir.⁶ Bazı kaynaklarda ismi Nâsiruddîn olarak geçmektedir.⁷ Ziriklî, Harizm'de doğduğu için kendisine al-Harizmî nisbesi de verildiğini söyler.⁸ Ancak Mutarrizî nisbesi daha fazla şöhret bulmuştur. Bu nisbenin, kelimenin sözlük anlamı olan süslemecilikle ilgisine tabakat kitaplarında temas edilmemektedir. Kaynaklarda belirtildiğine göre

¹ وأخذ العلوم عن الأكابر منهم محمد بن عبد الكريم التركستاني عن الدهقان الكاساني، عن نجم الدين عمر النسفي، عن أبي اليسر محمد البزدوي،

Leknevî, a.g.e., s. 212-213.

² Kefevî, a.g.e., vr. 262 a; Şahin, Kamil, "Edebâlî", *DİA*, s. X/393.

³ Diğerleri, Mansûr b. Muhammed, Burhânü'l-kâtî, Burhânü't-tercümânî, Burhânü Sâhibi'l-muhît, Burhânüddin Sâhibü'z-zehîre, Burhânüddin es-Sadr, Burhân es-Semerkandî. Kuraşî, a.g.e., s. II/364.

⁴ Kuraşî, a.g.e., s. II/224.

⁵ *Miftâhu'l-Ulûm* önemi hakkında bkz. Benli, Mehmet Sami, *Miftâhu'l-ulûm*, *DİA*, s. XXX/20; Düsûkî, Muhammed b. Ahmed, *Hâşiyetü'd-düsûkî alâ Muhtasari's-sa'di Şerh-ı Telhisi'l-miftâhi* (*Tahkik: Halil İbrahim Halil*), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1423, I-IV, c. I s. 222-223.

⁶ Ziriklî, a.g.e., s. VIII/311; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 274.

⁷ Leknevî, a.g.e., s. 218.

⁸ Ziriklî, a.g.e., s. VIII/311.

Zemahşerî, (v. 538/1144) yılında Harizm’de vefat etmiştir. Aynı yıl ve aynı yerde de Mutarrizî dünyaya geldiği için kendisine “Halifetü’z-Zemahşerî” de denmiştir.¹ Öğrenimine ilk olarak babası Ebü’l-Mekârim Abdüsseyyid’den başlamıştır. Daha sonra Zemahşerî’nin talebesi olan ve “Harizm Hatibi” olarak bilinen Ebü’l-Muayyed el-Muvaffak b. Ahmed’den ilim tahsil etmiştir. Ayrıca Hadîs ilmini Ebu Abdullah Muhammed b. Ali et-Tâcir’den tahsil etmiştir.²

Zâhidî’den başka Kasım b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Harizmî (v. 617/1220),³ ve Muhammed b. Abdüsettar b. Muhammed el-Îmâdî el-Kerdârî (v. 642/1244)⁴ kendisinden ders almıştır. *Kitâbü’l- Misbâh fi’n-Nahv*,⁵ *el-Müğrib fi Tertîbi’l-Mü’rib*,⁶ *el-Îzâh fi Şerhi’l-Makâmât li’l-Harîrî*,⁷ *Muhtasaru Islâhi’l-Mantık*,⁸ *el-İknâ limâ Hüviye Tahte’l-Kinâ*,⁹ *Mukaddimetü’l-Mutarrizîyye*, *el-Muhtasaru’l-Mevsûm*, *er-Risâle*, *Risâle fi Fasri’l-Mevlâ* isimli eserleri vardır.¹⁰

¹ Çöğenli, a.g.e., s. 75.

² Leknevî, a.g.e., s. 218; Çöğenli, a.g.e., s. 75.

³ H. 555 yılında dünyaya gelmiş, Mutarrizî’den Arapça ve Fıkıh eğitimi almıştır. Eserleri: *ez-Zevâyâ ve’l-Habâyâ*, *Bedâiu’l-Mülâh* ve Zemahşerî’nin *el-Mufassal*’ına yazmış olduğu *et-Tecmîr fi Şerhi’l Mufassal*. 617/1220 yılında Moğollar tarafından öldürülmüştür. İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 50.

⁴ Mutarrizî’nin talebelerinden ve Hanefî fakihlerindedir. Fıkıh Usulü ilmini yeniden ihya ettiği söylenmektedir. 642/1244 yılında Buhara’da vefat etmiştir. Kuraşî, a.g.e., s. II/228-230.

⁵ Oğlu için yazmıştır. Nahivle ilgili bir eserdir. *Misbâh*, beş bölümden oluşmaktadır. 1- *el-İstulâhâtü’n-Nahviyye*, 2- *el-Avâmilü’l-Lafziyyetü’l-Kiyâsiyye*, 3- *el-Avâmilü’l-Lafziyyetü’s-Sema’iyye* 4- *el-Avâmilü’l-Ma’neviyye* 5- *Füsûlü’l-Arabiyye*. Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1760.

⁶ *Müctebâ*’da sıkça atıfta bulunulan eserlerdendir. Hanefî fıkı ile ilgili bir fıkıh sözlüğüdür. Mutarrizî’nin şöhret bulan eserlerindedir. Kâtip Çelebi eserin, Ezherî’nin (v. 370), *ez-Zâhir fi ğaribi’l-Fıkh*’ının Şâfiîler arasında gördüğü rağbeti Hanefî’ler arasında gördüğünü belirtir. Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1708.

⁷ Harîrî (v. 416)’nin *Makâmât*’ının şerhi olan bu eser, 1272 yılında Tebriz’de basılmıştır. Mutarrizî bu eserin sonuna bir icâzetname yazmıştır. Çöğenli, a.g.m., s. 84.

⁸ Tabakat kitaplarında ismi geçen bu eser tanımlı dilci İbnu’s-Sikkît’in (v.244) dil ile ilgili *İslâhu’l-Mantık* adlı eserinin muhtasarıdır. Çöğenli, a.g.m., s. 84.

⁹ Müterâdif kelimeler lügatçesidir. Bu eseri de oğlu için yazmıştır. Eser basılmamış olup henüz yazma halindedir. Çöğenli, M. Sadi, a.g.m., s. 83.

¹⁰ Çöğenli, M. Sadi, a.g.m., s. 87.

D. Reşîdüddîn el-Harizmî (v. ?)

Reşîdüddîn Yusuf b. Muhammed el-Kandî (el-Feydî) el-Harizmî. Harizmlî Kurrâların başı idi. Hüsâmü'l-eimme'den tefsir okudu. Zâhidî'den başka Seyfüddin el-Bâhirzî ve Necmüddin el-Kerderî'de kendisinden kırâat dersi aldı.¹

E. Sedîd el-Hayyâtî (v. ?)

Alâuddîn Sedîd b. Muhammed el-Hayyâtî. Kuraşî, Mahmûd b. Sâid el-Hârisî ile birlikte Sekkâkî'nin hocalarından saydığı Sedîd el-Hayyâtî'nin *Kunye*'de “Şeyhulislam” ile lakaplandığını zikreder. Fıkıh hocası, Ebû İshak el-Hâfız'dır.²

F. Ebû'l-Meâlî el-Hafsî (v. ?)

Necmüddîn Ebû'l-Meâlî Tâhir b. Muhammed b. İmrân el-Hafsî. Usûlü Fıkıh hakkında *el-Fusûl fî İlmi'l-usûl* adında bir eseri vardır.³ Zâhidî'den başka *Mültekâ'l-Bihâr* sahibi Muhammed b. Muhammed Ebu'l-Mefâhir⁴ es-Sedîdî de (593/655) öğrencilerinden sayılır.⁵

Tabakat kitaplarında kendileri hakkında bilgi bulamadığımız fakat Zâhidî'nin hocaları arasında sayılanlardan ve kendilerinden hadîs dinlediği kişilerden Şeyhu'l-Şüyûh Ebû'l-Cenâb Ahmed b. Ömer el-Habûkî ile Ahmed b. Müeyyed el-Mekkî el-Hârizmî'de zikredilmektedir.⁶

¹ Kuraşî, a.g.e., s. II/233.

² Kuraşî, a.g.e., s. II/305.

³ Kuraşî, a.g.e., s. I/266.

⁴ İbn Kutluboğa, bu fakihin künyesini Ebu'l-Müeyyed olarak zikreder. İbn Kutluboğa, a.g.e., s. I/22.

⁵ Kuraşî, a.g.e., s. II/132.

⁶ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri), I-XXIII, Beyrut1401-1405/1981-1985, s. 5/371; Madelung, Wilferd, *11.-13. Asırda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edt. Sönmez Kutlu, Ankara 2003, s. 370.

IV. ZÂHİDÎ'NİN ÖĞRENCİLERİ

Zehebî (v. 748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında isim vermeden, Zâhidî'den fıkıh öğrenenlerin pek çok kimse olduğunu söyler.¹ Tesbit edilebilen öğrencileri Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Sâlih el-Havârizmî,² Sekkâkî'nin de öğrencisi olan Şemsüddîn Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Sâlih el-Mu'izzî³ (v. 673/1274'ten sonra), Ebû Âsım Fahrüddîn Ali b. Ömer b. el-Celîl b. Ali el-Fakihî el-İsfenderî (v. 698/1299), Ebü'l-'Alâ Şemsüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Kelâbâzî el-Buhârî el-Farazî (v. 700/1300), Radyüddin Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim el-Burhânî, Ebû Halîfe Abdülazîz b. Abdüsseyyid el-Bâzegânî el-Hârizmî gibi âlimlerdir.⁴ Edebâlî'de⁵ Anadolu'da bulunduğu sırada Karaman'da Zâhidî'den fıkıh tahsil etmiştir.⁶

Erdoğan'ın Madelung'dan naklen "Zâhidî'nin Anadolu'da kaldığı sürede Şeyh Edebâlî gibi birçok öğrenciye ders vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Buradan yola çıkarak da, bu ve bunun gibi Anadolu'ya gelen diğer Hanefî âlimlerin Hanefî fıkının yanında Mâturîdî düşüncüyü de buralara getirdiklerini ve Türklerin çoğunlukla Amelde Hanefî itikatta Mâturîdî olmasında etkili oldukları söylenebilir"⁷ iddiası müellifin i'tizâlî tarafı düşünüldüğünde tetkike muhtaç bir konu olarak durmaktadır.

¹ Zehebî, a.g.e., V/371. تفقه عليه وسمع منه خلق كثير

² *Mevsûatu Alâmi'l-Ulemâ*, a.g.e., XI/27.

³ Öğrencisi Şemseddin el-Muizzî biri Anadolu'ya yerleştiğini, diğeri Bağdat'a gideceğini duyduktan sonra Zâhidî için iki kaside yazmıştır. (yukarıda verilen şiirler için bkz. Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, vr. 262 a-b). Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/83.

⁴ Kuraşî, a.g.e., III/623; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 295; Kefevî, a.g.e., vr. 262 b; Leknevî, a.g.e., s. 231; Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 9-15.

⁵ Şeyh Edebâlî'nin hayatı için bkz. Şahin, a.g.m., s. X/392-393.

⁶ Kefevî, a.g.e., vr. 262 a; Şahin, a.g.m., s. X/393.

⁷ Madelung, a.g.e., s. 370; Erdoğan, Mürsel, "Mâturîdüliğin Anadolu'ya Gelişi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 47- 48.

V. ZÂHİDÎ'NİN İLMİ YÖNÜ ve SEYAHATLERİ

Tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat'a gitti. Talebesi el-Muizzî, Zâhidî'nin Bağdat'a gitmesinin ardından şu şiiri yazdı.

وقال أبو القاسم المعزّي في قصيدة وقد بلغه أن أستاذه يهاجر إلى بغداد	
* يُساعفني عفوا برغم زماني	* غزال أصاب القلبَ من زماني
* ويطرفني نشوان كالقمر الذي	* أطلتُ عليه ستة وثمان
* إمام يُرنيك الفضلَ أضعافَ صيته	* وكم صيت قوم ضاع بعياي
* له الحاطر الوقاد يعلو أضرابه	* وأفئدة الحساد في الغليان
* يدبر تقويم الأمور قياسه	* فدع آثر الأفلاك والدوران
* هو الثاقب السعد الأخير ولن يرى	* مقابله في ألف ألف قران
* ولولاه لم يترع من القلب والحشا	* نزاع عراقي لنا وبمان
* أأشتاق من بغداد شاطر دجلة	* وأهجر في خوارزم بحر عمان
* فلا زال المفتوي مدا الدهر باقيا	* على ذمة من ربه وضماني ¹

Bağdat'ta ileri gelen âlimlerle münazaralar yaptı. Daha sonra Anadolu'ya geçip bir müddet Karamanoğulları'nın idaresi altındaki Lârende'de (Karaman) ikamet etti.

el-Muizzî, Zâhidî'nin Anadolu'ya (Lârende/Karaman) gitmesinin ardından da şu şiiri yazdı.

* خرمنا إلى لارندة العيس للسرى	* بيهماء خزامي ولارند
* فيا حاديبها رجلا كلّ حسرة	* تزف إذا ارتاعت الربد
* إمام الهدى ركن الشريعة ماجد	* تعاضد في عليائه الجدّ والحدّ
* أقرّوا له بالفضل طرّا وسلموا	* وهل تجحد الريا إذا سطح الفد
* شأى رتب الأشياخ قبل اكتهاله	* وأرضع در الفضل إذ ضمه المهدي
* فمن مثل نجم الملة الملهم الذي	* بدبته تمي أصواب ولا تعد
* وأين كبرهان الأئمة حافظ	* بقنياة بان الشرع واتضح الرشد
* وناهيك صدر الدين من ذي فضائل	* وحاوي فنون لا يحيط بما العهد

¹ Kefevî, a.g.e.,vr. 262 a.

ونحّم الهدى الأستاذ للخلق قدوة	*	شجيته التأليف والدرس والزهد
فمن يبلغ الأملاك بالروم إنهم	*	أفاضوا علينا ما يحق له الحمد
فإكرامهم ركن الشريعة قد بنا	*	لهم شرفا في مصرنا ليس ينهدّ
بكل مكان منه في كل ساعة	*	لكل لسان من ممدحهم ورد
إمام الهدى خوارزم بعدك أو حشت	*	علينا وإن جنت ببهجتها السغد
أينفع أكباد إليك تعطشت	*	أو أذى حجون يجيى بما الممد
منابرها تصبوا إليك وتشتكي	*	محاربيها كم ذا التجبّب والبعد ¹

Burada fıkıh dersleri verdi.² Anadolu’da kaldığı sürede fakihlerle müzakerelerde bulundu, ilmî birikimi ve anlatımıyla halkın sevgisine sahip oldu ve yüce bir merteye kazandı. İ. Âbidîn’in ifadesiyle ilimde (bilhâssa) fıkihta meşhur oldu.³ (هو صاحب المحتى وهو الإمام الزاهدي المشهور علمه وفقهه)³ Anadolu’nun çeşitli yerlerinden gelen pek çok talebeye ders verdi. Bunların arasında Osman Gazi’nin şeyhi ve kayınpederi Edebâli de vardı.⁴ Anadolu’da Hanefî mezhebinin benimsenmesinde etkili olan Hârizm’li Hanefî âlimlerden biride Zâhidî’dir.⁵ Zâhidî’nin hukuk çalışmaları Anadolu’da büyük ilgi gördü⁶ ve muhtemelen en az iki yüzyıl Hanefî fıkhının öğretiminde yaygın bir şekilde kullanıldı.⁷ Zâhidî daha sonra memleketi Hârizm’in merkezi Cürcâniye’ye (Gürgenç) döndü. Aşağıda eserleri başlığında kendisinden bahsedilecek olan *er-Risâletü’n-Nâsriyye* adlı eserini tamamladığı 21 Cemâziyelâhir 658’den (3 Haziran 1260) sonra vefat etti.⁸

Hakkında talebesi Razıyyüddîn el-Burhânî şu kasîdeyi kaleme aldı.

يا جامع الطرف في الدنيا ألتست تراني	*	صنيع دهرک أم عن طرفک استترا
لا تغترّ بسرور بعده حزن	*	ونعمة نفعها يستعقب الضرا
نجبت ممن يرجى طول راحته	*	في ظل عمر كإمام القطا قصرا

¹ Kefevî, a.g.e.,vr. 262 a.

² Kefevî, a.g.e.,vr. 262 a; Leknevî, a.g.e., s. 212.

³ İ. Âbidîn, a.g.e., s. I/205.

⁴ Kefevî, a.g.e.,vr. 262 a; Şahin, Kamil, “Edebâli”, s.10/393.

⁵ Madelung, a.g.e., s.370.

⁶ Madelung, a.g.e., s.370; Erdoğan, a.g.e., s. 47- 48.

⁷ Madelung, a.g.e., s.370; Erdoğan, a.g.e., s. 47.

⁸ Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/82.

والموت في أثره يمشي له الخمرا	*	إنني ببیت رخا الشرب ذا دعة
لم تلقه رائحا لافاك مبتكرا	*	فكن على حذر واعلم بأنك إن
به الردي فاعتبر إن كنت معتبرا	*	ما ترى مقتدى الإسلام كيف هوى
ومن أعاديه طول الدهر منتصرا	*	قد غاب من كان للإسلام ناصرة
نجم السماء لنجم الأرض منكذرا	*	لا عذر لا عذر لو لم يغد من أسف
متى اكفهر ظلام الخطب واعتكرا	*	قد كان نجما يضيء الأفق طالعه
فلم يذق ناظرات الدهر طعم كرا	*	أحیی الليالي في الأفكار مجتهدا
والآن لست أرى عينا ولا أثرا ¹	*	كم قد آثرت عيوننا من شوارده

Eserlerinde Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Kadî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Zemahşerî, Hâkim el-Cüşemî ve Mutarrizî gibi tanınmış Mu'tezile İmamlarından gerek kelâma gerekse fıkha dair görüşler naklederek onları benimseyen bir çizgide yer alır. İbnü'l-Vezîr, Zâhidî'nin Mu'tezile âlimlerinden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin mezhebini destekleyenlerden biri ve onun takipçilerinin imam olduğunu belirtmektedir.²

¹ Kefevî, a.g.e.,vr. 262 a.

² Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/82.

VI. ZÂHİDÎ'NİN ESERLERİ

Moğol istilâsı yüzünden pek çok âlimin hayatını kaybetmesi sonucu İslâmî ilimlerde ortaya çıkan boşluğu, geçmişin birikimini geleceğe aktaran çalışmalar ve dersleriyle bir ölçüde gidermeye çalan Zâhidî nesiller arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu bakımdan eserleri, Hârizm ulemâsının ve bilhassa kendi hocalarının fikirlerine geniş yer vermesiyle de Hanefî fıkıh literatürü içinde ayrı bir öneme sahiptir. Eserlerinde Hanefî âlimlerinin görüşleriyle ilgili açıklama ve değerlendirmeler de yapmış, onların arasında gerek bölgelerin gerekse dönemin şartlarını dikkate alarak tercihlerde bulunmuş ve yeni ortaya çıkan meseleler hakkında yeni fikirler ileri sürmüştür.¹ Eserlerinde “el-fitnetü'l-âmmе, el-istîlâü'l-âm” gibi ifadelerle andığı Moğol istilâsı sırasında yaşanan acı olayları tasvir etmiş ve bu istilâlar dolayısıyla Müslümanların karşılaştıkları fikhî meselelere çözüm getirmeye çalışmıştır.²

Hadîs, münâzara ve usûl gibi İslâmî ilimlerin pek çok alanıyla ilgilenen Zâhidî'nin çalışmalarında özellikle fıkıh ve kelâm sahasına ağırlık verdiği görülmektedir.

1. *Kunyetü'l-münye alâ mezhebi Ebî Hanîfe:* İbn Âbidîn eserin adını *Kunyetü'l-fetâvâ* olarak da zikreder.³ Zâhidî'ye bu eserine izâfetle Sâhibü'l-Kunye'de (veya Kinye) denir. Moğol istilâsı sonrasında fakihlerin sayıca azalması ve pek çok yeni fikhî meselenin ortaya çıkması yeni yetişenlerin bu meselelerin cevaplarını bilme ihtiyacını doğurduğundan, Hanefî fıkıh eserlerinde yer alan ve almayan meselelere dair soru ve cevaplar çok geniş biçimde derleyen hocası Fahreddin Bedî'in *Münyetü'l-fukahâ* adlı eserinin ihtisar edilip yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilmiştir. *Münyetü'l-fukahâ*'da açık isimleri verilen müellifler ve eserleri bu kitapta rumuzlarla kaydedilmiş, bu rumuzların karşılıkları alfabetik olarak eserin başında sıralanmıştır. *el-Kunye*'nin sonunda, haklarında Hanefî mezhebi imamlarından rivayet bulunmayan ve sonraki dönem âlimleri tarafından yeterli cevap

¹ Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/82.

² Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/82.

³ İbn Âbidîn, a.g.e., s. I/479.

verilemeyen farklı konulara ait on yedi mesele zikredilmiştir.¹ İbn Sirâc diye ma'rûf olan Mahmûd b. Ahmed (v. 670/1271) onu ihtisâr etti.² Zeki Velidi Togan *Kunye*'nin Türkiye'de 78 adet yazmasını tespit etti.³ Leknevî eserin garib meseleleri içerdiğini söyler.⁴ (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2443-2454; Esad Efendi, nr. 870; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 445, 558; Damad İbrahim Paşa, nr. 722 vb.). *Ğureru's-Şürût* müellifi İmâdî'ye ait Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1086-001 numarada “*Tercümetü'l-İbârâti'l-Havârizmiyye el-Mezkûre fi Kunyeti'l-Munye*” adıyla kayıtlı eser, ez-Zâhidî'nin *Kunyetu'l-Munye li-Tetmîmi'l-Ğunye*'de zikredilen ve Harizm dilinde hukuki muamelelerde kullanılan bazı lafızların açıklanmasını konu edinir. Eserde, hamdele ve salveleden sonra (vr.1b) eserin adı *Tercümetü'l-Elfâz Elletî Veradet bi'l-Havârizmiyye* şeklinde zikredilir. el-İmâdî eseri, hocası Celâleddin el-Kurlânî'nin (ö. 767/1366) talebi üzerine yazdığını belirtir. Aynı numarada kayıtlı *Kunyetu'l-Munye* adlı eserin baş tarafında, yedi varaktan oluşan bir fihristten sonra yer alan eser, on beş varaktan oluşmaktadır. Talik yazıyla yazılmış eserde sırasıyla nikâh, talâk, 'itâk, eymân, hîbe, büyü', icârât, ikrâr, vekâlet, kefâlet, sulh, müdâyene, ikrâh, cinâyât ve vesâyâ bölümlerinde kullanılan bazı lafız ve ifâdelerin hangi anlama geldikleri ve ne ifâde ettikleri açıklanmıştır.⁵ Eserin birçok yerinde gözlemlerine dayanarak Moğol istilâlarının doğurduğu olumsuz sonuçlara değinen ve sıkıntılı günler yaşayan Zâhidî, bu saldırıların ilme sıkı sarılma noktasında öğrenciler üzerinde olumlu etkilerinin bulunduğunu da belirtmiştir.⁶ Togan'ın tanıtıp eski Hârizm dili bakımından önemine dikkat çektiği eserin bu ifadeleriyle söz konusu tercüme zamanımızdaki çalışmalarda ele alınmıştır. MacKenzie *The Khwarezmian Element in the Qunyat al-munya* adlı eserinde Leningrad'daki (Saint Petersburg) bir yazmasını esas alarak tercüme risâlenin tıpkı basımını, Arap alfabesiyle yazımını ve İngilizce tercümesini, ayrıca Hârizm dilindeki ifadelerin Latin harfleriyle transliterasyonunu vermiştir. A. A. Frejman (Freyman) el-Kunye'deki eski Hârizmce

¹ Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/83.

² Zâhidî, *er-Risaletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 14.

³ Madelung, a.g.e., s. 370.

⁴ Leknevî, a.g.e., s. 213.

⁵ Saylan, Şenol, *Celâleddîn el-İmâdî'nin Ğurerü's-Şürût Ve Dürerü's-Sümût adlı eserinin Tahkîk ve Tahlîli*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012, s. 118.

⁶ Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/82.

ifadeleri konu alan Rusça bir makale kaleme almıştır. Cemâleddin Konevî, *Kunyetü'l-Münye*'deki sık karşılaşılan ve fetvada güvenilir olan meselelerden *Biğyetü'l-Kunye (el-Biğye telhîsü'l-kunye)* adıyla bir seçme yapıştır.¹

2. *el-Hâvî Mesâilu'l-Vâkiât ve'l-Münye:* *Kitâbü'l-Hâvî, el-Hâvî fî mesâili'l-vâkiât, el-Hâvî li-mesâili'l-Münye* adıyla zikredilir. Zâhidî'nin hocasının *Münyetü'l-Fukahâ*² adlı eserini esas alarak yazdığı ikinci eseri, bize kadar ulaşan *Hâvî Mesâilu'l-Vâkiât ve'l-Münye*'dir.³ Zâhidî, Hocasının *Münyetü'l-Fukahâ*'sındaki Hârizm lehçesindeki kelimeleri *Hâvî*'de Arapçaya çevirdi. Kitab ve Müftü isimlerini harf sırasına göre numaralamıştır.⁴ *el-Kunye* ve *el-Fetâvâ li-tetmîmi'l-gunye* adlı eserlerinden naklen bazı meseleler ilâve etmiş, kaynaklar ve fetva sahiplerini rumuzlarla göstererek girişte 140 kadar eser ismini alfabetik sırayla kaydetmiştir.⁵

3. *er-Risâletü'n-Nâsriyye:* Risâlenin sonundaki تمت الرسالة الناصرية الميمون يوم السبت الواحد ٦٥٨ kaydından⁶ anlaşıldığı üzere, 658/1260'da ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı eserini, Altınordu'nun müslüman olan hükümdarı Berke'ye sundu. Bu sırada Zâhidî'nin memleketi olan Batı Hârizm Altınordu'nun idaresi altında idi. Dolayısıyla Zâhidî, Risâlede kendi memleketinin yöneticilerine hitap ediyordu. Yeni müslüman olan Berke Han'ın İslam inancını takviye amacıyla yazdığı *Risâle*, 1994 yılında Muhammed el-Mısırî tarafından tahkik edilmiştir. Eserin birçok yerinde gözlemlerine dayanarak Moğol istilâlarının doğurduğu olumsuz sonuçlara değinen ve sıkıntılı günler yaşayan Zâhidî'nin bu saldırıların ilme sarılma noktasında talebeler üzerinde müsbet tesirinin bulunduğunu belirtmesi iyimserliğini kaybetmemesinin göstergesi sayılabilir. Eserde, Berke Han'ın ülkede İslâm'ın yeniden canlanması için harcadığı çabalar büyük bir takdir ve coşkuyla karşılanmış, büyük bir kurtarıcı olarak gördüğü bu hükümdara methiyeler yazmıştır.⁷

¹ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/82.

² ... اوله: الحمد لله الذي اوضح معالم العلوم... Kâtip Çelebi, a.g.e., II/ 1358.

³ Brockelmann, a.g.e., I, s. 475'de ve Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*", c. I s. 628'de nüshalarını haber verir.

⁴ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, Tahkik: el-Mısırî, s. 11.

⁵ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/82.

⁶ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, Tahkik: el-Mısırî, s. 75.

⁷ Kefevî, a.g.e., vr. 262 a; Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/82

4. ***Zâdü'l-Eimme fî Fezâili Hasâsati'l-ümme:*** Brockelmann, eserin adını *Zâdü'l-Eimme lima fihî min Hasâsî hâzihi'l-ümmeti* olarak, bir nüshasını Batna Kütüphanesi 458'de gösterir.¹
5. ***el-Câmiu fî'l-Hayz (Risâletün fî'l-Hayz):*** el-Mısırî, Dublin-Chester Beatty kütüphanesinde 18 varaklık² bir nüshasından bahseder.³
6. ***Tahrîcü Mesâili'l-Ferâiz:*** el-Mısırî, Dublin-Chester Beatty kütüphanesinde 19 varaklık⁴ bir nüshasından bahseder.⁵ Mîras hukukunu cetveller halinde ele alan bir eserdir.⁶
7. ***Cevâhiru'l-fikh:*** el-Mısırî, Paris'teki "Bibliothegue Nationale" (Bibliyotek Nasyanel) kütüphanesindeki bir nüshasını haber verir.⁷
8. ***Ed-Dürer ve'l-Gurer fî'l-Ferâiz:*** Brockelmann, *GALL*, I, s. 459'da ayrı bir eser olarak bahsettiği bu kitabın yukarda geçen *Tahrîcü Mesâili'l-Ferâiz* adlı kitap olması muhtemeldir.⁸
9. ***Risâle fî Zikri'l-Muhâlifîn:*** Peygamberimizin nübüvvetine muhalefet edenlerin şüphelerine cevap hakkında bir Risâledir.⁹ *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*'nin ikinci bölümü olması muhtemeldir.
10. ***Risâle fî'l-Münâzara Beyne'l-Müslimîne ve'n-Nasârâ:*** Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki münazaralar ve onlara verilen cevaplar hakkındaki Risâlesidir.¹⁰ *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*'nin üçüncü bölümü olması muhtemeldir.

¹ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 12.

² el-Mısırî, eserin bulunduğu kütüphane ve varak sayısını haber verirken kütüphane numarasını zikretmeden kütüphanenin fihristinin 100. sayfasında yazmanın kayıtlı olduğunu söyler. Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11. Dipnot: 2.

³ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11.

⁴ el-Mısırî, eserin bulunduğu kütüphane ve varak sayısını haber verirken kütüphane numarasını zikretmeden kütüphanenin fihristinin 457. sayfasında yazmanın kayıtlı olduğunu söyler. Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11. Dipnot: 1.

⁵ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11.

⁶ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/84.

⁷ Brockelmann, I/ 453'de nüshalarını haber verir.

⁸ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11.

⁹ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11.

¹⁰ Zâhidî, *er-Risâletu'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 11.

11. *Risâle fi'l-Hadîs*: Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*,¹ c. I s. 897'de bir nüshasını haber verir.²

12. *el-Müctebâ (Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî)*

13. *es-Safve*: Usulü Fıkıh hakkında bir eseridir.³ Eserden Bezzâzî *Menâkibü Ebî Hanîfe*'de ictibasta bulunmuştur.⁴

14. *el-Ferâiz*: el-Mısrî'nin Dublin-Chester Beatty kütüphanesinde 102 varaklık⁵ bir nüshasından bahsettiği eser, yukarda geçen *ed-Dürer ve'l-Gurer fi'l-Ferâiz* veya *Tahrîcû Mesâilî'l-Ferâiz*'den biri olması muhtemeldir.⁶

15. *Kitâbü'l-Fezâil (Fezâilî Şehri Ramazan)*: Kâtip Çelebi,⁷ Zâhidî'nin Ramazân'da yapılan sohbetlere yardımcı olması için kaleme aldığı eserin on bölümden oluştuğunu söyler. Bunlar *Fezâilü Alî Raziyyellâhü anh*, *Fezâilü't-Terâvîh*, *Fezâilü Salevâti Külli Leyletin*, *Fezâilü's-Savm*, *Fezâilü Deavâti's-Savm*, *Fezâilü Niyyeti's-Savm*, *Fezâilü Salevâti Külli Yevmin*, *Fezâilü Hıdmeti'l-mer'eti*, *Fezâilü'l-Haberi'l-âmmi Fîhî*, *Fezâilü Mesâilî Savmin Liküllî Yevmin*.⁸ Keşfü'z-zunûn'da (II, 1278) *Fazlü't-terâvîh* ismiyle Zâhidî'ye nisbet edilen eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Şehid Ali Paşa, nr. 544, vr. 123a-129b) ve bu eserin bazı bölümlerini içeren nüsha olmalıdır. Eserin tamamı Hakîmî el-Hüseynî el-Gîlânî diye tanınan Mehmed b. Süleyman b. Mehmed el-Gîlânî tarafından 1011/1602 yılında çakırcıbaşı Halil Ağa'nın (daha sonra kaptan-ı deryâ ve sadrazam olan Kayserili Halil Paşa) talebi üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir.⁹

16. *Fazlü't-Terâvîh*: Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn*, c. I s. 1278 ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-'ârifîn*, s. 2/423'de bir nüshasını haber verdiği eserin

¹ *Keşfü'z-zunûn*'un ilimlerin sayımı ve taksimindeki önemi hakkında bkz. Kutluer, İlhan, "Keşfü'z-zunûn", *DİA*, XXV/321.

² Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 12.

³ Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 12.

⁴ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/84.

⁵ el-Mısrî, eserin bulunduğu kütüphane ve varak sayısını haber verirken kütüphane numarasını zikretmeden kütüphanenin fihristinin 457. sayfasında yazmanın kayıtlı olduğunu söyler. Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 11. Dipnot: 2.

⁶ Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 12.

⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I/1446-1447.

⁸ Zâhidî, *er-Risaletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısrî, s. 13.

⁹ Özen, Şükrü, "Zâhidî", *DİA*, XLIV/84.

yukarıda zikri geçen *Kitâbü'l-Fezâil* olmasıda muhtemeldir.¹

17. *el-Mesâbih*: Şâm Dâru'l-kütübî'z-zahiriyye 1365 numarada bir nüshası kayıtlıdır.²

18. *el-Münye*: *Hediyetü'l-ârifîn*, s. 2/423'de bir nüshası haber verilen eserde müellif, *Kunye*'ye almadığı fetvaları toplamıştır.³

19. *el-Müctebâ fî'l-usûl*: Muhtemelen Mu'tezile mezhebini savunmak üzere bir Mu'tezilî tarafından yazılan en son eserdir. Çağdaş aratırmacılar isminde geçen "usûl" kelimesinin usûl-i fıkıh karşılığını ileri sürmüşse de müellif *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*'deki atıflarından (s. 33, 52) ve Yemenli Zeydî âlimi İbnü'l-Vezîr'in *Îsârü'l-Hak ale'l-halk*, *Tercîhu esâlîbi'l-Kur'ân alâ esâlîbi'l-Yûnân* ve *el-Avâsım ve'l-kavâsım* adlı eserlerinde yaptığı iktibaslardan eserin kelâmıla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tezile âlimlerinden Takıyyüddin el-Ucâlî'nin *el-Kâmil fî'l-istiksâ* adlı eserini yayına hazırlayan Seyyid Muhammed eş-Şâhid, kaynaklarda Zâhidî'nin kelâm ilmiyle uğraştığına dair bir kayda rastlamadığını söyleyerek İbnü'l-Vezîr'in Muhtâr b. Mahmûd'a nisbet ettiği *el-Müctebâ*'nın Zâhidî'ye ait olamayacağını, Takıyyüddin en-Necrânî diye bilinen ve onunla isim benzerliği bulunan Muhtâr b. Mahmûd adlı başka bir Mu'tezilî âlimi olan Takıyyüddin el-Ucâlî'ye aidiyetini ileri sürmüştür. Kaynaklarda Zâhidî'ye böyle bir eserin nisbet edilmesi bir yana, gerek müteahhirîn dönemi kelâm ilminin büyük otoritelerinden, her ikisi de Zâhidî ile aynı coğrafyaya mensup Teftâzânî'nin "İmâm Zâhidî" ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin "Sâhibü'l-Kunye" diyerek kendisinden kelâm ilminin inceliklerine dair bazı konularda Mu'tezile anlayışını müdafaa eden bir kelâmcı olarak nakilde bulunmaları, gerek İbnü'l-Vezîr'in Muhtâr b. Mahmûd'a nisbet ederek *el-Müctebâ*'dan naklettiği metinlerin içerisinde Takıyyüddin el-Ucâlî'den nakillerin yer alması, gerekse hemen bütün kaynaklarda Zâhidî'ye nisbet edilen ve Seyyid Muhammed eş-Şâhid'in görmediği anlaşılan *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*'deki kelâmî meselelerle ilgili atıflardan *el-Müctebâ*'nın Zâhidî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Zira *el-Müctebâ*'da Ucâlî'den nakiller yapan Muhtâr b. Mahmûd

¹ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 13.

² Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 14.

³ Zâhidî, *er-Risâletü'n-Nâsiriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, s. 14.

ayrca *el-Kâmil fi'l-istiksâ*'nın Takyyüddin el-Ucâlî'ye aidiyetini açık biçimde belirterek *el-Müctebâ*'nın “*Ebvâbü'l-adl*” isimli bölümünün hâtimesinin ilk üçte birlik kısmının çoğunluğunu o eserden naklettiğini ifade etmektedir.¹

Kütüphane kataloglarında *Şerhu'l-Kenz* (Dârü'l-kütübi'l- Mısıriyye, Fıkhu Hanefî, Tal'at, nr. 914), *el-Ehâdis* (*el-Ehâdisü'l-muhtâre*) (İzmir Millî Ktp., nr. 145, vr. 156b-161a; kr. *Keşfü'z-zunûn*, I, 897) ve *Kütü'l-müslimîn li-mâ yahtâcûne ileyhi külle Hîn* (Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 198/5, vr. 266b-278b) adlı eserler de Zâhidî'ye nisbet edilmektedir.²

¹ Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/84.

² Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/84.

VII. *el-MÜCTEBÂ (ŞERHU MUHTASARÎ'L-KUDÛRÎ)*

Müctebâ, Muhtasaru'l-Kudûrî'nin faydalı¹ nefis bir şerhidir.² Diğer şerhlerde bulunmayan pek çok mesele bu eserde mevcuttur.³

Zâhidî, şerhin başında Besmele,⁴ Hamdele⁵ ve Salvele'den⁶ sonra eserin yazılış sebebini anlattığı mukaddime kısmına yer verir. Zamanının şartlarındaki aktardığı için mukaddimenin metnine tercümesi ile birlikte burada yer vermek faydalı olacaktır. Çünkü Zâhidî'nin yakındığı sebepler, bugün ilim dünyasını saran sıkıntılarla büyük oranda uyuşmaktadır.

قال في أوله: «لما عمت الفتنة العامة ديار الإسلام، وطمت هذه الطامة مشارع الشرائع والأحكام، واستولت يد التدمير على طلبة العلم والعلماء، وأنشبت يد المنية أظفارها في نوافيح الفضلاء، لم يبق في عالم الفضل منهم إلا شيخ نحير قد بلغ ساحل الحياة، أو شاب غرير شغلته شواغل العيش واللذات، فبقيت مباني الفقه سدى هملا، وأهملت معانيه علما وعملا، فهزت بعض إخواني هممة الارتقا مراقي الفقهاء، وبعضهم هيبة اللقا مواطن اللقا، لتحصيل الفقه بعد الأدب، والإحاطة فيه لمسالك العجم فيه والعرب.

فطلبوا إلي شرح المختصر المنسوب إلى إمام الأئمة وفقه آخر هذه الأمة، أبي الحسين القدوري، طيب الله ثراه، وجعل حظيرة القدس مأواه، فإنه أعظم دواوين الفقه بركة وخطرا، وأرفعها شأنًا وقدرًا، وأدورها في أندية الفضلاء والمدارس، وأيمنها للمدرس والدارس، وقد ترك أعم الشارحين له؛ لغاية وضوحه عندهم، تفصيل مجملاته، وتحصيل رواياته ومهمالاته، وحل مشكلاته، وكشف معضلاته، وتفسير العويصة من ألفاظه ومبانيه، وتبيين الغوامض من إشارات ومعانيه، وتقسيم الأحكام والمسائل، وذكر أصولها مبرهنة بالدلائل، والتنبيه على

¹ «شرح مختصر القدوري، شرح نفيس نافع» Leknevî, a.g.e., s. 212.

² Kefevî, a.g.e., vr. 262 وهو شرح نفيس انتفعنا به رحمه الله؛ Kuraşî, a.g.e., s. III/460 «له شرح القدوري: شرح نفيس».

³ Leknevî, a.g.e., s. 212. وللقدوري شرح آخر مسمى بـ«الاحتى» لمختار بن محمود الزاهدي، وفيه مسائل كثيرة لا توجد في غيره من شروحه.

⁴ Besmele'nin menhûl olması ile bkz. Civelek, Yakup, *Arap dilinde naht ve kelime türetmede "Naht" yönteminin kullanımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Van, 2003, Sayı: X, s. 99-104.

⁵ كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه بالحمد أقطع "Meşru" işlere Allah'a hamd ile başlanmazsa hayır ve bereketi kesilir." İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, 1992, "Sünen", I-II, İstanbul: Çağrı Yayınları I/610 No: 1894.

⁶ كل أمر ذي بال لا يبدأ فيه بحمد الله والصلاة علىّ فهو أقطع أتر محوق من كل بركة bana salavât gönderilmeksizin başlanan bir iş kesilir kalır, batar. Bütün bereketlerden mahrum olur" Deylemî, 1986, "Fırdevs bi Me'sûri'l-Hitâb", I-V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut. III/246 No: 4726.

مواضع الزلل، والانقباض عن المجازفة في نقل الأحكام والعلل، مع إيجاز لا يخل بفهم الذكي، وتطويل لا يخل
خاطر الأملعي، راجيا من ربي الكريم العفو عن الخطأ والخطل، في القول والعمل.

ومؤملا من الناظر فيه الدعاء لي والاستغفار، وإصلاح ما زل به القلم والخاطر فيه والاستنكار، فمن أنا
مع قلة علمي، وكثرة أشغالي وهمومي، حتى تصدیت لشرح مثل هذا الكتاب، وتعرضت له معرض الإبانة
وفصل الخطاب، لكن حملني عليه حرصي على التحصيل ومخافة النسيان، وإلحاح عامة الشركاء والإخوان،
والله المستعان، وعليه التكلان».

“Umûmi bir fitne İslâm diyarına yayıldı. Felaket; şerîat ve ahkâm caddelerine daldı. Yıkım eli; ilim ve ulemanın yakasına yapıştı. Ölüm eli; pençelerini faziletli insanların boğazına saptı. Fazilet âleminde hayat sahiline ulaşmış mâhir bir şeyhten veya hayat ve lezzetlerinin kendisini meşgul ettiği saf bir delikanlıdan başka kimse kalmadı. Böylece fıkıh müesseseleri gözyaşları dökerek bomboş kaldı. Fıkıhın manaları ilmen ve amelen ihmâl edildi. Bu hal, âli himmet sahibi fıkıh düşkünü (fıkha hevesli) bazı kardeşlerimizi sarstı. Bazılarını da edepten sonra fıkıh tahsîli ve fıkıhta acem (kıyas) ve arap (nakil) tarîkini ilmen ihâta etmeleri halinde likâ vatanına (ölüm) mülâkî olma heybet ve korkusu titretti.

Hal böyle olunca bazı kardeşlerim (ihvanım) benden; *Muhtasar*'ın kapalı (mücmel) yerlerini tafsîl, rivayetlerini ve mühmel yerlerini tahsîl, müşkil yerlerini hal, çetrefilli yerlerini keşf, lafız ve beyanından müğlak yerlerini tefsîr, mana ve işaretinden derinlikleri beyan, ahkâm ve mesâilini taksîm, isbatlanmış delillerin asıllarını zikir, mevzularını tenbîh, hüküm ve illetlerini nakilde ölçüsüzlükten kaçınmak için şu ümmetin son fakîhlerinden İmâmların İmâmı Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî Hazretlerine ait *el-Muhtasar*'ı şerh etmemi istediler. Cenâb-ı Hakk kabrini güzel, mukaddes yerleri onun mekânı kılsın.

Zira *el-Muhtasar* fıkıh dîvanlarının bereket ve hassâsiyet bakımından en muazzamı, kadr ve kıymet bakımından en yücesi, müderris ve faziletli kimseler çevresinde en çok dönüp dolaşan, hoca ve talebeler için en uygun olanıdır. Halbuki şârihlerden pek çoğu da kendilerine göre gayet açık (vâzıh) olduğu için bu eseri şerh etmeyi terk etmişlerdir.

Ben de bu eseri şerh ederken Kerîm olan Rabbimden söz ve amelimdeki kusurlardan afv edilmeyi ümit ediyor, bu şerhe nazar edenlerden de benim için dua ve istiğfar, ayrıca kalem ve hatırın zellelerini ıslâh ve tenkîd etmelerini umuyorum.

Ben kimim ki ilmimin azlığı, meşgûliyyet ve üzüntümün çokluğuna rağmen böyle büyük bir kitabı şerhe kalkışayım ve hak ile batılı ayırt etme ve îzâh sadedinde bu kitabı şerhe cesaret edeyim. Ancak bu şerhi benim omuzlarıma, ilim tahsîline olan hırsım, unutulma korkusu, kardeş ve ortaklarımın çoğunun teşvîki yükledi. Yardımına sığınılacak ve üzerine tevekkül olunan ancak Cenâb-ı Hak'tır.”

Diğer Hanefî Muhtasar'larda olduğu gibi Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ve buna tabi olarak ta *Müctebâ*; tahâret, salât, zekât, savm ve hac konularından meydana gelen ibâdât konuları ile başlamıştır. İbâdât konularından sonra ele alınan başlıklarda iki farklı yol takîp edilmiştir. İmâm-ı Muhammed'in *el-Asl*'da tercîh ettiği, Tahâvî, Kerhî, Kudûrî, Mevsîlî ve İbnu's-Sââtî gibiler kitaplarında kabul ettikleri tertîbde ibâdât bahsini, muâmelât ile devam ettirmişlerdir. İmâm-ı Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*'ine dayanan *Hidâye*, *Vikâye*, *Nukâye*, *Kenz*, *Gurer*, *Tenvîr* ve *Mülketâ* gibi eserler ibâdât konularından sonra münâkahât bahislerini ele almıştır.

Muhtasar'ın Arapça ibâresi oldukça vecîz olup kitâb ve bâbların ele alınış tarzı herkesin rahatça anlayabileceği kolaylıkta olmadığından, Zâhidî, okuyucuyu şerhte de aynı zorluklarla karşı karşıya bırakmamak için metne bağlı kalmakla beraber, kolay anlaşılır ve açıklamalı bir üslup tercîh etmiştir. Şerh, içinde bulunan devrin ipuçlarını taşıyan güncel örneklerle zenginleştirilmiştir. *Müctebâ*, *Muhtasar*'ın şerhlerinin en geniş, kendisinden sonra ulema arasında en çok neşredileni, furû fıkha ait mu'temed kitapların kendisinden çokça nakilde bulunduğu mümtâz bir eserdir.¹

Zâhidî'nin; Zemahşerî, Fahrüddîn Ömer er-Râzî (v. 606/1210), el-Mutarrızî ve es-Sekkâkî gibi dil ve belâğat sahasında büyük eserler vermiş âlimlerin yetiştiği bir muhitte yetişmesinin etkisini, *Müctebâ*'daki nahiv ve belâğatla ilgili tahlillerde görmek mümkündür.²

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/411.

² Misal olarak: وفي عامة النسخ سنة وهو خطأ إلا أن يقول فروض الصلاة سنة. لأن علامة التأنيث من الثلاثة إلى العشرة حذف التاء: ووقع في كثير من نسخ هذا الكتاب إلا أن تريد الفوائد على ست صلوات. وهذا سهو وقع من الكتبة. لأنها إذا زادت الفوائد على 177/1;

Zâhidî, yazdığı bir hükmün kaynağını gösterirken genellikle kaynağı ve/veya müellifini rumuz ile göstermeyi tercih etmiştir. Bu kaynaklar kitapta geçtiği şekliyle şunlardır.

- 1- el-Câmiu's-sağîr صغر/الجامع الصغير
- 2- Burhânü't-tercümânî بت/برهان الترجمانى
- 3- Burhânü Kâfî بك/برهان كافى
- 4- Bekir Hâherzâde بخ/بكر خواهر زاده
- 5- Burhân Semerkandî بس/برهان سمرقندى
- 6- Bahr-ı Muhîr بط/بخر محيط
- 7- Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl بف/أبو بكر محمد بن الفضل
- 8- Bakkâlî بق/بقالى
- 9- Burhânüddîn به/برهان الدين
- 10- Tuhfetü'l-fukahâ li's-Semerkandî تج/تحفة الفقهاء للسمرقندى
- 11- Ebû'l-Leys ث/أبو الليث
- 12- Cem'u't-tefârîk li'l-Bakkâlî جت/جمع التفاريق للبقالى
- 13- Ecnâsü'n-nâtîfî جس/أجناس الناطفى
- 14- Cem'u Şerfi'l-Eimme el-İsfenderî جش/جمع شرف الأمة الاسفندرى
- 15- el-Câmiu's-sağîr li Muhammed bin el-Hasan الجوهري الصحاح/الجامع الصغير لمحمد بن الحسن
- 16- Cem'u'l-Ulûm li'l-Bakkâlî جع/جمع العلوم للبقالى
- 17- Cem'u Necmi'l-Eimme el-Buhârî جن/جمع نجم الأئمة البخارى
- 18- Ebû Hâmid حم/أبو حامد
- 19- Hucendî حج/حججندى
- 20- Hulâsatü'l-Ekmel حك/خلاصة الأكملى

1/257; الست صارت سبعةً، فيتوقف سقوط الترتيب على السبع. ولم يقل به أحد. وإذا سقط الترتيب بالست سقط في أنفسها على الأصح.
1/519. يقال اضطبع بثوبه وقوله اضطبع رداه سهو. وإنما الصواب بردائه

- 21- Humeyd Vebrî خو/خميد ويري
- 22- ez-Zehîretü'l-Burhâniyye ذ/الدخيرة البرهانية
- 23- Ravzatü'l-Ulemâ li'n-Nâtîfî ر/ روضة العلماء للناطفي
- 24- ez-Ziyâdât li Muhammed bin el-Hasan ز/ الزيات محمد بن الحسن
- 25- İsbîcâbî سبج - شبيج /اسبيجاي
- 26- es-Seyyid el-Îmâm Nâsîru'd-dîn سد/السيد الإمام ناصر الدين
- 27- Seyf Sâilî سى/ سيف سائلي
- 28- Şerhu Bekir Hâherzâde شب/ شرح بكر خواهر زاده
- 29- Şerhu Pezdevî شبز/شرح بزدوي
- 30- Şerhu'l-Bakkâlî شبق/شرح البقالي
- 31- Şerhu'z-Ziyâdât شت/شرح الزيات
- 32- Şerhu'l-Celâlî شح/شرح الجلاي
- 33- Şemsü'l-Eimme el-Hulvânî شح/شمس الأئمة الحلواني
- 34- Şemsü'l-Eimme es-Serahsî شخ/شمس الأئمة السرخسي
- 35- Şerhu'l-Îrşâd شرذ/شرح الإرشاد
- 36- Şerhu Ebî Zer شذ/شرح أبي ذر
- 37- Şemsü'l-Eimme el-Özdencî شز/شمس الأئمة الاوزدنجي
- 38- Şerhu's-Serahsî شس/شرح السرخسي
- 39- Şerhu's-Sabbâgî شص/شرح الصباغي
- 40- Şerhu Sadri'l-Kuzât شصد/شرح صدر القضاة
- 41- Şerhu Zıyâ Necmî شض/شرح ضياء نجمي
- 42- Şerhu Zahîriddîn et-Timurtâşî شظ/شرح ظهير الدين التمرتاشي
- 43- Şerhu Ukaylî شع/شرح عقيلي
- 44- Şerhu'l-Akta' Şerhu'l-Kudûrî شق/شرح الأقطع شرح القدوري

- 45- Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr شك/شرح السير الكبير
- 46- Şeref Mekkî شم/شرف مكى
- 47- Şerhu'l-Mûzenî'l-Kudûrî شم/شرح الموزنى القدوري
- 48- Şâb Îmâmey شه/شباب امامي
- 49- el-Asl liMuhammed bin el-Hasan ص/الأصل لمحمد بن الحسن
- 50- Salâtü Burhânî صب/صلاة برهاني
- 51- Salâtü'l-Bakkâlî صبق/صلاة البقالي
- 52- Salâtü Celâlî صح/صلاة جلالي
- 53- Salâtü Muhsin صح/صلاة محسن
- 54- es-Sadru's-Şehîd صش/الصدر الشهيد
- 55- el-Fetâvâ es-Suğrâ liHusâmiddîn صغر/الفتاوى الصغرى لحسام الدين
- 56- Zıyâ Haccî ضح/ضياء حجي
- 57- Îzâh ضح/ايضاح
- 58- Muhît ط/محيط
- 59- et-Tahâvî طح/الطححاوي
- 60- Zahîruddîn et-Timurtâşî ظت/ظهير الدين التمرتاشي
- 61- Zahîruddîn el-Merğînânî ظم/ظهير الدين المرغيناني
- 62- Uyûnü'l-mesâil li's-Semerkandî ع/عيون المسائل للسمرقندي
- 63- Ömer et-Tercümânî عت/عمر الترحماني
- 64- Alâü't-Tercümânî عتج/علاء الترحماني
- 65- Alâü's-Süğrî عث/علاء الثغري
- 66- Alâ Hammâmî عح/علاء حمامي
- 67- Alâü'l-Hayyâtî عخ/علاء الحياطي
- 68- Ömer Razî عر/عمر رضي

- 69- Alî es-Sügdî عس/علي السغددي
- 70- Alâ Aynü'l-Eimme el-Kerâbîsî عك/علاء عين الأئمة الكرابيسي
- 71- Zahîruddîn el-Merġinânî غ/ظهير الدين المرغيناني
- 72- Fetâvâ el-Burhânî فب/فتاوى البرهاني
- 73- Fetâvâ Ebî'l-Leys فث/فتاوى أبي الليث
- 74- el-Fetâvâ Ebû Cafer فحج/فتاوى ابو جعفر
- 75- Fetâvâ Hâherzâde فح/فتاوى خواهر زاده
- 76- Fetâvâ Razî فر/فتاوى رضي
- 77- el-Fetâvâ es-Semerkindî فس-س/الفتاوى السمرقندي
- 78- Fetâvâ Sâidî فصد/فتاوى صاعدي
- 79- Fetâvâ Fuzaylî فف-فض/فتاوى فضيلي
- 80- el-Fetâvâ ez-Zahîriyye فظ/الفتاوى الظهيرية
- 81- Fetâvâ el-Asr فع/فتاوى العصر
- 82- Fetâvâ Ebû'l-Fazl el-Kirmânî فك/فتاوى ابو الفضل الكرمانى
- 83- Fetâvâ en-Nesefî فن/فتاوى النسفي
- 84- Ebû Cafer Hindûvânî فه/ابو جعفر هندواني
- 85- Kudûrî ق/قدوري
- 86- Kâdî Bedî قب/قاضي بديع
- 87- Kâdîhân قح/قاضي خان
- 88- Şerhu Kudûrî قد/شرح قدوري كبير
- 89- Kâdî Sadr قص/قاضي صدر
- 90- Kâdî Zahîruddîn قظ/قاضي ظهير الدين
- 91- Kâdî Abdülcebbâr قع/قاضي عبد الجبار
- 92- Kâdî Alâü'l-Mervezî قعم/قاضي علاء المروزي

- 93- el-Kifâye li'l-Beyhakî ك/الكفاية للبيهقي
- 94- Kemâl Beyyâtî كب/كمال بياعي
- 95- Rükñ Hassâfî كخ/ركن خصافي
- 96- Rükñü'l-Eimme es-Sabbâğî كص/ركن الأئمة الصباغي
- 97- Rükñüddîn el-Vânicânî كن/ركن الدين الونجاني
- 98- El-Müntekâ li'l-Hâkim eş-Şehîd م/المنتقى للحاكم الشهيد
- 99- Mecdü'l-Eimme el-Buhârî مب/مجد الأئمة البخاري
- 100- Mecdü'l-Eimme et-Tercümânî مت/مجد الأئمة الترجماني
- 101- Mecdü'l-Eimme مج/مجد الأئمة
- 102- Muhsin Sâhibü't-Tecrîd مح/محسن صاحب التجريد
- 103- Mecmûâtü Semerkandî مس/مجموعات سمرقندي
- 104- el-Emâlî مل/الأمالي
- 105- en-Nevâzil ن/النوازل
- 106- Necmü'l-Eimme el-Hakîmey نج/نجم الأئمة الحكيمي
- 107- Burhânüddîn en-Nassî نص/برهان الدين النصي
- 108- en-Nazm li'z-Zendüstî نظ/النظم للزندويستي
- 109- Nûrî'l-Eimme Mensûrânî نم/نوري الأئمة منصوراني
- 110- Vâkiât و/واقعات
- 111- Vâkiât Burhânî وب/واقعات برهاني
- 112- Vâkiât Husâm Şehîd وح/واقعات حسام شهيد
- 113- el-Vâkiâtü'l-Husâmiyyetü'l-Kübrâ وك/الوقعات الحسامية الكبرى
- 114- Hidâye د/هداية
- 115- Yûsuf Bülâlî يب/يوسف بلالي
- 116- Yûsuf et-Tercümânî يت/يوسف الترجماني

117- Yetîmetü'l-Fetâvâ يف / يتيمة الفتاوى

İlmî bir çalışmada istifade edilen kaynak eserlerin bilinmesi, hem müellifin hem de eserin değerinin belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Zâhidî'nin *Müctebâ*'sının sadece nikâh kitabında atıf yaptığı eserlerin tesbîti, çalışmamızın bir bölümünü oluşturmaktadır. Çünkü nikâh kitabı *Muhtasar*'da olduğu gibi tek başlıkta yazılan geniş bahislerden biridir. Müellif eserinde, meseleleri îzâh ederken pek çok fıkıh, fıkıh usulü, fetvâ, hadîs ve tefsîr kitabına müracaat etmektedir. Bu eserleri kimi yerlerde müellifine atfederek, kimi yerlerde de ilk ismini belirterek zikretmiştir. Yukarıda ismi geçen eserlerden nikâh kitabında 32 tanesi¹ geçmektedir. Fukâhâdan ismi geçenler² ise:

1. Ebû Hanîfe (v. 150/766)
2. Ebû Yûsuf (v. 182/798)
3. Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805)
4. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî³ (v. 204/820)
5. Ebu'l-Hüzeyl Züfer el-Basrî (v. 158/775)
6. Mâlik b. Enes (v. 179/795)
7. Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî (v. 428/1037)⁴

¹ *Zâhiru'r-Rivâye, Nevâdir-i İbn-i Semâa, Zâdü'l-Fukâhâ, el-Fetâvâ Ebu Cafer, Şerh-u Zahîriddin et-Timurtâşî, el-Fetâvây-i Semerkandî, el-Müntekâ li'l-Hâkim eş-Şehîd, Şerhu'l-Celâlî, Şerh-u Ziyâdât, el-Hidâye, eş-Şâmil, Şerh-u Bekir Hâherzâde, el-Kifâye li'l-Beyhakî, Şerh-u Ebî Zer, Cem'u Şerefi'l-Eimme el-İsfenderî, el-Fetâvây-i Suğrâ li-Hüsameddin eş-Şehîd, el-Fetâvây-i Fuzaylî, Şerh-u Müzenî'l-Kudûrî, en-Nazm-u li'r-Randûsî, Cem'u't-Tefârik li'l-Bakkâlî, Şerh-u Siyeri'l-Kebîr, Şerhu't-Tahâvî, en-Nevâzil, el-Müğrib, Münyetü'l-Fukâhâ, Nevadiru'l-Muallâ, el'Muhît, Tuhfetü'l-Fukâhâ, Şerh-u Serahsî, Şerhu'l-Akta', Tefsîru'l-Hâkim, el-Keşşâf.*

² *el-Muhtasar*'ın Münâkehât bölümünün on bir yerinde İmâmeyn'in muhalefetine temas edilmiş, *el-Muhtasar*'ın hacmi müsaid olmadığından müellifi tarafından bunların tahkîkine girilmemiştir. Bu on bir yerden ikisinde İmâmeyn'in muhalefetleri, isimleri birlikte zikredilerek sarâhaten belirtilmiştir. Beş yerde ise sadece Ebu Hanife'nin ismi zikredilerek İmâmeyn'in muhalefetine zimnen işaret edilmiştir. Üç yerde Ebu Hanife ile İmâm-ı Ebu Yûsuf (Şeyhayn) beraber, aynı meselede İmâm-ı Muhammed ayrı, bir yerde de Ebu Hanife ile İmâm-ı Muhammed (Tarafeyn) beraber, aynı meselede İmâm-ı Ebu Yûsuf ayrı zikredilmiştir.

³ Kudûrî, İ. Şâfiî'nin görüşlerine sadece nikâh bölümünde değil, *Muhtasar*'ın hiçbir yerinde yer vermemiştir.

⁴ Zâhidî, *Müctebâ, Kitâbü'n-nikâh*, Kendisine "Musannıf" kaydı ile ve zamirlerle müteaddit defa atıfta bulunulmasına rağmen el-Kudûrî ismiyle bir yerde geçmektedir. s. III/11.

8. Davut b. Ali (v. 270/883)
9. Ebû Nasr el-İsbîcâbî (v. 480/1087)
10. Ebu Bekir Razi el'Cessas (v. 370/980)
11. Şemsüleimme es-Serahsî (v. 483/1090)
12. Sâhibü'-Keşşâf Cârullah Zemahşerî (v. 538/1143)
13. Nasır b. Abdisseyyid al-Mutarrizî (v. 610/1213)
14. Kâdîhân el-Özcandî (v. 592/1196)
15. Ebû Hafs en-Neseî (v. 537/1142)
16. Ebu-l Feth Abdurreşid el-Velvâlicî (v. 540/1146)
17. Abdurrahmân Evzâî (v. 157/773)
18. Süfyân Sevrî (v. 161/777)
19. Ebû Cafer et-Tahâvî (v. 321/933)
20. Ebu'l-Leys es-Semerkandî (v. 375/985)
21. Ebu Zeyd ed-Debûsî (v. 430/1039)
22. Ruknu'l-e'imme Ebu'l-Mekârim es-Sabbâğî (v. V. yüzyıl)
23. Ahmet b. Ömer el-Hassâf (v. 261/875)
24. Ebü'l-İsmet el-Mervezî (v. 173/789)
25. Kâdî Abdulcebbâr (v. 415/1024)
26. Ebû Zekerıyyâ el-Ferrâ (v. 207/822)
27. Şeyhu'l-İslâm A'lâî'l-Eimme el-Hayyâtî (v. 353/963)
28. Münşî'n-Nazîri'l-Eimme el-Hafsî (v. ?)
29. Ebu Zeyd el-Gıyasî (v. 484/1093)
30. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hüseyn en-Nâsıhi (v. 447/1055)
31. Şeyhu'l-İslâm es-Suğdî (v. 461/1070)
32. İbn-i Mukâtil er-Râzî (v. 248/862)
33. Ebü'l-Hasen Kerhî (v. 340/952)
34. Osman el-Bettî (v.143/760)
35. Şemsü'l-eimme el-Hulvânî (v. 456/1065)
36. Bişr el-Müreysî (v. 219/835)
37. Ebu Bekir Muhammed b. Fazl (v. 533/1158)
38. Necmü'l-Eimme el-Hâkimey (v. 656/1258 ?)
39. Ashab-ı Zevâhir

40. Meşâyah-ı Belh

Ayrıca sahabeden, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Zeyd b. Hârîse, Hz. Urve b. Zübeyr, Hz. Sâlim, Hz. Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Abdullah b. Abbâs, Hz. Abdullah b. Ömer, Hz. Ma'kil b. Yesâr, Hz. Âişe, Hz. Ümmü Seleme, Hz. Ümmü Habîbe, Hz. Berîre, Hz. Sevde binti Zem'a, Hz. Sehle binti Süheyl, Hz. Birve' binti Vâşik'in isimleri nikâh kitabında zikredilmiştir.

Zâhidî Mu'tezilî'dir.¹ Memleketi Hârizm, mutezilenin önemli merkezlerindedir. Hârizm'de mutezilî olmayan bir alim/fakih bulmak imkansız gibidir. Hârizm fakihlerinin çoğunun itikâdda i'tizâl sahibi olmaları,² eserleri hakkında bir takım sert eleştirilere sebep olmuştur. Zâhidî'de bu eleştirilerden nasibini almıştır. Hatta bazı fetvâ kitaplarında Mu'tezile'nin kitaplarını bulundurmanın caiz olmadığı gibi fetvâlar yer almıştır.³

Kâtip Çelebi ve Leknevî'nin de⁴ aralarında bulunduğu bazı âlimlerin eserlerinde, itikâdda Mu'tezilî,⁵ amelde Hanefî olan Zâhidî'nin, bilhassa *el-Kunye'*

¹ Zâhidî Müctebâ'da mezhebinden, Mu'tezile'nin kendisini isimlendirdiği şekliyle Ehlü'l Adl diye bahsetmektedir. ولو غلب عليهم الخوارج فولوا رجلاً من أهل العدل لقضاء جاز أحكامه I/316; قلت ومذهب أهل العدل I/561. والتوحيد أنه ليس له ذلك.

² Erdim, Enes, 2010, “Zamahşerî ve İbn Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, s. 10.

³ ولا يجوز إمساكها فإنها مشحونة من الشرك والضلال قال ووجدت أيضا تصانيف كثيرة في هذا الفن للمعتزلة مثل عبد الجبار الرازي والجبائي وŞeyh Nizam, 1431, *Fetava'l-Hindiyye, Fetava'l-Alemkiriyye fi mezhebi'l-İmam el-A'zam Ebi Hanife en-Nu'man, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, V/377.

⁴ قد طالعت المجتبي شرح القدوري والقنية له فوجدتهما على المسائل الغريبة حاويين ولتفصيل الفوائد كافيين؛ ومن الكتب الغير المعترية تصانيف نجم الدين مختار بن محمود الزاهدي معتزلي الاعتقاد حنفي الفروع المتوفى سنة ٦٥٦ هـ كالقنية والحاوي والمجتبي شرح القدوري وزاد الأئمة؛ Leknevî, a.g.e., s. 212.

⁵ “Eserleri sonraki dönemlerde yaygın referans kaynaklar arasında yer almasına rağmen Zâhidî'nin bazı görüşleri özellikle Sünnî Hanefî kaynaklarında sert eleştirilere konu teşkil etmiş, onun Hanefî mezhebi içinde zayıf sayılan görüş ve rivayetlere yer verdiği, mezhep kitaplarından bazı nakilleri yanlış anlaşılacak şekilde kısaltarak aktardığı ve kaydettiği bazı görüşlerinin Hanefî mezhebine aykırı olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan bir Hanefî fakihî sayılmasına rağmen bazı konularda Şâfiî veya Mâlikî mezhebine göre fetva vermesi, mensubu bulunduğu Mu'tezile'nin avamın istediği her mezhepten tercihte bulunabilecekleri anlayışına dayandığı iddia edilmişse de benzer durumlarda aynı görüşü benimseyen Sünnî Hanefî âlimlerinin bulunmasının bu iddiayı geçersiz kıldığı ifade edilmiştir.” Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, XLIV/82.

sine ait -zayıf rivayetler içeriyor, mezhepte mutemed değil, vb.-,¹ şeklinde kullandıkları ifadeler, başta *Müctebâ* olmak üzere kitaplarının, mezhebin meşhûr kaynaklarından olan İbn-i Âbidîn'in² *Redd'ül Muhtar*'ında, İbn Emîri'l-Hac'ın *et-Takrîr ve't-Tahbîr*'inde, Zeylai'nin *Tebyin'ül-Hakâik*'inde, İbnü's-Şihne'nin *Tafsîlü ikdi'l-ferâid*'inde, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin *Münyeti'l-Musalla Şerhi*'nde (*Gunyeti'l-Mütemella-Halebi Sağır*), İbn Nuceym'in *Bahri Râik*'inde,³ *Fetâvâ-yı Hindiyye*'de ve İbnü'l-Hümâm'ın *Fethul-Kadîr*'inde sıkça kullanılması ve kendisine tenkîdlerle⁴ beraber, çoğunlukla kaynak olarak atıfta bulunulması karşısında

¹ وقد طالعت "الاحتی شرح القدوري"، و"القنية"، فوجدتهما على المسائل الغربية حاويين، ولتفصيل الفوائد كافيين إلا أنه صرح ابن وهبان وغيره Leknevî, a.g.e., s. 7; حنفي الفروع، وتصانيفه غير معتبرة ما لم يوجد مطابقتها لغيرها لكونها جامعة للربط واليباس Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1358. لأن القنية ليست من كتب المذهب المعتمدة

² İbni Abidin'in Ahmet Davutoğlu merhum tarafından Türkçeye tercüme edilen *Reddü'l-Muhtâr ala Dürri'l-Muhtâr*'ı üzerine oğlu Alaaddin Muhammed tarafından *Kurretü'l-Uyûni'l-Ahyâr* adlı bir tekmile yazılmıştır. *Reddü'l-Muhtâr*'dan başka *Tefsîr-i Beyzavi Haşiyesi*, *Ref'u-Enzâr ammâ Evredehu'l-Halebî ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, *Minhâtu'l-Hâlik ale'l-Bahri'r-Râik*, *Nesemâtu'l-Eshâr ala-Şerhi'l-Menâr*, *Haşiyale Mutavvel*, *er-Râhiku'l-Mahtum*. (Bu eser, feraizle ilgilidir.), *el-İbâne*, *İthâfî'z-Zekî*, *İcâbetü'l-Gavs*, *Buğyetü'l-Menâsik*, *Tahbîru't-Tahrîr*, *Tahrîru'l-İbâne*, *Tahrîru'n-Nukul*, *Tenkîbu zevi'l-Efhâm alâ Buhtâni'l-Hüküm*, *Tenkîhu'l-Fetavâ'l-Hamidiyye*, *Refu'l-Istibâh*, *Şifâu'l-Alîl Ukudu'l-Leâlî el-İlmü'z-Zâhir*, *el-Fevâidu'l-Acîbe*, *Munhâtu'l-Hâlik*, *Tenbîhu'l-Vufud*, *Tenbîhu'l-Gâfilin*, *Minnetu'l-Cebil*, *Nesemâtu'l-Eshâr*'dır. Ziriklî, a.g.e., VI/42.

³ Misal olarak *Bahri Râik*'in matbua mutabık nüshasının şamile'deki elektronik taramasında *Müctebâ* adıyla 356, Zâhidî kaydıyla 25 yerde atıfta bulunulduğu görülmüştür. *Bahri Râik*'in üzerinde mütaleada bulunanların kabul edeceği bir realite şudur ki, Müellifin *Müctebâ*'dan nakilde bulunmadığı başlık yok gibidir.

⁴ Bir misal olması için *Redd'ül Muhtar*'da tenkid için geçen ibarelerden *Mukaddime*'den *Kitabü'l-Hibe*'ye kadar olan kısımdan:

١- قوله (ففي القنية وغيرها) كالتحتي وهو أيضا للعلامة مختار بن محمود الزاهدي صاحب القنية وكتاب القنية مشهور بضعف الرواي ٨٠/١
٢- قوله (في الأصح) أي من الروايتين لأن له نفسا سائلة واتفقت الروايات على الإفساد في غير الماء كذا في شرح الجامع لقاضيخان فما في المحتى من تصحيح عدم الإفساد به غير ظاهر ١٨٥/١؛ فأدرج الشارح البق في عبارة المحتى مع أنه بحث لصاحب النهر وفيه نظر للفرق الظاهر بين البق والعلق لأن دم العلق وإن كان مستعارا لكنه سائل ولذا يقض الوضوء بخلاف دم البق فإنه لا يقض كالذباب لعدم الدم المسفوح كما مر في محله ١٨٤/١

٣- فما في المحتى لو أصاب الثوب دم عبيط فبيس فتحته طهر كالمني فشاذا ٣١٣/١

٤- قوله (وسجدتي سهر) أقول تبع فيه صاحب المحتى ولم يظهر لي معناه هل هو على إطلاقه أو مقيد ببعض الصلوات ٣٧٥/١
٥- فإنه تصحيح مخالف للمشهور وعلى ما في المحتى من أنه لا فساد بشيء من الأذكار التي يقصد بها الجواب في قول أبي حنيفة وصاحبيه فإنه مخالف للمتون والشروح والفتاوى كذا في الحلية والبحر فافهم ٦٢١/١

٦- قوله (ويجبر الأب إلخ) هذه العبارة في القنية والمحتى وقد علمت أن المذهب عدم وجوب النفقة لزوجة الابن ولو صغيرا فقيرا ٦١٧/٣

٧- قوله (على الصواب) تحفظه لصاحب المحتى في قوله لا يدخل العبد المراهون والمأذون في التجارة ٦٧٣/٣

٨- وضعف ما في المحتى عن (شرح السرخسي) لو صب فيها سكرًا أو فانيدا حتى صار حلوا حل وتحل بزوال المرارة وعندهما بقليل

وهكذا بالنظر أيضا إلى كثرة النقول في كتب الشُّرَّاح من أئمة المذهب عن المجتبي. kıymetini kaybetmektedir. واعتمادهم عليه مثل تبیین الحقائق وفتح القدير والبحر الرائق وغيرها كثير وقد ذكر ابن نجيم في مقدمة البحر حين عدّ مصادره التي¹ أخذ منها فذكر منها المجتبي للزاهدي.

Hatasız bir kitap, sadece Allah'ın Kelamı *Kur'ân-ı Kerîm*'dir. Ulemâdan bazılarının diğer bazısını tenkîd etmesi hakîkatın ortaya çıkması, doğrunun isbâtı ve sahîh olanın beyanı için gereklidir. Bu tenkîdler *Sirâcü'l-vehhâc* sahibinin dediği gibi ona olan itimadı ortadan kaldırmaz. (لا مانع من أن يكون في كتب الزاهدي بعض الروايات الضعيفة التي تخالف) ما عليه قواعد المذهب لكن هذا الاحتمال لا ينسف المجتبي هذا الشرح العظيم النفيس لمختصر القدوري ولا يبطل الاعتماد على² Bu tenkîdlerin en çok yer aldığı eserlerden biri, belki birincisi *Redd'ül Muhtâr*'dır. Buna rağmen aşağıda misallerine yer verileceği şekilde ona en çok atıfta bulunan eserlerden biri de yine *Redd'ül Muhtâr*'dır.

Meseleyi *Redd'ül Muhtâr* açısından ele alacak olursak; İ. Âbidîn merhûmun bu hâşiyesi, şöhreti söze hacet bırakmayan, itimâd ve kabûle mazhar olmuş, kendisine kadar gelen hemen bütün Hanefî literatürünün hulâsası olan emsâlsiz kıymette bir çalışmadır. Konumuz *Redd'ül Muhtâr*'ın ehli yanında malum olan meziyetlerini uzatmak değildir. Ancak daha İ. Âbidîn'in muasırlarınca ve sonraki dönemde yazılan Şeyh Muhammed Âbid es-Sindî'nin (v. 1257) *Tavâliu'l-envâr Şerhu'd-dürri'l-muhtâr*'ında, Allâme Râfî'nin (v. 1323) *Takrîrât*'ında, Allâme Ahmed Rızâ Hân'ın (v. 1340) *Ciddü'l-mümtâr alâ Reddi'l-muhtâr*'ında İ. Âbidîn pek çok tenkîde tabi tutulmuştur.³ Bu tenkîdler *Redd'ül-muhtâr*'ın kıymetini eksiltmediği gibi *Müctebâ*

-
- ٩- فإن الذي يظهر به ضعف ما في القنية والمجتبي هو الأول المذكور بلا خلاف لا الثاني المشار إلى ضعفه فتدبر ٤٥٠/٦
- ١٠- والذي في الخانية هو ما يذكره عن المجتبي قريبا وفي الجوهرة أجمع المسلمون على أنه لا تؤخذ العين اليميني باليسرى ولا اليسرى باليميني ا هـ ٥٥١/٦
- ١١- وأما ما في المجتبي فلم يعزه إلى أحد وهو وإن كان وجهه ظاهرا إذ لا يظهر فرق بينه وبين ما إذا أوصى بمثل نصيب ابن موجود لكنه لا يعارض ما هنا ما لم يؤيد بنقل لأن المجتبي للزاهدي وقد قالوا لا يلتفت إلى ما قاله الزاهدي مخالفا للقواعد ما لم يؤيد بنقل تأمل ٦٧٠/٦
- ١٢- ذكرها في المجتبي ولم تشتهر في الكتب المشهورة بل المشهور الرد على الإباحة وابن الشحنة لم يكن من أهل الاختيار ا هـ ١٥٨/٧

¹ Bekdaş, a.g.e., s. I/415.

² Bekdaş, a.g.e., s. I/416.

³ Bekdaş, a.g.e., s. I/416.

hakkında lehte ve aleyhte söylenilenlerde – ki bu tenkîdler kıymetini muhafaza etmekle beraber-, onun değerini düşürmez.

Kaynak olarak zikri geçen yerlere misâl olarak *Redd'ül Muhtar*'ın 1. cildinde 80 yerde (tenkît için olan yerler hâriç),

- ۱- وفي المحتى قال البقالي وما نزل من شعر اللحية من الذقن ليس من الوجه عندنا خلافا للشافعي ا هـ ولا رواية في غسل الذؤابتين إذا جاوزتا القدمين في الجنابة وكذا السلعة إذا تدلت عن الوجه والصحيح أنه يجب غسلها في الجنابة وغسل السلعة في الوضوء أيضا ا هـ ١٠١/١
 - ۲- قوله (لكن الوارد الخ) قال في الفتح لفظها المنقول عن السلف وقيل عن النبي باسم الله العظيم والحمد لله على الإسلام وقيل الأفضل بسم الله الرحمن الرحيم بعد التعوذ وفي المحتى يجمع بينهما ا هـ ١٠٩/١
 - ۳- قوله (وهو نجس مغلظ) هذا ما صرحوا به في باب الأنجاس وصحح في المحتى أنه مخفف قال في الفتح ولا يعرى عن إشكال وتماه في النهر ١٣٨/١
 - ۴- قوله (هو الصحيح) مقابلة ما في المحتى عن الحسن أنه لا ينقض لأنه طاهر حيث لم يستحل وإنما اتصل به قليل القيء فلا يكون حدثا قال في الفتح قيل وهو المختار ونقل في البحر تصحيحه عن المعراج وغيره ١٣٨/١
 - ۵- وفي نواقض المحتى الصحيح قولهما ا هـ أي فلا يشترط في حده أن يصل إلى أن لا يعرف الأرض من السماء ١٤٤/١
-

II. cildinde 70 yerde,

- ۱- واختلف المشايخ في حقيقة القنوت الذي هو واجب عنده فنقل في المحتى أنه طول القيام دون الدعاء ٦/٢
- ۲- فنقل الطحاوي عنه في شرح الآثار أن طول القيام أحب ونقل في المحتى عنه العكس ١٧/٢
- ۳- قال وهكذا في الصلاة كذا في المحتى ا هـ ٣٠/٢
- ۴- ثم نقل عن المحتى أن إيماء العاجز أفضل من صلاة القائم لأنه جهد المقل ٣٧/٢
- ۵- قال ولا يخفى ما فيه بل الظاهر المساواة كما في النهاية ا هـ لكن ذكر القهستاني ما في المحتى ٣٧/٢

III. cildinde 68 yerde,

- ۱- وترك الشارح قسما سادسا ذكره في البحر عن المحتى وهو الإباحة إن خاف العجز عن الإيفاء بموجبه اه ٧/٣
- ۲- قال في البحر وظاهر الهداية أن منع مناكحتهم مقيد بقيد عيادة الكواكب وعدم الكتاب فلو كانوا يعبدون الكواكب ولهم كتاب تجوز مناكحتهم وهو قول بعض المشايخ زعموا أن عبادة الكواكب لا تخرجهم عن كونهم أهل كتاب والصحيح أنهم أن كانوا يعبدونها حقيقة فليسوا أهل كتاب وإن كانوا يعظمونها كتعظيم المسلمين للكعبة فهم أهل كتاب كذا في المحتى اه ٦/٣
- ۳- وإن لم يفوض للقاضي التزويج فليس لثابته ذلك لما في المحتى ثم للقاضي ونوابه إذا شرط في عهده تزويج الصغار والصغائر وإلا فلا اه ... وعبرة المحتى محتملة والمتبادر منها الأول وما في النهر من أن ما في المحتى لا يفيد عدم اشتراط تفويض الأصيل للنائب ٧٩/٣

٤- وفي البحر عن المجتبي والمبسوط أنه الأصح وفي النهاية واختاره أكثر المشايخ وصححه ابن الفضل وفي الهداية أنه أقرب إلى الفقه ٨١/٣

٥- قوله (وأما معتق الوضع الخ) عزاه في البحر إلى المجتبي ومثله في البدائع ٨٨/٣

....

IV. cildinde 32 yerde,

١- في المجتبي من أن المختلعة ينبغي أن تكون كالمطلقة ثلاثا لحرمتها إجماعا محمول على ما إذا كان بمال توفيقا بين كلامهم ٢٠/٤

٢- قوله (وفي المجتبي الخ) مثله في الذخيرة ٢٤/٤

٣- تمتة للوطاة أحكام أحر لا يجب بها المهر ولا العدة في النكاح الفاسد ولا في المأني بها لشبهة ولا يحصل بها التحليل للزوج الأول ولا تثبت بها الرجعة ولا حرمة المصاهرة عند الأكثر ولا الكفارة في رمضان في رواية ولو قذف بها لا يحد خلافا لهما ولا يلعن خلافا لهما بحر وهو مأخوذ من المجتبي ٢٨/٤

٤- قيل إن إقامة التعزير لصاحبه كالقصاص كما نقله في المجتبي ٥٩/٤

٥- وفي المجتبي لم يذكر كيفية الأخذ ورأى أن يأخذها فيمسكها فإن أيس من توبته يصرفها إلى ما يرى وفي شرح الآثار التعزير بالمال كان في ابتداء الإسلام ثم نسخ اه ٦١/٤

....

V. cildinde 25 yerde,

١- وأما عند الإمام فلا يرد ما بقي ولا يرجع بنقصان ما أكل ولا ما بقي في الذخيرة والفتوى على قول محمد كما نقله في البحر عن الاختيار والخلاصة ومثله في النهاية وغاية البيان وجامع الفصولين والخانية والمجتبي فلذا اقتصر عليه الشارح وهذا كله في أكل البعض ٢٣/٥

٢- وعن محمد لا يرجع بنقص ما باع ويرد الباقي بخصته من الثمن وعليه الفتوى اه ومثله في الولوجية والمجتبي والمواهب ٢٣/٥

٣- قوله (في المجتبي الخ) هذه من أفراد مسألة لا كل السابقة ط فكان الأولى ذكرها هناك ٢٦/٥

٤- قوله (وإذا قبض المشتري المبيع الخ) شروع في بيان أحكام البيع الفاسد وشمل قبض وكيله والقبض الحكمي لما قدمناه من أن أمر البائع بالعتق قبله صحيح لاستلزامه القبض وهل التخليه قبض هنا صحح في المجتبي ٨٨/٥

٥- قال في المجتبي إلا الإجارة وتزويج الأمة لكن الإجارة تنفسخ بالاسترداد دون النكاح ٩٤/٥

....

VI. cildinde 86 yerde ve diğer ciltlerde buna benzer şekilde atıfta bulunulmuştur.

Kendisine olan bu güvenden anlaşılan, *Bahri Râik* sahibinin söylediği gibi Zâhidî, makamı yüce bir fakîhdir.¹ Şâfiî olan Zehebî Zâhidî'yi, “makbûl ve meşhûr kitapların sâhibi”² diye tanıtmaktadır.

Zâhidî, *Müctebâ*'yı şöyle bitirir.

آخره: «ثم يقول العبد الراجي عفو ربه العفو الصمد أبو الرجا مختار بن محمود بن محمد المدعو بالنجم الزاهدي: لقد بذلت جهدي وطاقتي، وأعملت ملكتي واستطاعتي، في التحاشي عن التبديل والتحريف، في نقل المسائل والعلل عن الكتب الموثوق بها عن التغيير المخل والتصحيح، لكن القلب بوساوس الدنيا عليل، والخطا بسبب الكبر وكثرة الدرس حسير كليل، والنسيان من خصائص الإنسانية، والخطأ والزلل من شعار الآدمية، فالمأمول من كرم من نظر في هذا الشرح بالنظر فيه، والإحاطة بدقائق مبانيه وأسرار معانيه، أن يتدارك هفواته وزلاته فيه، بعد ما أيقن وجوب تلافيه، فإني ما ركبت فيه تركيباً، ولا أثرت في شرط المسائل والعلل وإيجازها وتلفيقها ترتيباً، إلا بعد طول التأمل وكثرة المراجعات إليه والتفكير، والله ولي اللطف والتوفيق، ومدار التحقيق، وأن يذكرني عند مطالعتهم إياه في صالح أدعيتهم، ويستغفروا الله لي ولوالدي وأستاذي، إنه هو الغفور الرحيم. تمت. والحمد لله وحده، وصلى على من لا نبي بعده».

“Affi çok ve her şeyin kendisine muhtaç olduğu Rabb'inin affını ümit eden, Ebu'r-Recâ Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed denilen En-Necmü'z-Zâhidî ismindeki kul der;

Ben; aslı ihlâl eden ve bozan değişikliklerden emin olarak, güvenilir kitabların mesele ve illetlerini naklederken bozma (tahrif) ve değiştirmeden (tebdil) kaçınmakta bütün gayret ve çalışmamı ortaya koyup, bütün güç ve kudretimle (kabiliyet ve istidâatımla) çalıştım.

Fakat kalp; dünya vesveseleri ile hasta, hafıza; ihtiyarlık ve çokça ders sebebiyle bîtap ve bitkin, ayrıca unutkanlık; insanın özelliklerinden, hata ile zelle; âdemoğlunun şiarındandır. Bu itibarla manasının esrarı ve beyanının inceliklerini ihata ederek şu şerhe, nazarından bir nebze lütfeden kişiden umulan, telafi edilmesi

¹ «المختبى» أعلى مقاماً من أن تخفى عليه مسألة مشهورة في المتون لأن صاحب *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1993, c. IV s. 408.

² Zehebî, a.g.e., V/371.

gerekeni güzelce anladıktan (yakîn kesbettikten) sonra yanlışlarını ve zellelerini düzeltivermesidir.

Çünkü ben birçok müracaat ve tefekkür ve uzunca bir teemmülden sonra ancak bu terkibi yazabildim. İlet ve meselelerin şart ve icâzını, tertîb yönünden uyumunu tesbît ettim. Hz. Allah lütûf ve tevfikin Mevlası ve tahkîkin (tamamlama ve gerçekleştirme) sebebidir. Yine bu şerhe nazar edenlerden beklediğim, salih duaları esnasında, beni de hatırlayarak kendim, anne-babam ve hocam için dua edivermeleridir. Zira Cenab-ı Hak ziyade mağfîret ve rahmet edendir.”¹

¹ Çalışmadaki tercümelerde kendisinden her zaman istifade ettiğim kıymetli hocam Mustafa Akyol’a, mevcut çalışmayı, yoğun tedrisat ve tetebbuatları arasında, tercümelerle beraber gözden geçirme nezaketi gösteren Mustafa Topçu, Tunahan Yıldız, Mustafa Koçak, Üveys Sekman, Murat Çalışkan ve isimlerini burada zikredemediğim bütün arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

Müctebâ'daki kitab ve bâbların dağılımını, Müellifin kısa ve uzun tuttuğu bahisleri bir şemada göstermek mümkündür.

مجتبى شرح مختصر القدوري للإمام أبو الرجا نجم الدين مختار بن محمود بن محمد الزاهدي الغزميني (٥٠٦٥٨)								
Varak Sayısı	Başlangıç Varığı	Bölüm ismi	Varak Sayısı	Başlangıç Varığı	Bölüm ismi	Varak Sayısı	Başlangıç Varığı	Bölüm ismi
13	2	كتاب الطهارة	1	119	باب التمتع	17	1	كتاب النكاح ¹
3	15	باب التيمم	2	120	باب جنایات	3	17	كتاب الرضاع
3	18	باب المسح الخفين	1	122	باب الإحصار	9	20	كتاب الطلاق
3	21	باب الحيض	1	122	باب الفوات	3	29	باب الرجعة
4	24	باب الأنجاس	2	123	باب الهدي	1	32	كتاب الإيلاء
2	28	كتاب الصلاة	6	125	كتاب البيوع	3	33	باب الخلع
2	30	باب الأذان	2	131	باب خيار الشرط	3	36	كتاب الظهار
2	32	باب شروط الصلاة	3	133	باب خيار الرؤية	2	39	باب اللعان
18	34	باب صفة الصلاة	2	136	باب خيار العيب	5	41	باب العدة
2	52	باب قضاء الفوات	5	138	باب البيع الفاسد	4	46	كتاب النفقات
2	54	باب الأوقات	1	143	باب الإقالة	4	50	باب الحضانة
3	56	باب النوافل	2	144	باب المراجعة	6	56	كتاب العتق
2	59	باب سجود السهو	2	146	باب الربا	5	61	باب التدبير
2	61	باب صلاة المريض	3	148	باب السلم	2	63	باب الاستيلاء
1	63	باب سجود التلاوة	2	151	باب الصرف	4	65	كتاب المكاتب
3	64	باب صلاة المسافر	7	153	كتاب الرهن	2	69	كتاب الولاء
3	67	باب صلاة الجمعة	3	160	كتاب الحجر	8	71	كتاب الجنایات
3	71	باب صلاة العيدين	7	163	كتاب الإقرار	13	79	كتاب الديات
1	74	باب صلاة الكسوف	8	170	كتاب الإجارة	3	92	باب القسامة
1	75	باب الاستسقاء	4	178	كتاب الشفعة	2	95	باب المعافل
1	75	باب قيام شهر رمضان	3	182	كتاب الشركة	6	97	كتاب الحدود

¹ 2. Cilt nikâh kitabı ile başlamaktadır.

Varak Sayısı	Başlangıç Vırağı	Bölüm ismi	Varak Sayısı	Başlangıç Vırağı	Bölüm ismi	Varak Sayısı	Başlangıç Vırağı	Bölüm ismi
1	76	باب صلاة الخوف	2	185	كتاب المضاربة	1	103	باب حد الشرب
6	77	باب الجنائز	4	187	كتاب الوكالة	3	104	باب حد القذف
1	83	باب الشهيد	3	191	كتاب الكفالة	10	107	كتاب السرقة
2	84	باب الصلاة في الكعبة	2	194	كتاب الحوالة	2	117	كتاب الأشربة
2	86	كتاب الزكاة	1	196	كتاب الصلح	5	119	كتاب الصيد
1	88	باب زكاة الإبل	2	197	كتاب الهبة	5	124	كتاب الأضحية
1	88	باب صدقة البقر	4	199	كتاب الوقف	11	129	كتاب الأيمان
1	88	باب صدقة الغنم	4	203	كتاب الغصب	11	140	كتاب الدعوى
2	89	باب زكاة الخيل	1	207	كتاب الوديعة	9	151	كتاب الشهادات
1	91	باب زكاة الفضة	1	208	كتاب العارية	1	160	باب الرجوع عن الشهاد
1	92	باب زكاة الذهب	1	209	كتاب اللقيط	7	161	كتاب أدب القاضي
1	92	باب زكاة العروض	2	209	باب اللقطة	5	168	باب القسمة
3	93	باب زكاة الزروع	1	211	كتاب الخنثى	2	173	كتاب الإكراه
4	96	باب دفع الصدقة	1	212	كتاب المفقود	5	175	كتاب السير
1	100	باب صدقة الفطر	1	212	كتاب الإباق	1	190	باب البغاة
10	101	كتاب الصوم	2	213	كتاب إحياء الموات	12	191	كتاب الحظر والإباحة
1	111	باب الاعتكاف	1	215	كتاب المأذون	14	203	كتاب الوصايا
7	112	كتاب الحج	2	216	كتاب المزارعة	8	217	كتاب الفرائض
1	119	باب القران	1	218	باب المساقاة	6	225	باب حساب الفرائض

SONUÇ

Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî; Hanefî ekolünün müctehid İmâmlarındandır. Hadîs, fıkıh, mezhep içi ve mezhepler arası hılaf gibi dallarda eser te'lîf etmiş, çok yönlü ilmî bir şahsiyettir. Kudûrî'nin fûrû-i fikh sahasında ele aldığı *Muhtasar* adlı eseri bu sahada yazılan en vecîz ve doyurucu eserlerden biridir. Eser, Hanefî fikhının mu'teber klasiklerindedir. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Muhtasar* üzerine *Müctebâ* gibi yüzden fazla şerh, hâşiye, telhîs, tekmile vb. türünden eser kaleme alınmıştır. Bunların neredeyse tamamı gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen hazineler gibi, himmet sahibi ilim adamlarının gayretini bekleyen yazmalar halindedir.

Tahkiki yapılan *Müctebâ*'nın on yedi nüshası incelenmiş dört nüsha tahkik için seçilmiştir. Zâhidî'nin *Müctebâ* adlı eserinin tahkîkini konu edindiğimiz tezimizden çıkardığımız sonuçlar şunlardır:

- *Müctebâ*'da önce *Muhtasar*'ın metnine yer verilmiş ardından şerhe geçilmiştir.
- *Muhtasar*'ın aksine hükümlerin delillerine ve diğer mezhep görüşlerine sıkça yer verilmiştir.
- Kolay ve akıcı bir dile sahip olan *Müctebâ*'da Zâhidî, *Muhtasar*'ın kapalı kısımlarını açıklamış, ihtilâflı meseleleri delilleri ile ele almış, diğer mezheplere olan vukûfiyetini ortaya koymuş ve konularla ilgili görüşleri açıklarken âyet, hâdis, icmâ, kıyas, sahabe kavli, şiir vs. de başvurmuş ve hemen her hükmün kaynağına işaret etmekle beraber o hükümlerle ilgili (genellikle Kultü/قلت kaydıyla) önemli mülâhazalar sunmuştur.
- Uzun meselelerin anlatılmasında maddelendirilme/numaralandırılma (ta'dâdı fusûl) yapılarak konunun daha kolay anlaşılması sağlanmıştır.
- Zâhidî eserinde Hanefî fıkıh literatüründe önemli bir yer teşkil eden kaynaklardan yararlanmasıyla beraber, kendi coğrafyasındaki mutezîlî âlimlerde görülen bir özelliği de onun irdeleyici ve tenkîdçi yanısırdır. Nitekim o başvurduğu bazı kaynakların hatalarını bulmakta, bu hataları düzeltmekte ve doğrusunu belirtmektedir.

- Yine Hârizm’li âlimlerin eserlerinde sıkça rastlanan dil ile ilgili (bilhâssa nahiv/belâğat) tahlîllere *Müctebâ*’da da rastlanmaktadır.
- Zâhidî eserinde hem geniş kaynak kullanması hem de detaylı olarak konuyu ele alması sebebiyle kendi zamanında ortaya çıkan (Moğol istilâsı, Abbâsilerin yıkılması vb. sebeplerle), yeni birçok meseleyi de hükme bağlamıştır.
- İtikâden Mutezilî olan Zâhidî mezhebinin görüşünü, sünnî geleneğe muhalif olarak bazı hükümlerde öne çıkarmaktadır. Bu ibârelerin olduğu kısımlarda Hanefî/Sünnî geleneğin görüşlerine, diğer kaynaklardan alıntı yapılarak dipnotta yer verilmiştir.
- *Müctebâ*’da yemîn, talâk gibi bahislerde Farsça ve Hârizmce ibârelere sıkça rastlanmaktadır.

Teklifler bölümü şu maddeler halinde özetlenebilir:

- Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı Hanefî fıkıh tarihindeki önemli dönüm noktalarından biri olmuş ve daha sonra yazılan eserlerin pek çoğu, ya doğrudan veya dolaylı olarak onu kaynak almıştır. *Muhtasar* üzerine yapılmış şerh, hâşiye, manzûm, ihtisâr, tekmile vb. türünde de yüzlerle ifade edilen eser vardır. Ancak bu çalışmaların, *Cevhere* ve *Lübâb* gibi bir kaç şerhi istisnâ edilecek olursa, neredeyse tamamı yazma haldedir ve şu ana kadar basılmamış olması da ayrıca üzüntü vericidir. Onun için bu eserlerden neşre layık olanlar, önem sırası göz önüne alınarak bir an önce neşredilmeli, böylece hem ilgili ilim adamlarının istifadesine sunulmalı, hem de bir şekilde yok olup gitmekten kurtarılmalıdır. Kaynaklarda kendisine nisbet edilen eserlerden sadece *er-Risâletü’n-Nâsırıyye* yayımlanmıştır. Tezde eseri incelenen Zâhidî’nin, Edebalî dâhil, Hârizm, Bağdat ve Anadolu da birçok kişinin kendisinden ders aldığı bir âlim ve velûd bir fakih olması ayrıca önem arz etmektedir.
- Tabâkat kitaplarında hakkında genellikle mübâleğalı medhiyelerde bulunulan *Müctebâ*’nın diğer *Muhtasar* şerhleri ile muhtevâ açısından karşılaştırılması yönündeki çalışmalar faydalı olacaktır.

- Önemli bir kısmına tabakât kitaplarında –en azından *Müctebâ*'da geçen şekliyle- rastlayamadığımız kaynak eserler müstakil bir çalışmaya konu olacak değerdedir. Bu şekilde kültür mîrâsımızın şekillenmesinde yeri olan çalışmaların ortaya çıkmasına katkı sağlanacaktır.
- Zâhidî'nin çoğunlukla Kultü/قلت kaydıyla başlayan değerlendirmelerinin, konulara göre tasnîfi yapılarak, *Muhtasar*'ın diğer şârihlerinin o konulardaki görüşleri ile mukâyese edilmesi, şerhin çalışılmaya değer bir başka yönüdür.
- *Müctebâ*'ya atıfta bulunan eserlerin, atıflarının *Müctebâ*'ya mutâbakatının kontrolüne ihtiyaç vardır. İ. Âbidîn'de yaptığımız kontrollerde müellifin *ولم أره في المختص* şeklinde muhtelif bahislerde *Dürrü'l-muhtâr* ibaresinin, nakilde bulunulan *Müctebâ*'da geçmediğine işaret ettiğini gördük.
- Ayrıca Zâhidî'nin kaynak göstermeden yer verdiği diğer mezhep görüşlerinin de o mezheplerdeki kaynaklarca teyîd edilmesi eserin kıymetini arttırıcı bir unsur olarak görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ABDÜLLATÎF b. Muhammed, ts., *Esmâu'l-Kütüb el-Mütemmim li Keşfizunûn*, tah. Muhammed et-Tûncî, nşr. Mektebetu'l-Hancı, Kahire.
- ABDULMUHSİN b. Abdullah, 1429, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî li-Ebi'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin evveli kitâbi'l-icârât ilâ âhiri kitâbi'r-rehn*, (thk., Abdulmuhsin b. Abdullah), (Doktora Tezi) Muhammed b. Suud Ün., Riyad.
- ACAR, Eyüp, 2007, *Muhammed bin Ömer el-Halebî'inin Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam tercümesi, (1-73 varak) (gramer inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.
- ADIVAR, A. Adnan, 1982, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- AHTERÎ Mustafa Çelebi, 1310, *Ahterî-i Kebîr*, İstanbul.
- AKSEKİLİ, Mustafa Hakkı, h. 1332, *Hulâsatü'ş-şürûh*, İstanbul: Matbaa-i Âmidî.
- ALİ CUM'A, *Merâği, Muhammed Mustafa, DİA*, s. XXIX/165.
- ALTAŞ, Eşref, Sayı: 30 (2013), *Varlık Kavramının Bedâhetine Delil Getirilebilir mi?, İslâm Araştırmaları Dergisi*, TDV.
- APAYDIN, H. Yunus, *İçtihâd, DİA*, XXI/438.
- ARUÇI, Muhammed, *Hasan Kâfî Akhisârî, DİA*, s. XVI/327.
- ÂSİM Efendi, 1305, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul.
- ATIYYETULLAH, Ahmed, 1979, *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, Kahire.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA, 1941, *Hediyetü'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifîn*, (nşr. Kilisli Rifat Bilge; tsh. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara: Maarif Matbaası.
- BARDAKOĞLU, Ali, *Hanefî Mezhebi, DİA*, XVI/1.
- BAŞOĞLU, Tuncay, *Tahrîc, DİA*, s. XXXIX/420.
- BEDİR, Murteza, *Vikâye, DİA*, XLIII/107.

- _____, *Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. III, Sayı 5, 2005,
- BEKDAŞ, Said, 1431/2010, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb/Dirâse ani'l-Lübâb ve Muhtasari'l Kudûrî*, I-VI, Medine: Dâru's-Sirâc.
- BEKRÎ, Alaaddin, 1995, *Abdülğani Nablusi Hayatı ve Fikirleri*, Çeviren: Veysel Uysal, İstanbul: İnsan Yayınları.
- BENLÎ, Mehmet Sami, *Miftâhu'l-ulûm, DÎA*, s. XXX/20.
- BİLGİN, Orhan, *Yazma, DÎA*, s. XLIII/372.
- BOYRAZ, Şeref, 1996, *Nasreddin Hoca Fıkralarında Zaman, Mekân ve Şahıslar*, Oğlak Yayınları, İstanbul.
- BOZKURT, Nebi - es-Sakkâr, Sâmî. *Mustansırıyye medresesi, DÎA*, XXXII/121.
- BROCKELMANN, Carl, 1943, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, 1311-1312, *el-Câmiu's-Sahih*, I-IX, Bulak: Matbûatu'l-Kübrâ el-Emiriyye.
- BURHANPURLU Şeyh Nizam, 1431, *Fetava'l-Hindiyye, Fetava'l-Alemkiriyye fî mezhebi'l-İmam el-A'zam Ebi Hanife en-Nu'man*, Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut.
- BURSALI, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1333.
- BURSEVÎ, İsmâil Hakkı, ts., *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, İstanbul: Cümle Yayınları.
- CARRA de Vaux, 1978, *Şerh, İA.*, İstanbul.
- CİCİ, Recep, 1997, *İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış (1299-1500)*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. VI, Bursa.
- _____, *Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar*, 1999, Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa.
- _____, *Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları*, 2005, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. III, s. 5.

- CİVELEK, Yakup, 2003, *Arap dilinde naht ve kelime türetmede "Naht" yönteminin kullanımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: X, Van.
- CORCÎ, Zeydan, 1976, *İslam Medeniyeti Tarihi*, I-V, çev. Zeki Megamiz, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- ÇATAK, Adem, 2007, *Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, *Zeyil*, *DİA*, s. XLIV/349.
- ÇEKER, Huzeyfe, *Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri*, Nisan 2012, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19.
- ÇEKER, Orhan, 2005, *Fıkıh Dersleri*, Konya: Damla Ofset.
- _____, 2010, *Tasavvufî Meselelere Fikhî Bakış*, Konya: Damla Ofset.
- ÇELEBİ, İlyas, *Bedrüddîn eş-Şiblî*, *DİA*, XXXIX/125.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, *Yunus'un Şiirleriyle İlgili Şerhler*, *Türk Edebiyatı*, sayı 193 (Kasım-1989)
- ÇÖĞENLİ, M. Sadi, 1990, *el-Mutarriżî Hayatı ve Eserleri*, *Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 18, Erzurum.
- ÇUBUKÇU, Asri, *Lâçin*, *DİA*, XXVII/39.
- DÂRÎMÎ, Ebû Muhammed Abdullah, 1407, *Sünen* (thk. Fevvâz Ahmed İzmirli), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- DAYHAN, Ahmet Tahir, 2005 *Hadîslerde Tashîf ve Tahrîf* (Yayınlanmamış Doktora tezi), İzmir.
- DEYLEMÎ, Ebû Şücâ' Sîrûye b. Sehredâr b. Sîrûye, 1986, *Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- DURMUŞ, İsmail, *Muhtasar*, *DİA*, XXXI/57.

- DÜSÛKÎ, Muhammed b. Ahmed, 1423, *Hâşiyetü'd-düsûkî alâ Muhtasari's-sa'di Şerh-ı Telhîsî'l-miftâh*, (Tahkîk: Halil İbrahim Halil), I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- EBÛ GUDDE, Abdülfettâh, 1982, *el-Ulemâü'l-Uzzâb Ellezîne Âserü'l-ilme alâ'z-zevâc*, Halep, Mektebetü'n-nehda.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, 2009, *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- ERDİM, Enes, 2010, *Zemahşerî ve İbn Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum
- ERDOĞAN, Mehmet, 2005, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- FAZLIOĞLU, İhsan, 2005, *Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb]*, Ankara: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural vakfı.
- FERRUH, Ömer, 1997, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- GÖKBEL, Ahmet, 2002, *Kıpçaklar ve Kumanlar, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, I-X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- GÖRMEZ, Mehmet, *Tahrîc, DİA*, s. XXXIX/419.
- GÜLTEKİN, Aladdin, 2011, *el-Mutarrizi'nin el-İkna Adlı Eseri ve Dil Öğretim Yöntemi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- GÜNAY, H. Mehmet, *İbnü't-Türkmânî, Tâceddin, DİA*, XXI/235.
 _____, *Semerkandî, Alâeddin, DİA*, s. XXXVI/471.
- GÜNEY, Necmeddin, 2006, *Kudûrî'nin "Şerhu Muhtasari'l-Kerhî" adlı eserinin 'siyer' bölümünün edisyon kritiği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi) Konya.
 _____, 2009, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Numara: 226, *Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri: Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, İstanbul: İFAV.

- HABEŞÎ, Abdullah Muhammed, 2006, *Camii`ş-Şürûh ve'l-Havâşî: Mu`cemun Şâmilun li Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûhati fi't-Türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûhîhî*, III cilt, Abudabi: el-Mecmaü's-Sekafi.
- HADDÂD, Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed ez-Zebîdî, h.1321, *el-Cevheretü'n-neyyire ala Muhtasari'l-Kuduri*, İstanbul: Matbaa-i Arif.
- HAMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh, 1990, *Mu`cemü'l-büldân*, I-VII, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm* (tsh. Muhammed Saîd el-Urfî), I-XIV, 1931'den ofset: ts. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- _____, 1959, *Mûdîhu Evhâmil-Cem' ve't-Tefrik*, Halep, Mektebetü'l-medresetü'l-ahmediyye,
- HATİBOĞLU, İbrahim (Editör), 2003, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa: KURAV.
- _____, *Leknevî, DİA*, XXVII/133-136.
- HAS, Şükrü Selim, *İbrahim el-Halebî, DİA*, s. XV/231-232.
- HEYET-İ İLMİYYE, Müdür; Muhammed Sâlih el-Bâbevey, 2006, *Mevsûatu Alâmi'l-Ulemâ ve'l-Üdebâi'l-Arab ve'l-Müslimîn*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut.
- IŞIN, Ekrem, 1999, *Sembolizm ve Tasavvufî Hayat, Hoş Gör Yâ Hû - Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller Nesnelere*, İstanbul.
- İBRAHİM Rıfat, Hilmizade, 1956, *Meşhûr Ashap ve Fukaha*, İstanbul: Beyhan yayınevi.
- İBRAHİM Mustafa başkanlığında heyet, 1380-81/1960-61 *el-Mu`cemü'l-vasît*, Kahire.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin, 1992, *Reddu'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Tercüme eden: Ahmet Davutoğlu), İstanbul: Şamil Yayınevi.

- İBN ASÂKİR, *Tarihu Medineti Dimaşk*, 1417/1997, (Thk.: Ali Şîrî), Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İBN KUTLUBOĞA, Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa, 1992, *Tâcu't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*, (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dimaşk: Darü'l-Me'mûn Li't-Türas.
- İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, 1992, *Sünen*, I-II, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el-'İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Maarif Neşri, Kahire ts. I-XV.
- İBN NÜCEYM, Zeynüddîn Ömer b. İbrâhîm, 1993, *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İBNÜ'S-SÛBKÎ, Ebu Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali, ts, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Kahire, 1383/1964'den ofset: yy.
- İLHAN, Avni, *Ebû Yûsuf el-Kazvîni, DİA*, X/265.
- İPŞİRLİ, Mehmet, *Bostanzâde Mehmed Efendi, DİA*, s. VI/311.
- İZGİ, Cevat, *Fahreddin Divriği, DİA*, XII/82.
- KADRİ, Hüseyin Kâzım, 1943, *Büyük Türk Lügati*, İstanbul.
- KALLEK, Cengiz, *Dâmeğânî, DİA*, VIII/453-454
- _____, *Kudûrî, DİA*, XXV/321-322
- _____, *Mâverdî, DİA*, XXVIII/181.
- _____, *el-Hidâye, DİA*, s. XVII/473.
- KARA, İsmail, (2010/1), *Şerh ve haşiye meselesine dair birkaç not*, Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, c. XV s. 28.
- KARABULUT, Ali Rıza, 2005, *İstanbul ve Anadolu Kütüphanelerinde Mevcut El yazması Eserler Ansiklopedisi*, I-III, Kayseri: Mektebe Yayınları.
- KÂSÂNÎ, Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ud, h. 1327, *Bedâi'u's-Sanâi' fî tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Kahire.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullâh el-Kastamonî, 1941, *Kesfû'z-zunûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Îzâhu'l-meknûn ve Hediyetü'l-ârifîn ile birlikte), I-VI, nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası.

KAYA, Eyyüp Said, *Şerh, DİA*, s. XXXVIII/561-562.

KAYAPINAR, Hüseyin, *el-Kâkî DİA*, XXIV/216.

KEHHALE, ÖMER RIZA, ts, *Mu'cemu'l-Müellifîn Terâcimi Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-müsennâ, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, I-XIII, Beyrut.

KESKİNER, Osman, 2002, *İbn Kutluboğa el-Hanefî ve Kitabu Takribi'l-garib Adli Eseri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Samsun.

KEVSERÎ, Muhammed Zahid, 1993, Edt.: Abdulfettâh Ebû Ğudde, *et-Tahrîru'l-Vecîz fîmâ Yebteğîhi'l-Mustecîz*, Mektebetu'l-Matbâati'l-İslâmî, Haleb.

KOCA, Ferhat, *Hâherzâde, DİA*, XV/135.

_____, *Muhtasar, DİA*, XXXI/66.

_____, *Kâsânî, DİA*, XXIV/531.

KOMİSYON, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, (The Journal of Turkish Language and Literature Studies), Sayı: 3, İstanbul.

KOMİSYON, 1995, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

KOLLEKTİF, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Mayıs 2002, Sayı: 5, İstanbul.

KORKMAZ, Zeynep, 1968, *Eski Bir Kuduri Çevirisi, Türk Dil Kurumunda Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara.

KUDÛRÎ, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, 2004, *el-Mevsûatü'l-fikhiyyetü'l-mukârane: et-Tecrîd*, (nşr. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cum'a Muhammed), I-XII, Kâhire.

_____, h.1398, *el-Muhtasar*, İstanbul: Fazilet Neşriyat.

- _____, h. 1429, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî li-Ebi'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin evveli kitâbi'l-icârât ilâ âhiri kitâbi'r-rehn*, (thk., Abdulmuhsin b. Abdullah), (Doktora Tezi) Muhammed b. Suud Üniv. Riyad.
- KURAŞÎ, Abdülkâdir b. Muhammed, 1993, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabâkâti'l-Hanefiyye*, (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-V, Kâhire.
- KUTLUER, İlhan, *Keşfü'z-zunûn, DİA*, s. XXV/321.
- LEKNEVÎ, Muhammed Abdulhayy b. Muhammed, 1998, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut: Dâru'l-Erkam.
- LEVEND, Agâh Sırrı, 1957, *Mantuku't-Tayr*, Ankara: Türk dil kurumu yayınları.
- MADLUNG, Wilferd, 2003, *11.-13. Asırda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü, İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Edt. Sönmez Kutlu, Ankara.
- MEHMET ZİHNÎ EFENDİ, 1981, *el-Müntehab ve'l-müktezab*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- MEKKÎ, Muvaffak b. Ahmed, 1981, *Menakibu Ebî Hanife, (Kerderi'nin Menakibi ile birlikte)*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- MERİÇ, Cemil, 2004, *Bu Ülke*, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- _____, 2003, *Jurnal 1*, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- MEYDANÎ, Abdülganî el-Ğuneymî b. Talib b. Hammade ed-Dımaşki el-Hanefi, 1961/1381, *el-Lübab fî şerhi'l-Kitâb*, Kâhire: Mektebe Muhammed Ali Sabîh.
- MÜESSESETÜ ÂLİ'L-BEYT, 2003, *el-Fihrisü's-şâmil li't-Türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî el-Mahtût: el-Fıkhu ve Usûlüh*, I-XII, Amman.
- MÜSLİM, b. Haccâc, 1981, *Sahîhu Müslim*, I-III, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- NİZAMÎ, K. A. *Hindistan, DİA*, s. XVIII/86.
- ORHAN, Mehmet Ali, 1996, *Nâtifi'nin el-Ecnâs fî'l-Furû' Adli Eserinin Tahkîk ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Kayseri.

ÖĞÜT, Salim, 2006, *Kur'ân-ı Kerim'de mahalli hükümler meselesi üzerine bir değerlendirme*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, Dipnot: 30, Konya.

ÖZAYDIN, Abdülkerim. *Nizamiye Medresesi*, *DİA*, XXXIII/188-189.

_____, *Hârizm*, *DİA*, XVI/217.

ÖZCAN, Tahsin, *Pîrîzâde İbrâhim*, *DİA*, XXXIV/287.

ÖZDEMİR, Hacı Ahmet, *Müsta'sım-Billah*, *DİA*, XXXII/127.

ÖZEĞE, Seyfettin, 1977, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, I-V.

ÖZEL, Ahmet, 1990, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV.

_____, *Fıkıh (Literatür)*, *DİA*, XIII/14-22

_____, *Hanefî Mezhebi (Literatür)*, *DİA*, XVI/21-27

_____, *Serûcî*, *DİA*, XXXVI/573.

_____, *İbn Vehbân*, *DİA*, XX/443.

_____, *el-Bezzâzî*, *DİA*, s. VI/114.

_____, *Mevsilî, Abdürrahîm b. Muhammed*, *DİA*, XXIX/488.

_____, *Nablusî, Abdülganî b. İsmâil*, *DİA*, s. XXXII/268-269

ÖZEN, Şükrü, *Zâhidî*, *DİA*, XLIV/83.

_____, *Serahsî, Radıyyüddin*, *DİA*, XXXVI/543.

ÖZTÜRK, Mustafa, *Zemahşerî*, *DİA*, XLIV/237.

RADVİTEVÎ, Hüseyin Hüsnî b. Hafız Hasan, 1329, *Suâl ve cevaplı Kudûrî-i Şerif Tercümesi*, İstanbul: Dersaadet.

RIDVANOĞLU, Mahmud, *Habbâzî*, *DİA*, s. XIV/342.

SAFA, Peyami, 1978, *Osmanlıca-Türkçe-Uydurmaca*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

- SAYLAN, Şenol, 2012, *Celâleddîn el-İmâdî'nin Ğurerü's-Şürût Ve Dürerü's-Sümût adlı eserinin Tahkîk ve Tahlîli*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed et-Temîmî, 1988, *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut.
- SEMERKANDÎ, Ebu Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebi Ahmed, 1998, *Tuhfetü'l-fukahâ*, (Tahkik: Muhammed Zeki Abdülber), Beyrut, Darül Kütübil İlmîyye.
- SERAHSÎ, Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ahmed, 1398, *el-Mebsût*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- SERİN, Rahmi, *Altın Kúpeler*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2000, s.15.
- SERKÎS, Yusuf b. Elyân, 1928, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, I-II, Kahire.
- ŞA'BAN, Zekiyyüddin, 2001, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Terc: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: TDV.
- ŞA'RANÎ, Abdulvahhab b. Ahmed b. Ali, *el-Mîzanu'l-Kübrâ*, Daru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1998, Beyrut,
- ŞEMSEDDİN Sami, 1989, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul.
- ŞAHİN, Kamil, *Edebâlî*, DİA, X/343.
- TANERİ, Aydın, 1989, *Harezşahlar*, Ankara: TDV.
- TANRIPINAR, Ahmet Hamdi, 2001, *Huzur*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TAŞKÖPRÎZADE, Ahmed b. Mustafa, 1998, *Miftâhü's Saâde*, (neşr. Ali Dehruç), Beyrut.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, 2005, *Sünenü't-Tirmizî* (nşr. Ahmed Zehve-Ahmed İnâye), Bâbü'l Kâdî, Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- TOGAN, Z. Velidi, 1993, *Harizm Maddesi*, İA: *İslam Ansiklopedisi, İslam âlemi coğrafya, etnoğrafya ve biyografya Lugatı*, I- XIII, İstanbul.

- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, *Hâşiye, DİA*, s. XVI/420-421.
- TURAN, Osman, 1980, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- _____, 2008, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, İstanbul, Ötüken.
- TÜRCAN, Talip, 2004, *Joseph Schacht ve İslâm Hukuku*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4.
- TÜRK Edebiyat Vakfı – Kurucusu: Ahmet Kabaklı, Ekim 1994, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 252.
- UYŞAL, Yavuz Selim, Kasım 2014, *Nasreddin Hoca'nın sırrı ve Hikmeti, İnsan ve Hayat Dergisi*.
- YAŞAROĞLU, Kâmil, *Konevî, Cemâleddin, DİA*, XXVI/164.
- YAVUZ, Yunus Vehbi, 2006, *İslam Fıkhının Dinamizmi, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa: KURAV.
- YAYLALI, Davut, *Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd, DİA*, s. XXIX/487.
- _____, *Meydânî, Abdülganî b. Tâlib, DİA*, s. XXIX/500.
- YAZICI, Nesim, 2002, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV, Ankara.
- YERİNDE, Adem, *Münşî, DİA*, XXXII/23.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Abbasiler, DİA*, I/44.
- YİĞİT, İsmail, *el-Mustansır-Billah, DİA*, XXXII/118.
- _____, *Tunus, DİA*, s. XLI/396.
- YÜCEL, Ahmet, *Silsiletü 'z-zehab, DİA*, XXXVII /209.
- ZÂHİDÎ, 1414/1994, *er-Risâletü'n-Nâsriyye*, Tahkîk: el-Mısırî, Muhammed, Kuveyt: Menşûrâtü merkezi'l-mahtûtât ve't-türâsi ve'l-vesâiki (XXXIX).
- ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, 1401-1405/1981-1985, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğeri), I-XXIII, Beyrut.

ZEYLAÎ, Fâhrüddin Osman b. Ali, 1313, *Tebyînü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VI, Mısır.

ZİRİKLÎ, Hayreddin, 1969, *el-A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.